Irodalom történet

1969 2

Akadémiai Kiadó

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1969. LI. évf. 2. sz. * Új folyam I. 2. sz.

Szerkesztőbizottság:

BODNÁR GYÖRGY · CZINE MIHÁLY · ILIA MIHÁLY
KIRÁLY ISTVÁN · KOCZKÁS SÁNDOR szerkesztő · KOVÁCS KÁLMÁN
MEZEI JÓZSEF · MOLNÁR FERENC szerkesztő · NAGY PÉTER főszerkesztő
PÁNDI PÁL · TOLNAI GÁBOR · TÓTH DEZSŐ

Technikai szerkesztő:
PAÁL RÓZSA

Szerkesztőség:
Budapest V., Pesti Barnabás u. 1 III. 51.
Telefon: 180-960

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A digitális változat a MEK Egyesület (www.mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

RADNÓTI MIKLÓS

Buday György fametszete, 1968

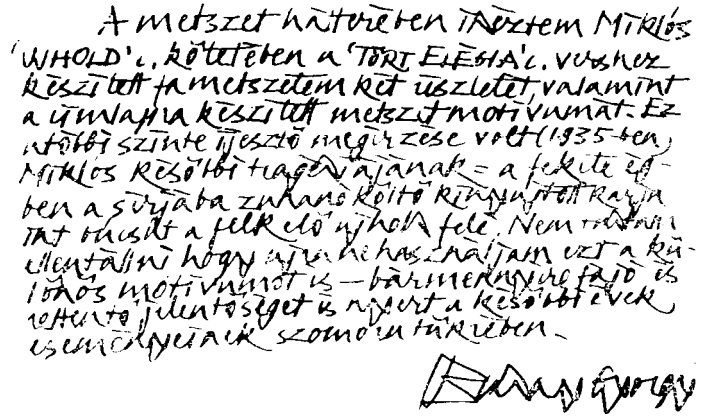

A metszet hátterében idéztem Miklós 'ÚJHOLD' c. kötetében a 'TÖRT ELÉGIA' c. vershez készített fametszetem két részletét, valamint a címlapra készített metszet motívumát. Ez utóbbi szinte ijesztő megérzése volt (1935-ben) Miklós későbbi tragédiájának = a fekete égben a sírjába zuhanó költő kinyújtott karja int búcsút a felkelő újhold felé. Nem tudtam ellentállni, hogy újra ne használjam ezt a különös motívumot is — bármennyire fájó és rettentő jelentőséget is nyert a későbbi évek eseményeinek szomorú tükrében.

Buday György

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

TOLNAI GÁBOR

A „MEREDEK ÚT" VÉGSŐ SZAKASZA

– Első közlemény –

És mégse hagyj el karcsu Ész!
ne éljek esztelen.
Ne hagyj el meggyalázott,
édes Értelem.

Ne hagyj el, hadd haljak merész
és tiszta, szép halált,
akár az Etna kráterébe hulló
mosolygó Empedoklész!
(Talán)

Radnóti Miklós utolsó verseinek teljesebb megértéséhez óhajtanak segítséget nyújtani ezek a lapok, hogy nyomukban magam vagy mások megkísérelhessük méltó módon elemezni, jellemezni ezeket az alkotásokat.

Az utolsó versek nagy része Borban, a bori Heidenau-lágerben keletkezett, kisebb részük a szerbiai táborból hazafelé, az abdai gyilkosság színhelyéig — tömegkivégzések és sortüzek közt — zajló menetelés folyamán. — Tíz vers. — Élete végső öt és fél hónapjának mindössze ennyi a termése. — Mindössze?! — Az ő míves költői gyakorlatát ismerve, s hozzávéve ehhez a versek létrejöttének körülményeit, inkább így kellene fogalmazni: — Mesébe illő termékenység! — És a művészi teljesítmény? — Tökéletesek ezek az alkotások, mint amilyen tökéletes a természet, amellyel Radnóti lírája költői pályájának kamaszkorától elválaszthatatlanul összeforrt.

Amikor a halála után kiadott tíz vers, köztük hat nagylélegzetű költemény — a *Hetedik ecloga*, a *Gyökér*, az *A la recherche . . .*, a *Nyolcadik ecloga*, a *Levél a hitveshez*, az *Erőltetett menet* és a — hajdani Cartes postales-ok formáját követő — döbbenetes *Razglednicák* napvilágot láttak, Radnóti kortársai ugyanúgy, mint a fiatal nemzedék — amely a posztumusz

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

alkotások nyomán ismerkedett költészetével — dermedt tisztelettel tekintett a költőre, aki ezeket a verseket megalkotta. Radnóti halálának bizonyossá válása után e versei kerültek az érdeklődés homlokterébe. Iskolai tankönyvekben is jórészt ezeket olvashattuk. És — sokak számára — az utolsó tíz alkotás, kiegészítve a bori lágerbe hurcolást megelőző esztendők néhány versével, alkották egy ideig költői pályája értékelésének alapját. De még azok a méltatói is, akik ezzel az egyoldalú értékeléssel szemben Radnóti fejlődésének egységében szemlélték líráját, s egész pályáját állandóan felfelé ívelő folyamatként látták; róla írva, a gyönyörű ívelésű út csúcsával kezdték mondanivalójukat. Ortutay Gyula pontosan fogalmaz, amikor így szól:

„Úgy tűnik, törvényszerű, hogy Radnóti Miklós életéről, költészetéről szólva, először mindig is a végső pillanatokról kell beszélnünk. Nem kezdhetjük másként, nem hallgathatunk ezekről a végső napokról, ezekről az utolsó költeményekről. Egész élete, jelleme s költészete is végleges formát, értelmet nyert itt — de erről a végső pontról kiderül az is: egész élete, költészete méltó emelkedés volt e könyörtelen, megrendítő magaslathoz. Nekünk is itt kell kezdenünk az emlékezést." (Vö. *Radnóti Miklós*, 1909—1944. című képeskönyv bevezetését.)

A „könyörtelen, megrendítő magaslathoz" érkezett alkotásokkal kezdtük Radnótiról szóló méltatásainkat, — bár ezeket a *csúcsok csúcsának* tekintettük, én magam a *Meredek út* című kötettel, a 30-as évek végén keletkezett költeményekben véltem felismerni költői útja csúcsának kezdeteit — mások ezekben a versekben vélték felfedezni egyedül költői nagyságát, és ugyanekkor — különös ellentmondás — az utolsó tíz versnek —: amelyet a költő minden méltatója bámulva csodál: még mindig, közel negyed századdal létrejöttük után nincs mindenikre kiterjedő s az egészet egységbe fonó jellemzése, elemzése. E különös ellentmondás, hiányosság azt igazolná, amit az impresszionista kritika fogalmazna meg velük kapcsolatban felemelt szavakkal, valami ilyenformán: — Radnóti utolsó verseit jellemezni, tökéletességükhöz méltó

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

módon elemezni, egyet jelent a lehetetlennel?! — Vagy ahogy Kosztolányi Dezső összegezte ezt az álláspontot: — A tökéletességnek nincs elhatároló jellemvonása, csak kisugárzása és fénye. —

— Nem, nem erről van szó! Kosztolányi szép mondatának hitelessége különben is vitatható; állításának hatékonysága nem az esztétika igazságával, hanem „szavakkal" fogalmazódott meg. A tökéletes műalkotás kisugárzása és fénye nem zárja ki, ellenkezőleg: biztonságosabbá teszi a jellemzést, az elhatárolást. Radnóti utolsó tíz remekének felbontó és összegező elemzése nem a versek tökéletessége folytán várat magára. Inkább arról van szó, hogy a költő sorsának, meggyilkoltatásának döbbenete és a halál küszöbén született alkotások látszólagos ellentmondása hosszú időn át bénítóan hatott reánk; képtelenek voltunk a szétesett, irtózatos valóságot és a klasszikusan zárt költészetet szembesíteni. Vagy ha mégis megkíséreltük a szembesítést, hangunk elcsuklott, tárgyilagos elemzés helyett a pátosz és az érzelem járta át szavainkat: a pátosz és az érzelem pedig igen gyakran elbillenti az értelmezés serpenyőjén az *igazat* a valódihoz, a hiteles valóságot a felületihez, a tetszetőshöz.

Átlapoztam az abdai tömegsír feltárása — 1946 augusztusa — óta Radnótiról készített tanulmányaim, cikkeim, megemlékezéseim sorát. Igen, hogyha érintettem ezeket a verseket, vagy részletesebben szóltam egyikről-másikról, ilyen hangnemben fogalmaztam magam is; a bámulat személyes megnyilvánulásaival, elakadó lélegzetvétellel. Mennyire más hangsúllyal vizsgáltuk pályájának korábbi szakaszait, s egyes régebbi alkotásait, még ha a róla szóló írásokban — különösen kezdetben — mindig jelen volt valami az emelkedett, a felemelt hangnemből. Különböző Radnóti-tanulmányaimban sokféle szempont alapján vizsgáltam pályáját, műveit. Nincsen szándékomban ezeknek a felsorakoztatása. Csupán egyetlen egyre utalnék közülük, ami vissza-visszatér csaknem mindenikben, különböző mélységben, egy-egy vers vagy szakasz részletesebb elemzésével, máskor utalások formájában, de nem egyszer általános jellegű következtetések levonásával.

Radnóti másfél évtizedes lírikusi pályája folyamán, *a költészet és a valóság* problematikája ez. — Lezárt életművével foglal-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kozva, korán rá kellett döbbennem, hogy a lírai hitelre, a hasonlatban, a jelzőben rejtőzködő élményre — aki, mint magam is, kortársa és szemtanúja voltam alkotó élete nagy részének — a példák sorát idézhetném műveiből. És kiviláglott, hogy nincs Radnótinak olyan sora, amelyben ne húzódnék meg az eleven élmény; igen sokszor sokéves lerakódásból, emlékezetének vagy költői noteszének mélyéből feltörve; máskor a friss, a mindennapi, nemritkán a sajtóbeli közlemények valóságából. Végső soron: alkotásában — fejlődésének folyvást tisztuló módszerével, növekvő művészi igénnyel — tegnapi vagy tegnapelőtti emlékek, megfigyelések, színek nyernek egységet; minden verse vegyületeire bontható.

Ilyen megfigyelések és elemzések nyomán, *az alkotásgenezis* —, *a verseredet-kutatás* módszerének távlatai kezdtek kialakulni előttem, amit annál inkább érdemesnek véltem a kibontakoztatásra, mivel nyomában általános, esztétikai következetések levonása is igéretessé vált. E kutatásban lehetőséget láttam az *alkotómódszer* konkrét megragadására is, valamint a *versstruktúra* hiteles feltárására, szemben a formalista strukturalizmussal, ami az egyik alapvető esztétikai kategóriánkat, a forma és a tartalom egységét teszi semmissé, de még a polgári irodalomtörténetírásban is a végső hanyatlás állomását jelzi.

Radnóti Miklós életművének efféle vizsgálata számomra különleges lehetőségekkel kecsegtetett, hiszen első kötetének megjelenése után nem egészen fél esztendővel, 1930 szeptemberében barátságba kerültünk, s ettől kezdve, 1944 májusának végéig, amikor Borba vitték, alig volt nap, hogy ne találkoztunk volna. Éveit és napjait ismertem; e közel tizennégy esztendő világát vele együtt éltem, éltük át; versei nagy része eredetének, indításainak, élményelemei nem kis hányadának tanúja voltam. Kell-e mondani, hogy ezek a művei nemcsak versek voltak, s ma sem csak versek számomra, hanem az ő életének — és amennyiben az én életem, s nékünk barátainak az élete az övével összeforrt —, a mi életünknek a darabjai is. — Nem így, az utolsó, távol született tíz költemény esetében. — Első olvasásuktól úgy tekintettem ezekre a remekművű alkotásokra, mint Berzsenyi vagy Vörösmarty Mihály műveire; általánosításuk, valóságmegjelenítésük akként ragyogott felém, mint a hajdani nagy költők remekeié. Persze volt a hatásukban valami lényegesen más is: elsősorban azáltal,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

hogy ő hozta létre őket; annak folytán, hogy a valóságot, amit kifejeznek — más körülmények között, az övét meg sem közelítő borzalmakkal — mi is átéltük; és annak folytán, hogy az ő tragédiája a mi sorsunk is lehetett volna; — de a fasizmus gaztetteinek a kontraszelekció lett a végzetes jellemvonása. —

Azonban mindezek ellenére, *a bori himnuszoknak* — ahogy a költő halála utáni első írásomban neveztem őket —, eredetük, indításaiknak, élményelemeiknek, valamint struktúrájuknak a részletvilága mindaddig teljesen ismeretlen volt számomra, míg a folkloristáktól kölcsönzött módszerrel és ehhez kapcsolódó filológiai munkával kísérletet nem tettem a bori Heidenau-láger életének s a táborból az abdai gyilkosságig tartó menetelés részletes felderítésére.

Három és fél évvel ezelőtt, az 1965—66-os tanév szeptemberében *Radnóti szakszemináriumot* hirdettem az egyetemen, hogy az egymás után következő félévekben végiggondoljam Radnóti Miklós pályájának minden szakaszát, életművének problematikáit, s a hallgatók által feldolgozható kérdéseket a szeminárium tagjaival — mintegy munkaközösségként — feldolgoztassam. E hét szemesztere folyó, a mostani tanévben befejeződő szeminárium munkája során kutattuk fel az életben maradt boriakat; a felkutatás után magnószalagra rögzítve emlékeiket, valamint kérdéseinkre adott válaszaikat. A megkérdezettek között különböző korosztályokhoz tartozó, eltérő iskolázottságú, műveltségű, politikai felkészültségű és foglalkozású férfiak szerepeltek. Életkor szerint a legfiatalabbak ma 45 év körüliek, a legöregebbek 60 és egynéhány évesek. Foglalkozás szerint van köztük maszek zöldségkereskedő, állami zöldségbolt helyettes vezetője, Tüker-főellenőr, kereskedelmi vállalati vezető ember, orvos, bíró, közjegyző, ügyész, katonatiszt, író, egyetemi tanár és mások. A magnófelvételeket részben az újabb és újabb felvételek során ellenőrző kérdésekkel szembesítettük, részben a kész felvételeket állítottuk szembe egymással, s a visszaemlékezésekbe utólagos visszavetítéssel bekerült elemeket kirostáltuk. A szembesített, megrostált anyag nyomában kibontakozott a hatezer foglyot

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

számláló bori tábor világa, a foglyok élete és körülményei. A bori lágerekkel kapcsolatban adatokhoz jutottunk a Borkörnyéki jugoszláv partizánok tevékenységéről, valamint háromezer munkaszolgálatosnak, az úgynevezett *második lépcső*nek a partizánok által történt felszabadításáról is. A kutatás során a legnagyobb hangsúlyt a Heidenau-lágerre helyeztük, ahol négyszázkét társával Radnóti Miklós élt. Az összegyűjtött anyag alapján a költő útját sikerült megrajzolni a Magyarországról való elindulásától a Borba való megérkezésig, a Heidenau-lágerben töltött nem egészen négy hónapot, a Borból a Győr megyei Abdáig tartó, közel hathetes menetelést, a végzetes befejezéssel*.

„Nyersanyagkompenzáció bori többletmunkaerőkért"

A Hadtörténelmi Levéltár egyik iratcsomóján Gazsi József fedezte fel ezt a döbbenetes tárgymegjelölést. Az iratcsomó nyomán kezdte kutatni a magyar munkaszolgálatosok Borba hurcolásának hátterét, az ezzel kapcsolatos tárgyalásokat, s a szavak teljes jelentése szerinti „adásvételi szerződéseket". Ku-

* A Radnóti szakszemináriumban négy esztendő alatt, részben évenként változó, kisebb részben folyamatosan résztvevő tagsággal, összesen mintegy negyvenen dolgoztak. Különböző adatok felkutatásában és feldolgozásában különösen a következő hallgatóim váltak ki: Ambrus Mária, Koffán Zsófi, Kovács Ilonka, Melczer Tibor, Mérei Vera, Muzsai András, Prekop Gabriella, Reich Márta, Sárkány Klára, Sebestyén András, Vágó Zsuzsa. — A költő utolsó öt és fél hónapjával kapcsolatos gyüjtőmunkában a felsoroltak közül: Melczer Tibor, Muzsai András, Reich Márta és Sárkány Klára vett részt. Négyük sorában különösen dicséretes tevékenységet fejtett ki Reich Márta, aki négy éven át következetesen dolgozott a gyűjtőmunkában és a feldolgozásban is. — A költő halála körülményeinek kritikai feltárásában volt tanítványom, Kovács József — jelenleg ráckevei gimnáziumi tanár — és főként Polgár Tibor abdai hallgatóm (ő nem volt tagja a szemináriumnak) segítette munkámat, édesapjával Polgár Andrással, az abdai tsz. elnökhelyettesével együtt. Lelkes munkáikért tanítványaimnak ugyanúgy, mint Polgár Andrásnak köszönet jár.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tatásainak eredményeit *6000 bori munkaszolgálatos tragédiája* című tanulmányában adta közre *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1964. I. szám. 70—83.). A levéltári dokumentumok minden magyarázatnál világosabban beszélnek. Azonban mielőtt felsorakoztatnánk Gazsi József adataiból, néhány szót ejtsünk arról: mi volt a fasizmus utolsó éveinek történelmében hírhedtté vált Bor.

A kicsiny, szerbiai mezőváros a román és a bulgár határ közelében helyezkedik el, a széles nyomtávú vasúttól, Zaječartól északra, mindössze tizenhét kilométernyire. Bor rézbányáiról vált ismertté már a két háború között. A második világháború előtt francia érdekeltség kezében volt rézbányákban kezdetleges módszerekkel dolgoztak. A megszálló németek azonban — a háborús célok, a bányák minél nagyobb mérvű kiaknázása érdekében — modern, alagútrendszerrel kiépített telepet hoztak létre Borban. De akármennyire jelentős mennyiségű nyersanyagot szolgáltattak a rézbányák a náci hadigépezetnek, a réznek a háborús termelés számára szükséges gyors szállítását Szerbia akkori közlekedési viszonyai nem tették lehetővé.

Éppen ezért 1943 tavaszán — az itt következők Gazsi József adatai — a német TODT szervezet 10 000 munkaszolgálatost kért a Kállay-kormánytól, Borba. A munkaszolgálatosokat vasútépítéshez igényelték, hogy a bányákból tengelyen szállíthassák a Dunához a háború folytatásához létfontosságú rezet. Nagybaconi Nagy Vilmos akkori honvédelmi miniszter nemleges előterjesztése alapján a minisztertanács elutasította a kérést. Mivel a német nyomás nem szűnt meg, Nagy Vilmos megbízottakat küldött Borba, a lágerek viszonyainak megvizsgálására. A lent jártak tapasztalatai alapján azonban megerősítve érezte korábbi tájékozódását az „ott uralkodó állapotokról és a munkaszolgálatosok helyzetéről (más, németek megszállta országok foglyai dolgoztak akkor Borban), az azokkal való bánásmódról, hogy úgy éreztem — írja *Végzetes esztendők* (Bp. év nélkül) című emlékiratában Nagy Vilmos —, oda magyar munkások vezénylését megengedni nem szabad". A kérést újra minisztertanács elé vitte és ismételt nemleges előterjesztésére megint elutasítás következett.

Nagy Vilmos bukása (1943. június 12) után, utóda, Csatai Lajos ellentmondás nélkül hajlandó volt teljesíteni a TODT szervezet kívánságát. Megállapodás jött létre, mely szerint a magyar fél első lépcsőben 3000 fő munkaszolgálatost átad a németeknek a „bori rézbányákban való felhasználásra". A megállapodás cinikus, üzleti alapon álló, emberkereskedelmi szerződés volt. Egyik pontja így hangzott: „A Birodalmi Gazdasági Minisztérium ellenszolgáltatásként a magyar kormánynak havonta 100 tonna, legalább 30%-os réztar-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

talmú rézkoncentrátumot szállít, éspedig olyan összetételben, hogy az a magyar hutákban feldolgozható legyen . . . A rézkoncentrátumot a magyar fél megfizeti (!)." Végeredményben az 1943-ban Borba küldött rabszolgamunkásaink napi 1 pengő 60 fillér értékű nyersanyagért dolgoztak, s ráadásul ezt az összeget a magyar kormánynak meg kellett fizetnie.

(Az embertelen megállapodásért, a megállapodás nyomán a munkaszolgálatosok helyzetében, rendeletek útján bekövetkezett rosszabbodásért, s végső soron a 6000 bori munkaszolgálatos sorsáért a legfőbb felelősség Hennyei Gusztáv altábornagyot, a majdani Lakatos-kormány külügyminiszterét terheli. Hennyei él, s háborítatlanul él; Münchenben élvezi *a szövetségi kormány* kegyeit, amit nyilván az is elősegít, hogy utolsó idejében Horthy Miklós levélben ajánlotta Adenauer kancellár figyelmébe, ilyen szavakkal: ő az, „aki hozzám mindvégig hű maradt, s aki iránt teljes bizalommal vagyok".)

A megállapodásnak a magyar Honvédelmi Minisztériumot kötelező pontjai értelmében, 1943. június 6-án rendelet jelent meg tizenöt munkaszolgálatos század Borba indításáról. A behívottakat magyar tisztek és keretlegények kíséretében szállították — július folyamán — a megszállt Szerbiába. Az érkezők minden esetben — tehát az első magyar „szállítmány" is — a *Berlin-lager*nek nevezett központi táborba ment. A központi tábor — miként a Brünn-láger — Bor mezőváros területén volt elhelyezve. Ez volt a legnagyobb bori láger, s egyúttal az elosztó hely. Egyes századokat itt tartottak, másokat a többi kisebb-nagyobb, egymástól tizenöt-harminc kilométeres körzetben levő lágerekbe irányították. Ezek — miként a központi tábor — többnyire német városokról kapták nevüket. Így: *Brünn-, Straf-, Bregenz-, Westfallen-, Tirol-, Wien-, Voralberg-, Heidenau-, Lažnica-, Röhn-, München-,* és *Innsbruck-lager*. A központi táborban tartózkodott a magyar parancsnokság és a TODT szervezet vezetősége; — s mivel a két parancsnokság szemei előtt éltek — a Berlin-lagerben volt a munkaszolgálatosok helyzete a legnehezebb.

Az 1943-ban Borba küldött munkaszolgálatosok 3000-es létszámát 1944-ben, Magyarország német megszállása után újabb behívások és a szerbiai rézbányákhoz történő deportálások követték. Március 30-án ismét 1500 embert kért a TODT szervezet. A Sztójay-kormány már alkudozási kísérleteket sem tett, sőt a kért létszámot a lakájok készségével duplájára emelte . A felajánlott 3000 emberért a németek — ismét adásvételi szerződés keretében — havonta 6 tonna krómot ajánlottak fel. A szerződés megkötése után, május 5-én rende-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

letet adtak ki 3000, 1924-es születésű munkaszolgálatos behívására. A rendelet záradéka kimondta, hogy amennyiben nincs ennyi ember a jelzett korosztályban, korábbi évfolyamokból is be kell hívni. (Az iratot ez esetben is Hennyei Gusztáv altábornagy írta alá.) A záradékban foglaltak alapján került a behívottak közé az 1909-es születésű Radnóti Miklós is. „Őt is eladták a fasisztáknak — írja Gazsi József — havi 2 kg krómért, vagy 80 kg ócskavasért."

Május közepén mentek ki a behívók a váci, a szegedi, a jászberényi, a szentkirályszabadjai, a bajai és az ercsii kiegészítő parancsnokságtól. Radnótit Vácról hívták be, s május 20-án vonult be harmadik s utolsó munkaszolgálatára. A Vác melletti Sződligeten várta társaival az ismeretlen, nem sok reménnyel kecsegtető jövendőt. Több régi ismerőssel, baráttal találkozott itt, illetőleg Vácott Radnóti. Többek között Háy Károly festőművésszel; Kovács Zoltánnal — jelenleg a Tüker vállalat főellenőre, — a költő régi barátjának, Szalai Imrének a sógorával, vele már 1940-ben együtt volt munkaszolgálatos Szamosveresmarton; Bárdos József orvossal, Bárdos Arthur színigazgató fiával és másokkal. Bárdos József mutatta be a költőnek a Radnótinál tíz évvel fiatalabb K. I.-t, aki az egyetlen élő, közvetlen tanúja a költő ezutáni öt és fél hónapjának, a bevonulástól az Abda előtt kb. 30 kilométernyire levő Győrszentmárton határáig; amikor huszonegy agyongyötört, járásra is képtelen társával parasztszekerekre rakták és elindították a tarkólövés és a tömegsír színhelye felé.

A bevagonírozást megelőző napokról — érthetően — kevés emléket őríztek meg az életbenmaradottak. Mindössze két mozzanatot idézhetek. K. I. arról szól, hogy amikor Bárdos József megismertette a költővel, Radnóti „tanárnak" mondta magát. Így mutatkozott be később másoknak is, mint aki a tanári diplomájára a legbüszkébb. De nemcsak büszke volt a diplomájára, hanem kezdettől fogva tanárként viselkedett. Legszívesebben a fiatalokkal, *az 1924-esek*kel volt együtt; velük foglalkozott, művelte, nevelte őket, problémáikban eligazította, lelket öntött beléjük. A másik emléket Kovács

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Zoltán idézte fel: — A váci sportpályán, amikor a parancsnok átvette és megmustrálta a bevonulókat, Radnóti gúnyos hangon jegyezte meg társainak; valahogy úgy érzi magát, mintha Rómában élne, ahol megnézik, hogy jó-e a rabszolga-anyag.

Egy heti várakozás után, május 27-én, Vácott szálltak be a vagonokba. Induláskor mindnyájan tudták, hogy Borba viszik őket. „... marhakocsikban utaztak" — miként az *A la recherche* ...-ben két és fél hónappal később a költő megfogalmazta —. A marhavagonban nem volt zsúfoltság, szétszórt szalmán hevertek, s az ajtók nappal többnyire nyitva voltak. Útközben atrocitás nem volt. Más vagonokban bizony már ekkor kezdetét vette az embertelenség. Egy szadista főhadnagy például azt a „tréfát" eszelte ki, hogy Károlyvárosban heringet osztatott szét, és csak Zaječar-nál — közel két napi út! — nyittatta ki az ajtót. — Addig vizet sem láttak. — A több mint négynapos út Radnótiéknál nyugalomban telt el. Bárdos Józseffel és K. I.-vel volt egyazon vagonban, rajtuk kívül 1924-esek — többségük most vonult be először munkaszolgálatra, — de voltak az öregebb korosztályokból, közülük nem egy már Ukrajnát is megjárta. K. I. szerint — aki a legpontosabb visszaemlékezők egyike — Radnótin nyomott hangulat uralkodott. Nem egyszer mondogatta néki és Bárdosnak, hogy nem fogja megérni a szabadulást. — És ugyanekkor, egyéni sorsa feletti tragikus bizonyosságában, végig hűséges maradt önmagához, meggyőződéséhez, elveihez! — Ha a maga megismerte igazsággal szembetalálta magát, érvelt, magyarázott, vitázott. Így cselekedett most is, itt is. Ezt példázza Rajna István — akkor húszesztendős orvostanhallgató — emlékidézése. (Rajna azoknak a fiataloknak a sorába tartozott, akikkel majd különleges szeretettel foglalkozott Radnóti.)

— Már, azt hiszem, átléptük a magyar—szerb határt — mondja Rajna István —, és emlékszem rá, hogy a határon való áthaladás azoknál, akik már voltak munkaszolgálatosok és akiket már vittek ki más országba — mint például az orosz frontra —, szörnyű depressziót váltott ki. Én a tapaszta-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

latlan, a családi körből akkor kicsöppent gyerek, nem éreztem ennek szörnyűségét. És ekkor, valamelyik este, a leterített szalmán fekvők között beszélgetés folyt, és Radnóti volt az, aki a témához hozzászólt. A téma egyáltalában nem illett a körülményekhez! — Arról volt szó, hogy ebben a helyzetben milyen a kapcsolatunk a magyar irodalomhoz, a magyar kultúrához? — Radnóti elmondotta, hogy nála az az élmény, amit tanulmányai, olvasmányai során a magyar irodalom, a magyar nyelv jelentett, olyan mélyreható, hogy elválaszthatatlanul eggyé vált egyéniségével. Persze nem pont ilyen szavakkal fejezte ki magát — mondotta Rajna István —, de ez nagyon bennem maradt. Annál is inkább, mert más valaki, már nem tudom kicsoda, azt mondotta gúnyosan Radnóti szavai hallatára: ezt a társaságot sem lehet agyonütni, ha ilyen helyzetben az a legfőbb problémája, hogy a magyar nyelv és kultúra szálai mennyire kapcsolnak bennünket továbbra is egységbe. —

„Persze nem pont ilyen szavakkal fejezte ki magát", — mondja Rajna István, az orvos, a természettudományos műveltségű ember egzaktságra törekvő igényével. — Nyilván nem pontosan úgy fogalmazott Radnóti, ahogy a több évtizedes emléket az idézett szavak megörökítették. De mi, akik ismertük a költőt, jól tudjuk: az ismeretlen közeli jövő felé keservesen döcögő vagonban lényegében erről volt szó. Hiszen nem ekkor fogalmazta meg először Radnóti Miklós e problémát. A 30-as—40-es évek fordulójától kezdve hányszor vitázott — szinte hallom tárgyilagos és szenvedélyes hangját, — ő, a nemzetből kitaszított, a magyarsághoz való tartozásról, saját magának a vérszerintivel szemben, irodalmunk, műveltségünk nagyjaitól való leszármazásáról. A magyarságot a múltban és a jövendőben látta, s nem az „elaljasult" jelenben. — Hatalmas belső heroizmus, jellembeli erő, biztos politikai meggyőződés kellett mindezekhez! — De éppen ezért, ennek következtében tudott vitázni azokkal a kortársaival, barátaival, akik a fasizmus nyomása alatt elveszítették lábuk alól a talajt, s megingott bennük hovatartozásuk bi-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

zonyossága. És ezért volt képes megírni — újra mondom — a nemzetből való kitaszítottságában is, a magyar irodalom egyik legszebb patrióta versét, a *Nem tudhatom . . .*-ot.

„— *jajjal teli Szerbia ormán*"

A kétségek és csekély remények közepette, végnélkülinek tűnő vonatozás során, amikor átlépték Jugoszlávia határát, különleges, új élmények is felvillantak előttük. Belgrád után többször előfordult, hogy nyílt pályán vagy valamelyik állomáson megálltak és több órát vesztegeltek, mert a síneket a partizánok felszedték, szétrombolták. 1944 májusának végén és júniusának elején a nyugati szövetségesek barii és ciprusi támaszpontról kiindulva, már rendszeresen bombázták a németek megszállta Balkán katonai pontjait. Ellenállással az angolok és az amerikaiak alig találkoztak, mivel repülőgépállományukat a németek a szovjet frontra kényszerültek összpontosítani. A vonatozás utolsó éjszakájának szövetséges légitámadásáról több visszaemlékező is szót ejt. — Nis közelében jártak már. A repülőgépek közeledésére a szerelvény megállt. A munkaszolgálatosok vagonajtajai zárva maradtak, viszont a kísérő tisztek és keretlegények leugráltak a vonatról és széjjel a mezőre menekültek. A marhavagonok rácsablakain át — az egyik emlékező szavaival — „gyönyörködhettünk abban a tűzijátékban, amit az angol, illetve az amerikai repülőgépek Nis bombázásával véghezvittek". (Varga Gábor, jelenleg ügyvéd.)

A partizánok jelenléte, valamint a szövetségesek bombatámadásai jelentették számunkra a kétségek közepette a reményeket.

*

A szerelvény június 1-én érkezett meg Zaječarba. Innen keskenyvágányú vasúton mentek tovább északi irányba, a tizenhét kilométer távolságra fekvő Borba. A marhavagont ekkor nyitott, szénszállító kocsik váltották fel. Gyönyörű vidéken haladtak át, de a káprázatosan szép táj ellenpólusaként, ahogy megérkeztek, a szerbiai mezővárosba, elébük tárult az első döbbenet.

Nincs életben maradott, aki el tudta volna felejteni a szörnyű látványt: „. . . itt találkoztunk az első dermesztő élménnyel, oszlopok sorakoztak kikötésre. A reám tekintő arcok is borzalmasak voltak. Kopasz, sokat szenvedett, elkínzott tekintetek. Akikkel szembetaláltuk magunkat, egy esztendővel

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

korábban ide került magyar munkaszolgálatosok voltak." (K. I.) — Más visszaemlékezéséből: „Hallottunk sok mindent, de amit ott láttunk, azt elképzelni sem tudtuk. Szögesdróttal körülzárt terület, ahol embereknek látszó, rongyokba burkolt, teljesen leromlott csontvázak vánszorogtak ide-oda. Azokkal beszélni vagy azoknak velünk beszélni természetesen tilos volt." (Hollós Olivér, jelenleg közjegyző.)

E vésztjósló jelekkel Bor mezővárosában elhelyezett, központi táborban, a Berlin-lágerben találkoztak Radnótiék. A hírhedt táborparancsnoknak, Marányi Ede alezredesnek itt volt a székhelye. 1943-ban, a magyar munkaszolgálatosok első, bori fél esztendejében Balogh András volt a lágerek központi parancsnoka. Az ő hat hónapja alatt még elviselhető viszonyok voltak. Azután, Marányi idejében — a tábor megszűnéséig ő maradt a parancsnok —, minden megváltozott. Nem véletlenül nevezték ki erre a posztra. Egyik kipróbált hóhérja volt a Horthy-hadseregnek. Kommunistaellenes tevékenységéért a Tanácsköztársaság leverésében kifejtett érdemeiért, „nemzetvédelmi kereszt"-ben részesült. Parancsnoksága alatt a pokol legmélyebb bugyrait idézte a bori atmoszféra. „Az addig tűrhető keret teljesen megváltozott, akkor kezdtek vadállatian viselkedni. A munkáról bejövő fiúkat össze-vissza verték . . ." (Gróner Tibor visszaemlékezéséből. Vö. György István *Fegyvertelenül a tűzvonalban* című munkájában, Budapest, Cserépfalvi kiadás, 1945.) A központi lágerben uralkodó pokol parancsszóra és parancsszó nélkül átterjedt a közeli és távoli lágerek nagy részére.

A szadista Marányi aljasságairól nincs olyan visszaemlékező, aki ne szólna. Az egyik így: „. . . Ha azt mondom, embertelen, ez túlságosan hízelgő rá nézve. Ahogy később az ős-boriaktól hallottuk, a előző parancsnok tényleg munkát akart végeztetni és nem embereket halálra kínozni, pusztítani." (Hollós Olivér.) Radnótiék lágerparancsnoka, Száll Antal is úgy nyilatkozik, hogy Marányi Ede olyan intézkedéseket tett, amilyeneket „a legbuzgóbb biztatók sem kívántak tőle". Nemcsak szadista, hanem korrupt, pénzsóvár és seftelő volt. Ugyancsak Száll Antaltól hallottuk: — Egy-egy megbízottját autóval küldte a Bánátba és a Bácskába, hogy mondják el: Borban magyar munkaszolgálatosok vannak, akiknek nagyon gyenge a kosztjuk. Az ottani magyarok — egy része emberségből, mások a katonáktól való félelemből — küldtek szalonnát, lisztet, mindenféle élelmiszert. Ezekből az aljas módszerrel zsákmányolt élelmiszerekből persze a munkaszolgálatosok egy falatot sem kaptak, de még a keretnek is alig juttatott belőlük, hanem hazaküldte, vagy a helyszínen elseftelte. — Arról is beszélnek, hogy Marányi időnként személyesen is ha-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

zautazott autón vagy kétszemélyes, kis futár repülőgépén, az úgynevezett „gólyán", és minden alkalommal áruval tért vissza. Amikor megérkezett budapesti útjáról, a keretlegényeknek három napi kimenési tilalmat rendelt el, hogy az otthonról hozott holmit konkurrenciamentesen értékesíthesse a bori piacon. — Mert a keretlegények is sefteltek; a munkaszolgálatosoktól elkobzott értéktárgyakkal, ruhaneműekkel, valamint a raktárakból — a munkaszolgálatosok élelmezésének kárára — ellopott nyersanyagokkal. — Az is kiderült, hogy újabb szigorítások, fokozódó szadizmus többnyire akkor jelentkezett, amikor Marányi vagy a keretlegények efféle nagyobb seftelési aktusokat végeztek. Bár a parancsnok székhelyén, a Berlin-lágerben egy pillanatra sem szűnt meg a kegyetlenkedés. Mondják, hogy itt nemcsak a kikötő oszlopokon, hanem az úgynevezett étkezőben, a fagerendákon is függött a nap minden órájában néhány ember. A „legfőbb bori hóhér"-nak — ahogy többen emlegetik — volt egy maga-kieszelte kínzási módszere is. A Berlin-láger közepén levő „krumplis verembe" csukatta be azokat az áldozatait, akiket rendszeresen minden nap, gyakran többször, több órára kiköttetett.

A „krumplis verem"-mel kapcsolatos Marányinak az a gazsága is, amelynek híre táborról-táborra, az egyes lágerekben szájról-szájra járt — és alakult, formálódott —, mint a népköltési alkotások. Az emlékezések szembesítése és megrostálása alapján a történet a következő: — Marányi Ede kéjlakot rendezett be magának Borban. A kéjlakot összerabolt bútorokkal, szőnyegekkel, dísztárgyakkal, képekkel rendezte be. Miközben 6000 munkaszolgálatost halálra gyötört, kínoztatott, kéjlakában éjszakákon át dorbézolt, randalírozott közvetlen „munkatársai" körében. Amikor tudomására jutott, hogy a Berlin-lágerben van egy grafikus, — Csillag Dezsőnek hívták — felmentette a napi munka alól, rendkívüli ellátást biztosított számára és megbízta azzal, hogy erotikus falfestményeket készítsen kéjlakában.

Azáltal, hogy Csillag a táborparancsnok kegyeibe került, különleges tekintélye lett a keretlegények körében is. Annyira, hogy az egyik keretember, amikor szabadságra utazott, felajánlotta Csillagnak: szívesen visz tőle levelet családtagjai számára. A grafikus élt az alkalommal, de nemcsak levelet írt, hanem a borítékba antifasiszta karikatúráiból is elhelyezett. A karikatúrák között volt egy — ez lett Csillag veszte —, amely egy disznót ábrázolt, de a disznó feje helyére Marányiét rajzolta. A keretlegény hazafelé utaztában, valahol berúgott. Az őrjárat igazoltatta, megmotozta és megtalálták nála Csillag küldeményeit. Az ügyről értesítették a bori lágerek parancsnokát. A grafikus sorsa percek alatt beteljesedett. Marányi különböző kínzások után a krumplis verembe záratta, s naponkint — ahogy a verem általa kialakította „szabályai" előírta — naponta többször, több órára kiköttette. Csillag esetében a legkegyetlenebb kínzást is tovább

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

súlyosbította: hátraszorított csuklóira zsineg helyett drótot tétetett, s így húzatta fel a gerendára. Amikor már a lába is a levegőben volt, a keret abban versenyzett: kinek az ütlegeitől fordul meg többször a drótkötélen.

Nem sokkal a lágerek feloszlatása előtt, az egyik visszaemlékező szemtanúja volt a jelenetnek, amikor Csillagot a mindennapi tortúrára vitték: — Már nem volt emberi formája —, mondja — menni alig tudott, karjai erőtlenül lógtak, vinnyogott, beszélni nem tudott. (Varga Gábor) Hasonlóan emlékezik Rubányi Pál, aki — Zoltán Lászlóval együtt — orvosi feladatokat látott el a Berlin-lágerben. (Ma mindketten a budapesti Orvostudományi Egyetem professzorai.) Rubányi arról is szól, hogy Csillag szervezete megmagyarázhatatlan ellenállással bírta, tűrte az inkvizíciós kínzásokat. — Pedig már csontig átvágta csuklóit a naponkénti kikötések nyomán a drótkötél. Élt eszméletlen állapotban, féleszméletlenül, majd ismét magához térve. —

Mielőtt — szeptember végén — az utolsó menetoszlopok is elvonultak a központi lágerből, a bori 4-es kilométerkőnél, a krumplis verem más foglyaival együtt Csillag Dezsőt agyonlőtték.

*

Ezeknek a borzalmaknak előszele csapta meg Radnóti Miklóst és társait, amikor június 1-én a Berlin-láger bejáratához érkeztek.

Amikor bevonultak a drótkerítések mögé, a kísérő keret átadta őket a helyi keretnek, s a kísérők máris utaztak vissza Magyarországra. A helyi keret abban is különbözött a kísérőktől, hogy derékszíjukban négy-négy kézigránát volt. A keretcsere után a munkaszolgálatosokat csoportosították, hogy másnap továbbindítsák őket a bori tábor különböző lágereibe. Egy-egy csoport létszáma aszerint alakult, hogy mekkora volt a befogadóképessége a lágernek, ahová beosztották őket. Általában, egy-egy egységben háromszáz-ötszáz ember részére volt hely. Radnótiékat a *Heidenau-lágerbe* irányították, s létszámuk 402 fő volt.

„A tájra rásüt a hold s fényében a drótok újra feszülnek . . ."

Június 2-án, teherautókon szállították el a 402 embert, a Bortól harminc kilométerre, északi irányban elhelyezett táborhelyükre. A Heidenau-láger — a költő itt keletkezett versei is

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

jelzik — „Žagubica fölött a hegyekben", nagy területen, a „— jajjal teli Szerbia ormán" épült. A tábort szöges dróttal szegélyezett fakerítés vette körül. Nevét a Drezda melletti ipari várostól, Heidenautól kapta. Barakkokból állt. Az egyik barakkban a magyar keret tagjai laktak, valamint a munkát irányító TODT szervezet itt működő két tagja. Más öt barakkban pedig — egy-egy barakkban egy-egy szakasz — a munkaszolgálatosok. A barakkok szobákra oszlottak: az internáló táborok ágyaknak nevezett, jellegzetes faalkotmányaival; az ágyakon szalmazsákkal. Két földszinti és két fölöttük levő emeleti ágy alkotott egy négyes egységet. Radnóti az 5-ös számú barakkba került, egy földszinti fekvőhelyre. Ágya mellett ablak, rajta keresztül látható volt a láger dróttal szegélyezett kerítése. A költő fölött K. I.-nek volt a helye.

Amikor a 402 munkaszolgálatos a Heidenau-lágerbe megérkezett, a tábort rendkívül elhanyagolt állapotban találták. Előttük olasz, görög és más nemzetiségű hadifoglyok éltek itt, olyan körülmények között, miként 1943 tavaszán Nagybaconi Nagy Vilmos megbízottjai az egész bori táborrendszert találták. Tele voltak a barakkok mocsokkal, szeméttel, patkánnyal, egérrel, bolhával, poloskával, s nappal a szemét vonzása folytán az egész tábort megszállva tartották a legyek. Egy hétig tartott, amíg a 402 munkaszolgálatos a legcsekélyebb életigények és a munka követelményei számára elfogadhatóvá tette a tábor területét. A mocsok, a szemét és a férgek eltakarításán kívül más teendők is voltak a lágerben. A megérkezéskor sem a vízszolgáltatás, sem a világítás nem működött; nemcsak a munkaszolgálatos barakkokban, hanem a keret és a TODT szervezetében sem. A vízvezeték-berendezés olyan állapotban volt, hogy a foglyok között levő hozzáértők tíz napi munkával tudták csak rendbehozni, biztosítva ezzel az ivóvizet és a tisztálkodáshoz szükséges minimális mosdóvizet. A villanyvilágítást szolgáló, tönkrement agregátor megjavítása nehezebben ment; a kellékeket és a működtetést lehetővé tevő olajat nagy utánjárással tudták csak megszerezni. Majdnem egy hónap telt el a megérkezéstől, mikorra a magyar keret és a TODT szervezet barakkjában megszűnt a petróleumlámpa melletti vakoskodás és a munkaszolgálatosoknál a teljes sötétség.

Az utóbb mondottak azt a látszatot kelthetik, mintha a Heidenau-lágerben — legalább is az első hetekben, amelyekről szó esett — a

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Borba érkezésnek csak egynapos tapasztalataihoz képest is, valami idilli táborveréssel teltek volna a napok és a hetek. Nem egészen így volt. Már az első időben jöttek a központi táborból az utasítások, a parancsok. Azzal kezdődött, hogy motozást kellett a keretparancsnoknak elrendelni. A motozásnak az volt a célja, hogy a munkaszolgálatosoktól minden néven nevezendő értéket — nemcsak kimondott értéktárgyakat, hanem zseblámpát és könyvet is elkobozzanak, s a tárgyakat — nyilván seftelési célra — beküldjék a parancsnokságra. Parancsban hirdették ki, hogy levelet, pontosabban „tábori postai levelezőlap"-ot kéthetenként lehet csak küldeni haza, s otthonról is kéthetenként írjanak, mert több lapot nem kézbesítenek ki a lágerben. Ugyancsak a kezdet kezdetén elrendelték a kikötő oszlop felállítását, s így már az első héten ott állott a 402 munkaszolgálatos szemei előtt mementóként a félelmetes kínzóeszköz. Persze a munka is megkezdődött az első napokban.

Szakítsuk félbe a Heidenau-láger életének, viszonyainak ismertetését, s időzzünk — néhány mozzanat felvázolása céljából — a költőnél. Újra olvasom a három legutóbbi bekezdésemet. — Éppen ez indít arra, hogy félbeszakítsam az eddigi gondolatmenetet. — A három bekezdés újraolvasása után döbbenek csak rá, hogy a tényanyag nagy része, amit az emlékezőktől a lágerbeli első impressziókról, eseményekről, tapasztalatokról összegyűjtöttem; a Radnóti-vers jellegzetes szerkezeti elemeiként, mint reális alapok, vagy — ha tetszik — a versalkotás csontvázaként, benne foglaltatnak első itt keletkezett versében, a remekművű *Hetedik eclogá*-ban. A vers megírásának dátuma: „1944. július." De bizonyos, hogy a mű már a lágerbe való megérkezéstől alakult a költőben, s az egymást követő napok és hetek során újabb és újabb verselemek kötődtek az első napokban kinyílt csírákhoz; és végül hat hét — két hónap alatt formálódott olyanná, ahogy végleges alakjában olvasható. A *Hetedik eclogá*-nak a kezdeti napokhoz fűződő genezisét éppen az első heidenaui élményelemeknek a versben felfedezhető jelenléte bizonyítja.

Idézzünk a műből, miként jelentkeznek a valóságelemek a megvalósult alkotásban? — A tábort szögesdróttal szegélyezett fakerítés vette körül — mondottuk. A versben:

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Látod-e, esteledik s *a szögesdróttal beszegett, vad*
tölgykerítés, barakk oly lebegő, felszívja az este.*

És nem az első három hét világítás nélküli homályára utalnak e sorok?

Ékezetek nélkül, *csak sort sor alá tapogatva,*
úgy irom itt a homályban a verset, mint ahogy élek,
vaksin, hernyóként araszolgatván a papíron;

A következők pedig az első napokban történt motozásra, valamint a levelezéssel kapcsolatos intézkedésre utalnak:

zseblámpát, könyvet, mindent elvettek a Lager
őrei s posta se jön, köd száll le csupán barakkunkra.

Majd e sorok folytatása, az első heidenaui hét mocskos, férges lágerét és az előttük ott élt olasz, görög, s más nemzetiségű foglyokat, valamint önmagukat idézi:

Rémhírek és *férgek közt él itt francia, lengyel,*
hangos olasz, szakaddr szerb, méla zsidó a hegyekben.

És végül: — még nagyobb hangsúllyal mint az imént — az álomtalan éjszakában a férgek rohama és — hogyan is írtuk a rideg tényfelsorolásban? — ... nappal a szemét vonzása folytán az egész tábort megszállva tartották a legyek. — És a versben:

Fekszem a deszkán, *férgek közt fogoly állat, a bolhák*
ostroma meg-megujúl, de a légysereg elnyugodott már.

Öt versidézet. Mindenik a szívet-észt dermesztő realitásból táplálkozik, de ahogy a mű szerkezeti elemeivé válnak, már maguk a valós elemek is a költészet magasára emelkednek, összefonódva „a szép szabadító"-val, az álommal, a hazagondoló képzelettel, az ecloga másik kompozicionális sajátosságával. Ezeknek a lapoknak nem céljuk az utolsó Radnóti-verse-

* A versidézetekben a dőlt betűs kiemelés tőlünk származik. (Szerző)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ket részleteiben felbontó és összegező elemézse, csupán a mögöttük levő valóságanyagot szeretném, amennyire lehetséges feltárni. De mégse tudom megállni, hogy ne szóljak még néhány szót *a költészet és a valóság* sajátos vegyüléséről a *Hetedik ecloga* szakaszaiban.

Ha csak a szavakra — és a versteremtés belső világára nem — figyelmező, külsőséges módszerrel újra megvizsgálnánk a második idézetet, olyan következtetésre jutnánk, hogy e sorokig bezárólag (a 14., a 15. és a 16. sorai ezek a *Hetedik eclogá*-nak) már készen volt a költemény az első három-négy heidenaui héten, *ameddig nem volt világítás a táborban*. És hogyha hasonló szellemben vizsgálnók a negyedik és az ötödik idézetet, akkor pedig afféle feltételezés alakulhatna ki, hogy ezeket a — második idézethez hasonlóan ugyancsak — jelen időben fogalmazott részleteket, az utolsó citált sorok beleértésével, Radnóti az első héten megfogalmazta, *mivel a bennük foglaltaknak később már nem volt „aktualitása"*. Mindezekből végül az következnék: a harminchatsoros költeményből huszonötnek már júniusban készen kellett lennie, s csupán a kisebbik fele, az utolsó tizenegy sor íródott később, a tartalmi elemekből nem datálható, elkövetkező hetekben. E külsőséges kövekeztetést csupán az zavarná, hogy a *Hetedik ecloga* kéziratán, az abdai tömegsírból előkerült noteszben — utaltunk már erre — megírási dátumként: „1944. július" olvasható.

— Kell-e mondani, — e sajátos koncepciójú remekműhöz ilyen módszerrel nem közeledhetünk. Korábbi állításunkat fenntartva, hogy a lágerbe való megérkezés napjainak élményei, tapasztalatai, megfigyelései nyomán kezdett alakulni a költőben a vers, megírása nem szakítható szeletekre a tartalmi elemekkel kapcsolatba hozható dátumokkal. A jelenidős fogalmazás — erre utalva — semmiként sem lehet ebben az esetben datálási meghatározó. Hiszen a *Hetedik ecloga* — ami a *Levél a hitveshez* című, utóbb keletkezett alkotást megelőzően, *az első levél a hitveshez* — elejétől végig jelen időben fogalmaz; a távollevő asszonyt megszólító verskezdéstől az egymást követő sorokon és szakaszokon át. Egy újabb példát

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

is említve: jelenlevőkként, jelenidős igealakban ír a költő különböző nemzetiségű hadifoglyokról, pedig ezek az ő oda-érkezésüket megelőző időben tartózkodtak itt, s emléküket — az egyik visszaemlékező szól erről — csupán egy görögbetűs felirat őrízte a barakkban, Radnóti fekvőhelyének közelében, a falon. Az egész alkotáson jelenidős igealak vonul végig. Jelenidős általánosítás ez. Jelen időben fonódik egybe a heidenaui realitás az otthonért, s a legközelebbi hozzátartozójáért való aggodalommal; a Žagubica fölötti borzalmas valóság az otthonról való álom sűrűjébe vegyül, de az álom, az éjszakai csend táplálta képzelet sem old fel mindent; az otthonit eltakarja a nagy távolság növelte ismeretlen; az ittenit pedig?

. . . . . A tájra
rásüt a hold s fényében a drótok újra feszülnek,
s látni az ablakon át, hogy a fegyveres őrszemek árnya
lépdel a falra vetődve az éjszaka hangjai közben.

A *Hetedik ecloga* harminchat sorát rendkívüli, valóságot felidéző, költői erő járja át. A mű valóságerejének talán éppen az a titka, hogy a heidenaui napokból megragadott képek a megjelenítéssel költői magaslatra emelkednek és ugyanakkor az álom, a képzelet is együtt lebeg a valósággal, egy pillanatra sem szakad ki belőle; a lágerbeli ma összefonódik az ottani tegnappal; mindez a távoli otthonnal; és minden realitás — ezáltal is nő a költemény valóságereje — jelképes értelmet nyer.

Radnóti Miklós öt és fél hónapos kálváriájának, s a kálvária során született verseknek a *Hetedik ecloga* a nyitánya. De az itteni nyitány szervesen kapcsolódik korábbi költészetéhez; vannak előzményei a versalkotó módszer tekintetében is. Csupán egyetlen, közvetlen előzményre utalok. Mintha az utolsó munkaszolgálatos behívójának kikézbesítése előtt néhány nappal befejezett versének, az *Álomi táj*-nak a módszerét folytatná tovább; de a mondanivaló komorabbá formálja a tömör sorok menetét, és keményebbé sűríti a vers szövedékét. A bori versek nyitánya a maga tökéletességében új költői módszer kezdetét is jelzi, ami majd az *A la recherche . . .*, a *Levél a hit-*

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

veshez és az *Erőltetett menet* megvalósulásában folytatódik és érik teljessé.

Erről a későbbi versek összefüggésében fogunk szólni.

„Üdvözlégy, jól bírod e vad hegyi úton a járást . . .?"

Visszakanyarodva a Heidenau-láger életének ismertetéséhez: a magyar Honvédelmi Minisztérium és a TODT szervezet között létrejött megállapodásban benne foglaltatott, hogy a „munkaszolgálatosok mind felhasználásuk tekintetében, mind fegyelmi és közigazgatási vonatkozásban önálló egységet képeznek, magyar katonai vezetés alatt. Az összes munkásszázadokra vonatkozó, a TODT szervezet részéről kiadandó utasítások a magyar katonai vezetésen keresztül adhatók csak ki." (Vö. Gazsi József, i. m.) Egy-egy láger gyakorlatában ez azt jelentette, hogy a táboron belül a magyar keret, kint a munkahelyen pedig a TODT szervezet utasításai voltak az irányadók.

A Heidenau-láger napjai így tagolódtak: — Reggel 6 órakor felkelés, utána tisztálkodás, majd reggeli, azután sorakozó és kivonulás. A munkahelyre a magyar keret kísérte ki őket, ahol a TODT szervezet irányítása alatt dolgoztak, délután 5-ig—6-ig. — Ebédelni minden nap visszatértek a lágerbe. (A magyar keret feladata volt a visszakísérés is.) A munka első — és a szeptemberi visszavonulásig be nem fejezett — lépcsője földmunka volt; sziklákat és földet kellett megmozgatni, valamint erdőt irtani; a Bor—Petrovác—Požerovác vonalra tervezett vasútvonal építéséhez. A drótkerítés mögé zárt fogolyélet bénító körülményei mellett a napi tízórás, nehéz munka súlyos testi és lelki igénybevétel volt. Megfeszítetten kellett dolgozniok, hiszen a teljesítményt meghatározott norma szabályozta, amit földmozgatás esetében csillemennyiségekkel mértek. A feladat valamennyire elviselhető-, vagy fokozott mérvű elviselhetetlenségét befolyásolták az időjárási viszonyok, s még nagyobb mértékben a keret magatartása, embersége vagy szadizmusa.

K. I. visszaemlékezése szerint Radnóti Miklós nehezen viselte a fizikailag is nagy erőkifejtést kívánó munkát. Gyorsan kifáradt, azonban fáradtságát, keserűségét csak szűk baráti körében juttatta kifejezésre; nyilvánosság előtt ő volt az, aki társait erősítette, bíztatta türelemre. A Heidenau-lágerben — nyilván másutt is — időnkint akadt könnyebb, belső munka; krumplitisztítás s egyéb teendők ellátása a konyhán; az egyik szögletben rönkfák fűrészelése és felaprítása, s más

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

hasonlók. Ilyen teendők végzésére a hét egy-egy napján néhány embert bent tartottak a tábor területén. Ugyancsak K. I. szól arról, hogy a heidenaui hónapokban Radnótival és Bárdos Józseffel párszor ő is volt belső munkán; hármasban fűrészelték és vágták a fát. A könnyebb feladat azonban ritka alkalom volt; az egymásra torlódó napok állandóságát a nehéz hegyi munka szabta meg. Az idő múlásával talán már a „vad hegyi úton a járás" is nehezére eshetett Radnótinak; hiszen ki ne érezné a személyes hangot, az augusztus végén keletkezett *Nyolcadik ecloga* kezdőszavaiban, midőn a prófétát megszólítja a költő:

> Üdvözlégy, jól bírod e vad hegyi úton a járást
> szép öregember, szárny emel-é, avagy üldöz az ellen?

Vagy azt fejezik ki e felemelt hangmegütésű sorok a lírikus személyességével, amit jelképesség nélkül, szó szerint mondanak, hogy bírta a járást, s vele a nehéz fizikai munkát, a megaláztatások keserűségét, kínját? — Ezt is jelenti. — Pontosabban azt, hogy minden idegszálával bírni akarta! Depresszió ja — ami a bevonulás idején és Vácról Borba vonatozásuk közben uralkodott rajta — Heidenauban fokozatosan feloldódott. Tevékenykedett, nemcsak a fiatalok körében — amire már utaltunk —, s tevékenysége, aktivitása alkotókedvében csúcsosodott. Az alkotókedv az élniakarás szülöttje, s az alkotások — a költő jól tudta, hogy remekeket hoz létre — csak fokozták élniakarását, szabadulás utáni vágyát. Alkotni, élni akart; űzte a megmaradás indulata, s a nehézségek fölé emelte: „Szárny emel, indulat űz s a szemedből lobban a villám..." — hangzik ismét a költő szava, az imént idézett sorok nyomán, a prófétához. Vagy nem az élniakarás zeng ugyancsak az utolsó eclogában, amikor újra a próféta ajkára adja a szót?!

> . . . . . .S látni szeretném ujra a bűnös
> várak elestét s mint tanu szólni a kései kornak.

Ha a valóság körülményeit világosan fel is mérte s kifejezte, a Heidenau-lágerben és Borban keletkezett költeményeinek

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

csaknem mindenikéből az élnivágyás himnusza zeng. Idézzem — nem tudom felsőfokú jelző nélkül leírni — a *Hetedik ecloga* fenséges utolsó szakaszát?

> Alszik a tábor, látod-e drága, suhognak az álmok,
> horkan a felriadó, megfordul a szűk helyen és már
> ujra elalszik s fénylik az arca. Csak én ülök ébren,
> féligszítt cigarettát érzek a számban a csókod
> íze helyett és nem jön az álom, az enyhetadó, mert
> nem tudok én meghalni se, élni se nélküled immár.

Vagy e hat sornak — ha remekművek között szabad rangsorolni — még tökéletesebb, életet hirdető szemléletében is fokozottabb mását, a *Levél a hitveshez* tíz és fél zárósorát?

> . . . . . Mindent, amit remélek
> fölmértem s mégis eltalálok hozzád,
> megjártam érted én a lélek hosszát, —
>
> s országok útjait; bíbor parázson,
> ha kell zuhanó lángok közt varázslom
> majd át magam, de mégis visszatérek;
> ha kell szívós leszek, mint fán a kéreg,
> s a folytonos veszélyben, bajban élő
> vad férfiak fegyvert s hatalmat érő
> nyugalma nyugtat s mint egy hűvös hullám:
> a 2 × 2 józansága hull rám.

Sorok és szakaszok járnak még emlékezetemben; idéznék és idézhetnék tovább. De legyen elég ennyi az összefoglalást jelző szavakhoz. *A bori himnuszok* feloldhatatlannak látszó ellentmondások szülöttei. Radnóti emberi és költői nagyságának azonban éppen az a titka, hogy az ellentéteket képes volt magába olvasztani és feloldani. Feloldotta önmagában és feloldotta a versteremtés tökéletesen zárt, klasszikus formakereteiben. Hiszen ki ne érezné, hogy ezek a szétesett, irtózatos valóságban létrejött versek és a rettenet, amit a költő átélt s kimondott, az alkotások végső kicsengésével a nagy zeneművek ellentétekből kibontakozó harmóniáját sugározzák. Igen, ezek az embertelenül megszenvedett magaslaton járó remekek a szabadulást, az élniakarást, az életet hirdetik. Az életet

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

és nem a halált, mint ahogy egyesek, (például Bori Imre), nem a valóságból és műből, hanem a teóriából, az egzisztencializmus szemléletéből magyarázni próbálják. — Az élet himnuszai ezek, s nem halálhimnuszok! — Az sem mond szavainknak ellent, hogy Radnóti Miklós költészetén 1936-tól — amikor a *Járkálj csak halálraítélt* című versét megírta — a haláltudat vonul végig. De ki állíthatná, hogy a haláltudat azonos a halálvággyal?! A haláltudat nem teremt halálköltészetet, s nagyon messze esik az egzisztencializmus világszemléletétől. Bálint György már 1936-ban pontosan megfogalmazta ezt — írásának mondanivalóját összefoglalva idézem —, amikor ilyenféleképpen elemezte Radnóti haláltudatát: — Olyan férfiú felismerése ez, aki mindég szembenézett a valósággal; szembenéz a fasizmus idején mind fenyegetőbb halállal is, de éppen azért tud szembenézni vele, mert egész temperamentumával szereti az életet. — Szereti az életet; az életet hirdeti; még most, Szerbiában, az *Erőltetett menet* vívódásai közepette is, — az élet jelképévé váló, távollevő asszonyra gondolva —, végül életet kiált:

Ó, hogyha hinni tudnám: nemcsak szivemben hordom
mindazt, mit érdemes még, s van visszatérni otthon;
ha volna még! — s mint egykor a régi hűs verandán
a béke méhe zöngne, míg hűl a szilvalekvár,
s nyárvégi csönd napozna az álmos kerteken,
a lomb között gyümölcsök ringnának meztelen,
és Fanni várna szőkén a rőt sövény előtt,
s árnyékot írna lassan a lassu délelőtt, —
de hisz lehet talán még! a hold ma oly kerek!
*Ne menj tovább, bardtom, kidlts rám! s fölkelek!**

*

Korábban említettük, hogy a költő depressziója a Heidenaulágerben — fokozatosan feloldódott. Tevékenykedett, s tevékenysége, aktivitása alkotókedvében csúcsosodott. — Szólni kell erről részletesebben, nemcsak a költő heidenaui életének megismerése céljából, hanem azért is, mivel a versek megértését is teljesebbé teszik.

* A dőlt betűs kiemelés itt is tőlünk származik (Szerző).

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A Heidenau-láger parancsnoka a budapesti Száll Antal hadnagy volt, a parancsnokhelyettes a zombori Turner György (?) zászlós és mellettük nyolc — jórészt a szegedi utászszázlóaljból való — keretlegény működött. A TODT szervezet emberei osztrákok voltak. Radnótiék lágere 30 kilométernyi távolságra volt a bori központtól; olyan távolság volt ez, hogy közelükben már partizánok is fel-feltűntek. Önmagában óriási jelentőséggel bírt a központtól való jelentős távolság, mivel így kívül estek némileg Marányi alezredes és társai közvetlen ellenőrzési körén. Azonban csak azáltal vált mindez a tábor foglyainak előnyére, hogy a századparancsnok „egészen kivételes emberséggel viselkedett". (K. I. szavai.) Ha nem tévedek, a Voralberg-lágerben volt munkaszolgálatos Palási László emlékezett meg először Száll Antalról, a táborok feloszlatása utáni menetelés kapcsán: „Száll hadnagy volt az egyetlen, aki megtiltotta a keretnek, hogy üssék a munkaszolgálatosokat. A többiek tűrték, így a keret kedvére garázdálkodott. Aki elmaradt vagy kilépett a sorból, az bottal vagy puskatussal jólirányzott ütést kapott." (Vö. *A bori haláltút regénye* című művét, Gábor Áron könyvkiadó, Budapest, 1945.) Az életben maradt heidenauiak kivétel nélkül megbecsüléssel nyilatkoznak a „keretparancsnok"-ról. A legpontosabban, szinte elemző módon, Kovács Zoltán szól róla:

„Borban voltak sokkal rosszabb helyek is... Ez a tábor még a legjobbak közé tartozott... Száll Antal nagyon nehéz helyzetben volt, higgyék el nekem, mert az országos hírű Marányi... mint táborparancsnok nem volt a legkellemesebb partner, mindig azon volt, hogy milyen kellemetlenséget tud a hozzá beosztottak részére produkálni. Ez nemcsak a foglyokra vonatkozott, hanem keretre is. Marányi mellett parancsnoknak lenni nagyon nehéz dolog volt. Száll Antal abban a bizonyos *bori majálisban*, ahogy ő nevezte, emberséges volt, és kifelé nagy hanggal végrehajtott mindent, befelé lazított. De hogyan tudott lazítani, amikor olyan emberekkel volt körülvéve, mint a bori hóhér: Horváth, az is megtisztelte a Heidenau-lágert, de nem sokáig volt nálunk. Ott volt még egy keret, akit szintén felhúztak, az a csirkefogó... nem tudom a nevét... Szóval ilyen csonttörő emberek között az emberséget kellett elővenni ahhoz, hogy azt a bizonyos status quot tartsa. — Kifelé erős fegyelmet, befelé lazított. — El kell mondani, hogy a mienk nem volt a legrosszabb láger,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nem azzal kezdtem; szerencsénk volt. A borzalom, a költő tragédiája ott kezdődött, amiről azt hittük, előny számára, hogy az első lépcsőbe került."

Száll Antal emberségének érvényesülését nemcsak Marányi alezredes parancsai nehezítették s akadályozták. Meg kellett küzdenie a lágeren belül is több seftelő, szadista keretlegény ellenkező szándékaival. Egy Sisák nevezetű tizedest emlegetnek e keretlegények közül legtöbben. Maga Száll is így beszél róla: „ő volt kezdetben az életem megrontója, de valami címen — most már nem emlékszem rá — sikerült túladnom rajta." (Valószínűleg Sisák az, akinek a nevére Kovács Zoltán nem emlékszik.) Ugyancsak Száll jószándékú ügyességének köszönhető, hogy „a bori hóhér: Horváth" sem garázdolkodott sokáig a Heidenau-lágerben. Sisák és a hozzá hasonlók — a könnyen elérhető seft, az olcsó haszon érdekében — erőszakoskodtak, kegyetlenkedtek. Műveleteiket többnyire az éjszakai szolgálatuk idején hajtották végre; ütötték verték ilyenkor — ha kedvük úgy hozta, puskatussal - - mindazokat, akikről tudták, hogy pénzük, értéktárgyuk van. A megszállott Szerbiában, az értékeknél is jelentősebb haszon érdekében — a szolgálati szabályba ütköző ténykedést is folytattak, — például fosztogattak a láger élelmiszerraktárában.

Száll arra törekedett, hogy a 402 fogoly életét a lehetőségeken belül igyekezzék elviselhetővé tenni. A rossz tapasztalatokból okulva szerette volna elérni, hogy a keretlegényeket — a fasiszta közszellem keretein belül is indokolt módon — távol tartsa a munkaszolgálatosoktól. Ilyen megoldást kellett kieszelnie, mert ha szíve szerinti, humánumra kötelező parancsot adna ki, Marányiékkal is csak meggyűlnék a baja. A vele egyként gondolkozó helyettesével, Turner Györggyel, támadhatatlan tervet alakított ki: — A keretnek — azon kívül, hogy munkára ki- és visszakísérték az embereket — a „partizánveszélyes" helyen azt a tetszetős „katonai feladatot" adta, hogy őrizzék a tábort, s védjék meg az esetleges támadástól. A „cél érdekében" még bunkereket, lövészárkokat is építtetett a láger körül. Ugyanekkor, a „nehéz és fontos feladatra való tekintettel", felmentette őket a munkaszolgálatosokkal kapcsolatos más teendők alól, maga „vállalva" ezeket a feladatokat, még pedig a következő módon: — Kijelöltetett minden barakkban az ott lakók választása alapján egy-egy bizalmit. Az öt bizalmin keresztül érintkezett a munkaszolgálatosokkal, azok közvetítették a kéréseket, problémákat és bizalmasan jelezték, ha a keret — Száll Antal szava —, „szabálytalanságot" vitt véghez.

Az ilyen elképzelések, rendelkezések hozzájárultak a láger elviselhető légkörének kialakulásához, még akkor is, hogyha hatásuk

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

rövid életű volt és nem sok idő múltán újabb atrocitások következtek. De, hogy a Heidenau-lágerben, „ahol a többihez viszonyítva elviselhető volt az élet" (K. I. szavai), Száll Antal jószándékának, együttérzésének volt köszönhető. Ügyesen álcázott segítőkészsége mellett — különösen majd a Borból hazafelé tartó menetelés folyamán — több esetben rendkívüli bátorságról is tanúságot tett. — Szó lesz erről a maga helyén. — De kérdezem: — Nem bátorságról tanúskodik-e az is, hogy a Heidenau-lágerbeli három orvos — Bárdos József, Spitzer László és Vécsei Zoltán — a „keretparancsnok" tudtával kijárt a táborból, sebesült partizánokat gyógykezelni?! — Az ő emberséges, megértő segítőkészsége és bátorsága folytán volt a Heidenau-láger egyike azon keveseknek, ahol a munkaszolgálatosok valamennyire még embernek érezhették magukat, s nem pedig számnak, darabnak, árucikknek; „fogyó áru"-nak, miként Hollós Olivér visszaemlékezésében keserű iróniával a boriakat nevezte.

Közvetve — anélkül, hogy személy szerint segítette, vagy ismerte volna — így járult hozzá Száll Antal ahhoz is, hogy Radnóti Miklós megírhatta bori verseit.

„. . . *a folytonos veszélyben, bajban élő vad férfiak fegyvert s hatalmat érő nyugalma nyugtat* . . ."

A költő közvetlen heidenaui köréhez — a többször szóba került — Háy Károlyon, Bárdos Józsefen, K. I.-n és Kovács Zoltánon kívül még a következők tartoztak: Kálmán László (jelenleg Budapesten ügyész); az imént említett Spitzer László (zombori orvos); Kardos József (katonatiszt), aki a láger főszakácsa volt; a fiatalabbak közül, akikkel — szó volt erről is — különösen sokat foglalkozott Radnóti, az ugyancsak említett és idézett Rajna István (Budapesten orvos) és egy mohácsi fiatalember, Sachs György. (Az eddigiekből is kiderült, hogy Radnóti Miklós heidenaui időszakáról jórészt szűkebb köre élő tagjainak a tanúságát használtuk fel. Ők ismerték közelről, csak ők tanúskodhatnak ezekről a hónapokról.)

Ebben a körben — gyakran a megnevezetteken belül még szűkebb baráti társaságban — munka után és vasárnap, amikor „a fogoly — újra csak Száll Antal jóvoltából, — azt tehette, amit akart . . ." (Kovács Zoltán), Radnóti „gyakran olvasott

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

fel verseiből, egy füzetből, ez ugyanaz a füzet volt, amely az abdai tömegsírból került elő". (K. I.). Először az első heidenaui verset, a *Hetedik eclogá*-t olvasta fel. Ugyancsak K. I. még verselőadói stílusára is visszaemlékszik „arra az enyhén ritmizáló, monotonnak tűnő versmondó stílusra". Szintén tőle tudjuk, hogy: „Sokat beszélt a szűkebb baráti körben a feleségéről." Kovács Zoltán szavaival: „A feleségéről nagyon szépen beszélt. Remegve beszélt róla, reszketett érte mindig, hogy mi történhet vele, amikor elzúgtak felettünk a liberátorok." A nagy angol bombázógépeknek, az úgynevezett liberátoroknak a „látogatásá"-ról kivétel nélkül szólnak a visszaemlékezők. Nap mint nap, pontosan délelőtt 11-kor és az éjszakai órákban vonultak el Bor felett; úgy vélekedtek a táborban, hogy a romániai Ploesti olajkútjai fölött oldják ki bombáikat. „... amikor a liberátorokat hallottuk elvonulni. Akkor valahogy optimizmus is volt az emberekben" — mondja ugyancsak Kovács Zoltán. — Mint ahogy a költő versét is remények hatják át, amelyben ezt a sort leírja: „... bombázórajok húznak el felettem ..."

De nemcsak verseit olvasta fel Radnóti Miklós a szűkebb és szélesebb baráti körében. Gyakran közöttük, de más társaságban is elmondta nézeteit a világ helyzetéről, fejlett politikai ismereteivel, gondolkozásával nevelte őket. Feladatnak érezte a nevelőmunkát, amiben legfőbb segítsége Háy Károly volt, akivel már korábban, különböző kulturális-politikai színtéren együtt dolgozott; legutóbb a Hont Ferenc szervezte *Független Színpad* mozgalomban és a *Magyar Munkaközösség*ben. Közvetlenül Heidenauba való érkezésük nyomán — erről is Kovács Zoltán szól — az első atrocitás számba menő események hatása alatt, „a költőt, aki a felsőbbrendű embert mutatta be nekünk tetteivel, magatartásával, hozzáállásával, kultúrszomjával, tanítani akarásával megdöbbentette az a bánásmód, amikor megfosztották cipőjétől, bakancsától, s a legminimálisabb ruházatot hagyták meg, számmal ellátva. *Akkor kezdett beszélni arról — amit verseiben is kifejezett —, hogy itt valami más van, nemcsak a bori tábor, hanem világméretű mérkőzés folyik.*"

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Nevelt tájékoztató szavaival, nevelt — ha kellett — vitatkozva, és nevelt emberi magatartásával, példaadásával. Miként az eddigi tőle származó idézetek is mutatják, Kovács Zoltán szinte írói érzékkel eleveníti meg magnóra mondott szavaival a költő alakját. A következőkben is többször idézek tőle, hogy szavaival minél érzékletesebben elevenítsük meg Radnóti Miklós Heidenau-lágerbeli arcképét. „Emlékének tartozom — beszéli újra ő —, amikor elmondom vitáit, amelyeket Háy festőművésszel együtt folytatott, és amikor... a spanyol ügy védelmében a spanyol szabadságharcot pozitívnak nevezte, szemben azokkal, akik téves nézeteket vallottak, mert meg kell mondanom, hogy egészen vegyes társaság voltunk... Volt mindenféle elem, amely még a fasizmust sem tudta megérteni... Radnóti megértette. Nézzék meg a verseit, Radnóti megértette."

„Egyet meg kell mondanom: — ismét Kovács szavai — nem hiszem, hogy akadjon bori, aki ne ismerné el Radnóti Miklósnak nemcsak a verseiben, hanem magatartásában is a nagy embert..." Nem kell hangsúlyozni, hogy ekkor még nem volt ő a laikusok előtt ismert költő. Így a Heidenau-lágerben is; a szélesebb baráti körén kívül tanár volt, akiről legfeljebb hallották, hogy verseket is ír. Rajna István, az 1924-esek egyike, aki pedig a maga elesettségében támaszát tisztelte benne, ugyanígy volt vele. A verseit nem ismerte, de magatartását, emberi nagyságát megőrízte emlékezetében. Rajna első róla szóló emlékéről — amikor a Bor felé tartó marhavagonban a költő a magyarsághoz tartozás kérdéséről beszélt, — már szólottunk. A második emlék már Heidenau-lágerbeli élményt idéz:

— Nehezen viseltem — mondja — a kemény, rideg, kegyetlen valóságot. Teljesen ellenállás nélkül, az életet nem ismerő fiatal diák voltam. Úgy látszik, rajtam meg néhány ilyen húszévesen Radnóti ezt észrevette, anélkül, hogy emlékezetem szerint valaha panaszkodtam volna neki. Ott, abban a helyzetben igen fontos értelemben felkarolt minket. A legnagyobb problémánk az volt, hogy ehessünk. Radnóti egyik

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

alkalommal egy külön porció főzeléket kapott a szakácstól. A csajkát behozta a barakkba; a főzeléket szabályosan megfelezte kanállal, az egyik felét elfogyasztotta, a másik felét átadta nekem. Ezt sohasem felejtem el. Az alultápláltság állapotában voltunk, s akkor ő megtette, hogy a külön porció felét megvonta magától és nekem adta. —

A nevelő, az irodalomtanár, aki iskolában sohasem taníthatott, a Heidenau-lágerben irodalomra is nevelte bajtársait. Hollós Olivértől hallottam először erről: „... vasárnaponként Radnóti Miklós egy kisebb társaság részére, akiket érdekelt, akik erről tudtak, kis irodalmi előadást tartott. Egy előadásra emlékszem, évtizedek múlva is élményszerűen ... Arany János egyik legismertebb költeményét, a *Szondi két apródját* magyarázta. Szájtátva hallgattam, valami új volt, olyan szépségek tárultak fel előttem, amelyeket eddig nem vettem észre, amiről addig nem tudtam. Tényleg az avatott műbíráló ismertetett valamit, mutatta meg egy közismerten nagy költő szép költeményét, de úgy, hogy mi azt újnak láttuk, ... a *Szondi két apródja* ott Borban, azon a vasárnap délutánon egészen újnak tűnt fel. Nem egyes részleteket láttunk másnak, nem egy-egy hasonlatot vettünk észre, hanem az egész mű újból új lett számunkra, minden egyes apró részletében."

Hollós Olivér elbeszélése után, az újabb magnófelvételek alkalmával, tudatosan tereltem a szót Radnóti vasárnap délutáni irodalmi előadásaira. Csaknem mindenki tudott róluk. Anyaggyűjtés közben kiderült az is, hogy a költő ugyan minden vasárnapi alkalommal tartott előadást, de nemcsak az ő irodalmi elemzése szerepelt a programon, hanem voltak zeneszámok, versmondás és ilyen alkalommal mutatta meg — a 60—70 jelenlevőnek — Háy Károly a rajzait, versilluszt-rációit. Radnótinak néhány előadástémáját sikerült megtudni. A *Szondi két apródján* kívül beszélt *Racine*-ról — már egyetemi hallgató korában kedves drámaírója volt —, majd szélesebben, a *francia klasszikus drámá*ról, *García Lorcá*-ról, más *Arany János versek*ről és általában a *„drámairodalom*ról". A zeneszámokat Lorsi Miklós hegedűművész — Hollós Olivér

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

középiskolabeli osztálytársa — szolgáltatta, aki a lágerbe is magával hozta hegedűjét. Arról már a visszaemlékezőktől tudtam, hogy Háy Károly illusztrációkat készített a táborban néhány Arany János vershez — nyilván barátjának befolyására. — Azt azonban csak e tanulmány írása közben hallottam, Háy Vilmától, a festő volt feleségétől, hogy a lágerben keletkezett Radnóti versekhez is készített rajzokat. Sajnos Háy Károly képei — annak ellenére, hogy a lágerek likvidálásakor ő a második lépcsőbe került, s a partizánok szabadították fel — nem maradtak meg; a németeknek egy, a partizánok elleni támadásakor megsemmisültek.

A vasárnapi irodalmi délutánok kapcsán ismét Kovács Zoltánt idézem: „Ezek a délutánok voltak a felemelkedés útjai... Ezek a szellemi kikapcsolódások talán ma, nyugodt viszonyaink között nevetségeseknek tűnnek; valami olyan, amin most nem akadunk meg, mert bemegyek a verskötetemhez és kiveszem Arany Jánost és olvasom. Abban a környezetben, abban a szituációban lélektanilag felemelő volt, hogy volt ember, aki Arany Jánost tanította. Értékeljük a helyzetet, amelyet megéltünk."

Nehéz körülmények között, hónapokra elzárva a világtól, a világ híreinek, a háború eseményeinek ismerete nélkül; nagyszerű kapaszkodó volt az élethez az irodalom és a művészet is. De azáltal volt kapaszkodó, hogy a legfontosabb események hírei különböző források útján mégiscsak eljutottak a szögesdrótok mögé. Tudtak arról, hogy június 5-én az angolszászok partraszálltak; értesültek az augusztus 23-i román fegyverletételről; nem maradt titok a szovjet hadseregnek ezutáni gyorsuló előnyomulása; és a balkáni helyzet sem; földrehajtott füleik augusztus végén már az ágyúszót is mintha hallották volna Bulgáriából:

> Bulgáriából vastag, vad ágyuszó gurul,
> a hegygerincre dobban, majd tétovázs lehull;

Tudtak — hogyne tudtak volna — a jugoszláv partizánokról is. Ki kevesebbet, ki többet; de reménységeiket nagy-nagy

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mértékben táplálták az ő létezésük is. A táborba bejártak szerb parasztasszonyok, s fiatal gyerekek, akik közül nem eggyel a második lépcső felszabadult tagjai az erdőben, mint partizánokkal találkoztak. — Bizonyára voltak a lágerben, akik előtt nem volt titok, hogy a szerb látogatók kifélék?! — Az 1924-esek egyike, Breuer István (ma Budapesten boltvezetőhelyettes) gyakran megfordult a partizánok állandóan változó, de mindég a közeli vidéken is levő táborhelyein; ruhaneműért élelmiszert cserélt velük. Kardos József, a főszakács pedig, augusztus végén megtette az előkészületeket, hogy az élelmiszerraktárt a partizánok kezére játsza, s többed magával csatlakozzék hozzájuk. — És Radnóti Miklós? — Ő is tudott róluk; baráti körének egyes tagjaival nyilván gyakori téma volt a jugoszláv felszabadítási mozgalom. Feltételezhető, hogy Bárdos József (németországi lágerben pusztult el) — legbensőbb barátainak egyike — elbeszélte, hogy a három orvos kijár az erdőbe sebesültjeiket kezelni. Nem óhajtok feltételezésekbe bocsájtkozni, de annyi bizonyos: őt is erősítették a partizánok harcai; fokozták önbizalmát, szabadulási vágyát; reményeit növelték. Hisz kikre vonatkoznak, ha nem a partizánokra a *Levél a hitveshez* — már idézett — optimizmust sugárzó zárósorai?!

ha kell szívós leszek, mint fán a kéreg,
s a folytonos veszélyben, bajban élő
vad férfiak fegyvert s hatalmat érő
nyugalma nyugtat s mint egy hűvös hullám:
a 2×2 józansága hull rám.

Kérem azokat a borlakat, akiknek megjegyzéseik, vagy kiegészítő észrevételeik vannak az elmondottakkal kapcsolatban, lakásíműket (esetleg telefon-számukat) közöljék a szerkesztőséggel. — Szerző.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

BARÓTI DEZSŐ

TALÁN VIHAR JÖN...

FEJEZET RADNÓTI MIKLÓS PÁLYAKÉPÉBŐL

Radnóti Miklós ifjúságának alighanem 1931 volt a legmozgalmasabb esztendeje. Az újév Budapesten köszöntött rá, ahol épp a szegedi Bölcsészeti Karon eltöltött első egyetemi féléve után vakációzott. Januárban még két új darabbal bővítette második verseskötetének, az *Újmódi Pásztorok Énekének* ekkorra már összeállt anyagát; a következő hetekben, jórészt újra Szegeden a kötet végleges megszerkesztése, előfizetők gyűjtése, a nyomdábaadás és korrektúra gondjai foglalkoztatták. Az új kötet március vége táján került ki a nyomdából, megjelenésének azonban nem sokáig örülhetett; alig száradt meg a festék rajta, a budapesti királyi ügyészség máris elkobzását javasolta, ami Budapesten április 18-án, a költő szegedi lakásán pedig a rákövetkező nap meg is történt. Június 8-án vallásgyalázás és közszeméremsértés gyanújával vád alá helyezték. Július első napjaiban Párizsba utazott. A már régebben tervc vett utat most az is siettette, hogy az ítélet után már nem kaphatott volna útlevelet. Egyidőre megszabadult tehát az itthon ránehezedő gondoktól, de amikor két hónap múlva hazatért, ezek tovább lombosodva vették körül. Szeptember nagyobbik felét még Budapesten, Fanni közelében töltötte, a hó utolsó napjaiban utazott Szegedre. Rosszkedvűen, elkeseredve érkezett meg, csak akkor kezdte újra otthon érezni magát a Tisza-parti egyetemi városban, amikor bekapcsolódott azokba a fiatalos láztól hevített megbeszélésekbe, amelyek eredményeképp a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának belső köre szoros kapcsolatot vett fel az illegális KMP-nek a Munkásotthonban tevékenykedő tagjaival. Október 9-én már néhány erősen politikai inspirációjú verset

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

küldött Fanninak, ezeket nemsokára újak követték. December 8-án emberi és költői öntudatában egyaránt megerősödve, magabiztosan ment el sajtópere főtárgyalására, amelyről még frissiben verset írt, hogy nemsokára majd a szegedi Munkásotthon számára írt *Acélkórus* soraival el is búcsúzzon az 1931-es esztendőtől.

*

Az izgalmas napokból (ez alkalommal csak sommás felvázolásukra törekedtünk) Radnóti költészetének nem kevésbé izgalmas fejezete született meg. Ismeretlen fejezetet is mondhatnánk, mert verseinek az eddigi kiadásokban csak nagy vonalakban és nem mindig pontosan meghatározott kronológiája miatt az a teljesen hamis látszat alakult ki, hogy a kötetének elkobzása után válságba sodródott és több mint egy félévig egyáltalán nem írt verset. Az igazság viszont az, hogy az elkobzás és a főtárgyalás alatt eltelt hónapjai egyáltalán nem voltak terméketlenek. Sohasem ontotta magából a verseket, sőt lassan, minden szavát mérlegelve dolgozott, ezért (és csak ezért) a szóbanlevő gondterhes hónapok termése sem volt bőséges, de nem is kevesebb, mint a következő években bármikor.

Kötetének elkobzása tehát egyáltalán nem törte meg alkotókedvét. Ha fel is kavarta, ez, mint minden kavargás, ambivalens jellegű volt: fénnyel és árnyékkal árasztotta el kedélyvilágát. Valóban gondok árnyékával is: az egyetemen, ahová szinte menekült a magántisztviselőség prózája elől, épp ekkoriban kezdte megvetni a lábát, most börtön fenyegette, s bár ezt emelt fővel viselte volna el, erősen nyugtalanította, hogy a várható ítélettel a tanárság dédelgetett terve kerül veszélybe. A készülő vádirat azonban fényt is árasztott rá, amiben nem kevés büszkeséggel fürdött; — olyasfélét érzett, hogy baloldali íróságának avató beszédét kapta tőle. Csak nemrég kobozták el József Attila *Döntsd a tőkét*-jét, amelynek a példányait megjelenése után néhányad magával egyébként épp ő terjesztette Szegeden, s akit mint kommunista költőt is becsült és szeretett.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Közös sorsukból most azt olvashatta ki, hogy költészetét valóban veszélyesnek érzik azok, akiknek veszélyeztetése ekkor már ott szerepelt ars poeticajában: az *Újmódi Pásztorok Éneke* még a címével is egy magát kommunistának valló költő jelentkezését akarta hírül adni, hiszen ez az ártatlan, pásztornak álcázott, valójában forradalomra váró költő épp azért nevezte *újmódi*nak magát, mert (amint ezt másutt már részletesen kifejtettük) erősen meg volt győződve arról, hogy költészetével egy új világ, a kommunizmus megszületéséhez járul hozzá. És ha ebben a meggyőződésben talán több volt az önmitológia, mint versekben objektivizálódott valóság, és ha az előző kötetéhez képest egyre határozottabban kibontakozó önarcképének még mindig az a groteszk eszközeivel kihívóvá felerősített erotika volt a legszembetűnőbb vonása, amit a Büntetőtörvénykönyv nem éppen költői nyelve az 1929. évi VII. t. c. 2. §-ának 1 pontjába ütköző szemérem elleni vétségnek nevezett, a kötet jónéhány verse, köztük a két legfrissebb, félreérthetetlenül az adott társadalmi rend elleni lázadás hangját üti meg. Aligha lehet kétséges, hogy akkor is ezen az úton megy tovább, ha kötetét nem kobozzák el; személyiségének, költőiségének belső logikája, közvetlen környezete és a körülötte forrongó világ egyaránt erre predesztinálták. Verseskötetének elkobzása épp ezért legfeljebb csak egy kellemetlen következményekkel fenyegető és egy időre kétségtelenül meghökkentő incidenst jelentett számára, de egyáltalán nem volt az a „lélek megsérülését", súlyos „válságot", vagy éppenséggel pályájának fordulópontját előhívó esemény, aminek egyes méltatói hiszik. Radnóti ekkor már régen saját profilú költő, és bár dinamikus költői énje állandóan újabb és újabb vonásokkal gazdagodik, az 1931-es verseiben megszülető új arca, mint látni fogjuk, az elkobzás tényénél bonyolultabb élmények hatására robbant ki belőle.

A váratlanul jött incidens egy időre inkább visszahúzta, mint előrevitte. Az elkobzás másnapján írt versének *(Új könyvemet tegnap elkobozták)* szép és közvetlen sorai után mintha keresné, mit mondjon, sőt egy bájos, de túlságosan esetleges emlék-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

képnek a némafilmek ráfényképezéseit eszünkbe juttató palimpsestusával egy ideig elfedi annak a polgárpukkasztó, hetyke, lázadó ifjúnak az önarcképét, aminek a megmutatását még a kötet elkobzásának hírüladásánál is fontosabbnak tartja, és amit a harmadik versszakban végül is olyan megejtő varázzsal tett halhatatlanná:

> Majd felébredek én is! kedvesem arany
> varkocsán sikongat a napfény,
> lóbálva nő föl árnyam az égig és
> huszonkét szemtelen évem az éjjel
> bevacsorázik három csillagot!

Egyébként úgy látszik, hogy még két további versében is reagált kötete elkobzására. Az egyik ilyen a *Kánikula*, a másik a *Zápor*.

Összes verseinek közkézen forgó kiadásai egyiküket is, másikukat is 1933-ra datálják, pedig semmiképp sem lehetnek ezekből az időkből valók, hiszen az új kötetét a költő már 1932 őszén összeállította (november 11-én már azt írja Fanninak: „a múltkor lapozgattam új kötetemet"), december végén pedig már nyomdába adta. Figyelembe véve, hogy nyári impressziókról való versekről van szó, megszületésük dátumát legkésőbb 1932 nyarán kereshetnénk, ez azonban a *Tátrai tábor* boldog nyara volt: érzelmi atmoszférájába nem a most említett, gondterhességtől komorló két vers, hanem csak a *Táj* és az *Estefelé* erotikus nyári zápora illenék bele. 1932 nyarán különben is már végleg szakított azzal az egyetlen mondatszövevénybe belesűrített tájvers-típussal, amihez a *Kánikula* és a *Zápor* tartozik. Külső és belső érvek szólnak tehát amellett, hogy 1931 nyarán, a párizsi út előtt keletkeztek.

A *Kánikula* az *Újmódi Pásztorok Énekéből* jól ismert tájversek típusához kapcsolódik. Költője, mint az ilyen verseiben már régebben szokta volt, most is a képek zuhatagát önti ránk. Első olvasásra csak a kánikula által kiváltott rossz érzésnek a tájra történt kivetítését érezzük benne s így olvasva is lírai hitele van; képei mégis súlyosabbak, gondterheltebbek

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

annál, hogy csak egy fullasztó nyári nap múló impressziói megfogalmazásának tekinthessük. Egész kis dráma zajlik le előttünk, a kánikulától fenyegetett táj és emberek drámája, közben még a halál képe is felkomorlik. Bár mindez egy látszólag objektív leírás zárt keretén belül marad, s a költő nem lép közvetlenül elénk, mégis azt a benyomást kelti bennünk, hogy már az első soroktól kezdve *(Szomjasan vonúltak inni a fák / lehajtott fejjel a patakokra . . .)* a *Csöndes sorok lehajtott fejjel* Radnótijának a tájképekkel összeolvasztott önarcképével találkozunk. Ezt a benyomást az is megerősíti, hogy a kánikulától gyötört táj lakói, rózsák, gyermekek, asszonyok és hangyák mind Radnóti ismerős intimszférájából valók. Nem a táj, maga a költő van meggyötörve, és nem a hőség, hanem valami más gyötri.

A *Kánikula* ihletét variáló *Zápor*ból szintén hasonló fenyegetettség-érzést olvashatunk ki. Egyetlen hosszú mondatszövevénybe sűrített kis dráma ez is; újra az ellenség gyanánt megjelenő természeti erő, most a zápor romboló ereje kínozza meg a költő békés kis világát. Jelenetei már nem maradnak meg a tájkép keretében: a költő személye közvetlenül is megjelenik benne, amint „gondjai lombja alatt" ül a záportól megrémített galambja, virágai és szeretője között. És az előttünk lezajló dráma is komorabb most, mint a *Kánikula*ban volt, még inkább túlmutat azon a kellemetlen érzésen, amit az elemek csapása akár a legérzékenyebb idegrendszerből kiválthat. Épp ezért talán nem belemagyarázás, ha a szinte már romboló viharrá felnagyított zápor és a hozzákapcsolódó képek mögött az 1931-es esztendő nyomasztó politikai légkörét ismerjük fel, sőt az is valószínűnek látszik, hogy az *Újmódi Pásztorok Éneke* elkobzásának emléke szintén ott kavarog abban a *zápor*ban, ami elverte a virágjai rendjét. Egy ilyen értelmezés lehetősége mellett nemcsak az szól, hogy Radnóti költői jelrendszerében a virág néha félreérthetetlenül a verseket jelenti (egy alkalommal egyenesen „virágszülő költőnek" nevezi magát), arra is érdemes felfigyelnünk, hogy a *Zápor* első felének érzelmi szituációja csaknem teljesen megegyezik a

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

verseskötet elkobzása utáni érzéseiről beszámoló naplóversével:

> Új könyvemet tegnap elkobozták,
> most egyedül ülök, ujjaim
> átfonva bokám körül, piros
> pillét ástam ma babonásan
> a küszöb alá s lassan elalszom!
>
> *(1931. április 19.)*

> Csámpás zápor jött és elverte
> virágjaim rendjét; aranybúzán
> nevelt sánta galambom zengőn
> csapta a falhoz, hogy turbékolt
> sírva egész napon át; most ülök
> gondjaim lombja alatt és
> szárítgat lassan az esti szél.
>
> *(Zápor)*

A két vers érzelmi dinamikájának görbéje is sokban rokon; a naplóvers utolsó szakasza épp úgy a csapás után élénkülni kezdő harci kedvről beszél, akárcsak a *Zápor* egyik érdekes képe, az, amikor a költő a vihart botjával megtámadó embernek ősi folklorisztikus képzeteket felidéző alakjában jelenik meg előttünk, ami egyébként csak fantáziájának kozmikus természetére, és semmi esetre sem valamilyen olvasmányélményére utal *(Botom szorítgatom; a záport lesem)*. A két verset végül az is összekapcsolja, hogy mind a kettő a kedves életenergiákat sugárzó, napsugaras alakjának megmutatásával fejeződik be.

A tizennégy sorból álló, tehát mindössze egy szonett terjedelmének megfelelő versben mindvégig túlburjánzanak a képek, külön-külön viszont egyik sem eléggé kibontott ahhoz, hogy világosan közölhesse mindazt, ami 1931 nyarán a költő lelkében kavargott. Olvasása közben egyenesen az az érzésünk, hogy több zsúfolódott össze benne, mint amennyit az ilyen egyetlen mondatra épített verstípus elbír. A képeknek a különben is laza kompozíciót szétfeszítő gazdagsága mindenesetre arra vall, hogy ez az előző köteteiből jól ismert, egy-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

szerre tájat-lelkiállapotot szuggeráló verstípus most már kezd zárt lenni ahhoz, hogy hordozója lehessen költője egyre gazdagodó világának. Különösen a „botját szorítgató" költő kívánkozik ki a virágok és patakok gyengéd környezetéből.

A párizsi út emlékét őrző, s az előbbiekkel nagyjából egyidejű (tehát nem 1932-ből való, bár az *Összes versek*, nem tudni miért, ezt is onnan datálja) *Júliusi vers délután* szintén mondatszövevényekbe sűrített nagyvárosi tájképe (talán a *Zápor*hoz képest igénytelenebb tartalma miatt) ismét zavartalan benyomást kelt. Verstípusának válságára itt csak a túlérett rutin utal. Egyébként a világváros sokféle romantikájától általában eltakart, kispolgári Párizsról ad az ifjú Radnótinál máskor sem szokatlan groteszkbe hajló képet.

A párizsi út költői hozományát különben jórészt majd hazatérése után kamatoztatja. Ott-tartózkodása alatt az előbbin kívül mindössze három verset írt még. Egyikük, a *Párizsi elégia*, csak mint egy oldottabb verstípus keresésének dokumentuma érdemel említést. Néhány szép képe egyébként sem a francia fővárost, hanem a távoli kedvest idézi. Maga a költő nyilvánvalóan csak műhelytanulmánynak tekintette, ezért nem vette fel kötetébe, sőt egyideig azt a párbeszédes formát sem folytatta tovább, aminek itt a régebbi, zsúfolt versmondataira emlékeztető első strófa után nekilendült.

A másik címnélküli, a továbbiakban kezdősoraival jelölt párizsi vers, a *Jóllakott ablakokon* szintén kettős portré, a költő és párizsi szállásadó barátjának, Szalai Imrének portréja, a helyi színek alighanem ezért épp csak felvillannak benne; igaz, már az első sorban is („jóllakott ablakokon koppannak szemeink"), ahol a szegény, kispénzű diák tekint fel a fény városának hivalkodó ablakaira, az utolsó sorokban emlegetett „szegénynegyed árnyai" pedig akkori lakása, a nogenti olcsó szálloda környékét viszik bele a versbe. Az is kiderül belőle, hogy Párizstól egyáltalán nem azt a mámorító élményt kapta, amit annakidején Adyék; — talán némi csalódást is okozott neki az első találkozás, és ez érthető, hiszen a nyári holtsze-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

zonban csak keveset észlelhetett a szajnaparti város írók, művészek számára különösen izgató intellektuális pezsgéséből. Mégsem véletlen, hogy arcképének politikus vonásai épp egy Párizsban írt versben kezdenek markánsan kidomborodni:

> tudjuk, hogy a gazdagok szive szőrös s mi harcosok
> vagyunk prolik seregében és a társadalmi rend pipacsos
> tábláit takarjuk el a naptól . . .

Ebben a vallomásban nem az az új, hogy a proletariátushoz tartozónak érzi magát. Ez az érzés már rég megszületett benne, sőt, burkoltan bár, nem egy versében hangot adott neki. Az osztálytársadalom természetének felismeréséért sem kellett Párizsba utaznia, erről már libereci diákkorában, majd különösen odahaza sokkal közvetlenebb tapasztalatokat szerzett, mint az Exposition Coloniale-on, amelynek politikai eszmélésére tett hatását különben sem szabad eltúlozni. Új azonban, hogy most már verssoraiba is bevonult egy nyíltabb, határozottabb állásfoglalás igénye. Ehhez viszont kétségtelenül a párizsi napok is komoly ösztönzést adtak, leginkább azzal, hogy szélesebb és biztatóbb kitekintést nyert a nemzetközi munkásmozgalomra, s vele együtt a magyar emigrációra. Talán a szürrealistáknak a harkovi írókongresszust követő belső vitáiról is hallott vagy olvasott egyet s mást; mint ismeretes, egyik csoportjuk Aragonnal az élén épp akkoriban fejezte ki azt az igényét, hogy költészetével a KP politikáját szolgálja. Még valószínűbb, hogy Párizsban szerzett tudomást a magyar proletárirodalom platform-tervezetéről, hiszen a *Sarló és Kalapács* 1931. júniusi száma közölte s ez Párizsba mindenesetre könnyebben eljutott, mint Magyarországra. És bár a platformtervezet jónéhány tételével nem értett egyet (különösen a József Attilára vonatkozó kitételeket érezte igazságtalanoknak), a szóbanlevő versének vallomása és annak megformálása legalábbis megengedi azt a feltételezést, hogy a proletárirodalom körül folyó viákba a maga részéről egy, az addiginál politikusabb és egyben közérthetőbb hang keresésével akart beleszólni. A tájversek

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

gazdag, káprázatos, ha nem épp buja színei után, a *Jóllakott ablakokon*-ban, most hirtelen egy képekben szegényebb, helyenkint csaknem prózai megfogalmazással lep meg, amivel az addigi egy vagy két mondatszövevényre alapozott, nem egyszer robbanásig feszült versstruktúráinak nagymértékű fellazítása jár együtt. Mindez nyilvánvalóan a proletárlírához illő, egyszerű, közvetlen hang kereséséből fakadt, ennek érdekében áldozta fel addigi eredményei jórészét, és illesztett be őszinteségük mellett is olyan agitációs közhelyeknek ható sorokat a versbe, mint amilyeneket az előbb idéztünk. Saját költőiségéhez hozzá nem simuló, kölcsönzött ruhát próbálgatott tehát, de hamarosan érezte, hogy képtelen otthonosan mozogni benne.

Néhány hónappal később ismét megpróbálkozott a *Jóllakott ablakokon* soraiban leütött hang folytatásával. 1931 november 20-án, már Szegedről a következő szavak kíséretében küldi el Fanninak az összegyűjtött verseit tartalmazó kötetekben szintén a kezdőszavakból vett címmel jelölt vers *(Most fölfújom)* kéziratát: „... Sose voltam még írásommal ennyire bizonytalan. Olyan életposz lenne, de mondom kicsi Szív, nem tudom milyen, a szokott fegyelmezettségem az írásaim fölött nem működik itt és nem merem összetépni... Ha neked sem tetszik, abbahagyom és nem foglalkozom vele többé..." Végül is abbahagyta, de az „életposz" iránti igényét mégsem adta fel teljesen, szándékát, legalább részben majd a *Férfinapló* c. ciklusban valósítja meg. A *Most fölfújom...* egyébként az egész költői pályáját végigkísérő páros portrék egyike, amelyekben a kedvesével együtt jelenik meg előttünk, és amelyeknek már előző kötetében jónéhány változatát teremtette meg. Most egy addigiaknál oldottabb, epikusabb jellegű kompozícióval kísérletezik, bevallottan Kassák hatására, de mint érzése szerint dinamikusabbat, vagy épp lázadóbbat, saját képalkotó módszerét állítja szembe véle:

> most fölfújom a mellem és kiengedem a hangom
> zengjen
> sokszor megtettem eddig is már

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

az írástudók most whitmani és kassáki pózról beszélnek majd
s nem lesz igazuk
jótüdejü epikus ez a kettő
de mindent otthágy a helyén
én pedig ha éhes vagyok csillagot vacsorálok és asszonyom
hajára is lehozom ha kell hogy szebb legyen tőle és
hogyha fázik az éggel takarom s holdat lehellek a
szeme fölé
igen ezek a képek rekvizitumok régi verseimből . . .

Meglepő azonban, hogy végül is jórészt csak ezek a „rekvizitumok" emlékeztetnek addigi képalkotásának merészségére, a vers további soraiban, és különösen az önarckép lényeges vonásainak megrajzolásakor ugyanis már annyira megfékezi a nemrégiben még egy-egy soron belül is a képek egész buja tenyészetét felvonultató vizuális fantáziáját, hogy szinte már a Neue Sachlichkeit lemeztelenített stíluseszményének közelébe kerül. Az újfajta stílus keresése kétségtelenül valamilyen proletárlíra megteremtésének szándékával függ össze:

költő vagyok, de a kenyeret és az asszonyt hirdetem
. . . . . .
tudom
semmi sincs jól úgy ahogyan van
de boldog vagyok mert harcolok hogy jól legyen minden
és a harc lombját egyszer majd megsüti a napfény
ebben hiszek

A további sorokban a vers elején még csak gyengéd, poétikus sorokkal felidézett női arckép is erőteljesebb vonásokat vesz fel. „Az asszonyom harcol velem együtt", olvassuk közvetlenül az idézett sorok után, és ezzel már szerelmi lírájának a *Férfinapló* ciklusában bekövetkező újabb gazdagodását ígéri, amikor is majd több változatban jelenik meg az egymás munkájában, gondjaiban, reményeiben és politikai hitvallásában osztozó modern pár Radnóti lírájára annyira jellemző kettős portréja.

A teljes pontossággal nem datálható *Hajnal dumál párkányról verebeknek* soraiban, amelyeket tartalmi és formai jegyei miatt

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

(és személyes emlékeim alapján is) 1931 őszére helyezek el, ugyan továbbra is olyan szélesebb, epikus hangvétellel kísérletezik, mint a *Jóllakott ablakokon*-ban, belső struktúrája azonban már eléggé különbözik tőle. A szavalókórusok szokott hangjára emlékeztető többesben szól, az önarckép vonásai ennek megfelelően háttérbe szorulnak, de azért mégsem olvadnak teljesen bele a kórus összhangjába. Helyzetjelentésszerű képekkel kezdődik, 1931 őszének forradalmas atmoszférája vagy legalábbis egy ilyen atmoszféra illúziójának jegyében, de csak az első sor emlékeztet némiképp az agitációs célkitűzésű kórusversek szokásos frazeológiájára, a következőkben ismét a szokatlan, meglepő képalkotás iránti igénye jelenik meg benne *(Lányaink a tőke kontyolta asszonyává . . .)*, a további sorokban pedig egyre bátrabban engedi érvényesülni képalkotó fantáziáját és a természet világát teszi meg a cselekvést követelő politikai helyzet hordozójává *(Kútaink csöndje szétrepedt . . . fák a szélnek most vicsorítva felelnek)*, a szinte már a szürrealista-jellegű képekből kibomló és a fiatalt Radnóti leglendületesebb sorai közé tartozó konklúzió viszont a direkt agitáció frazeológiai követelményeinek szemszögéből nézve talán még mindig bizarr módon, de a költő jelrendszerében járatlan olvasó számára is jól érthetően jelöli ki a tennivalókat:

> vágd arcul a régi világot s dalold, dorongot
> simítva vagy éhes szeretőt, mint anyádban,
> mielőtt elszülettél, a magzati nagy dalt:
> lázadás! lázadás drága, te forradalom!

Nem minden disszonancia nélkül való vers: két tendencia, az adott politikai helyzethez való odatapadás, ezzel együtt a helyzetjelentő agitációs vers közérthetőségének és a művészi megformálásnak, sőt az önkifejezésnek igénye küzd benne egymással. A külvárosi nyelvhez is bizonyára azért fordul, hogy közelebb kerüljön a munkásság mindennapi nyelvhasználatához, szándékát azonban nem viszi végig, hiszen csak egy külvárosi kifejezést („dumál") használ, és legalább a közvetlenség szándékához mérve, ez is szimbolikus képek

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kíséretében jön elő (a „hajnal" nyilvánvalóan a derengő forradalmi szándékokat, a „veréb" pedig a proletárokat akarja jelenteni). Mégis, sokkal inkább az övé már s ugyanakkor sokkal kollektívabb kicsengésű, mint a *Jóllakott ablakokon* volt. Kísérlet ez is, akárcsak az előbb említett két verse, most azonban mintegy megfordítja attitűdjüket; azokban közvetlenebbül, egyenesen egy önarckép igényével önmaga állt a vers témájának középpontjában, és stílusa szubjektív jegyeinek feláldozásával próbált közeledni egy kollektívebb kicsengésű proletárköltészet követelményeihez. A *Hajnal dumál...* soraiban viszont csaknem teljesen eltünteti önarcképét, nem saját maga (pontosabban nemcsak saját maga) nevében, hanem egy proletárkórus nevében akar szólni, ugyanakkor azonban kezd visszatérni sajátos költői nyelvéhez. A közeledő ősz elején írt versei azt mutatják, hogy az egymástól különben mereven el nem választható, sőt hol látens módon, hol nyíltan egymásba játszó tendenciák harcából legalább egyidőre az a *Hajnal dumál...* által is képviselt típus került ki győztesen, amit Radnóti egyik verscíme nyomán helyzetjelentő versnek nevezhetnénk el.

A munkásmozgalom költészete ekkor már régtől fogva ismerte ezt a mindennapi agitáció gyakorlatában hasznosított verstípust, sőt műfaj-félét, amely nemegyszer mottó gyanánt felhasznált lapkivágásokkal is hangsúlyozta eleven aktualitását. Radnóti már a műfaj klasszikusának számító Majakovszkij, továbbá néhány német költő, elsősorban Bertold Brecht, mellettük esetleg már a politikai költészet hangját épp nemrégiben próbálgatni kezdő Aragon verseiből ismerhette meg a munkásmozgalom helyzetjelentő verseit, sőt a kevésbé igényes, a direkt agitáció céljaira készült megnyilatkozásaival is szükségképp össze kellett találkoznia. Leginkább mégis József Attila erőteljes példamutatásával, s ezt akkor is több, mint magától értetődőnek kellene tekintenünk, ha nem emlékeznénk arra, hogy a lírai helyzetjelentéseket is tartalmazó *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* megjelenése pillanatától kedves olvasmánya volt.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Valójában a politikai költészet nagyon régi, már a munkásmozgalom megszületése előtt gyakran kiaknázott és sokféle változatban megjelenő verstípusáról van szó. Egyik előzményét talán a verses újsághirdetésekben kereshetjük, de (hogy csak a magyar irodalomnál maradjunk) a török idők vagy a kuruckor számos éneke, köztük a Rákóczi-nóta is ilyenféle. Később azután Batsányi *Látója*, a forradalmár Petőfi és Ady nem egy verse már a személyes lírai érdekeltség szenvedélyével beszél az olyan politikai helyzetekről, amikor költőik azt látják, „hogy megújul a világ . . .”; „Európa csendes, újra csendes, elzúgtak forradalmai”; vagy épp azt, hogy „rohanunk a forradalomba . . .” És ezt a pusztán emlékeztetőül szánt montázst széles világirodalmi kitekintéssel, így sok más között például Heine vagy Victor Hugo idekívánkozó soraival folytathatnánk.

Radnóti már a *Hajnal dumál . . .* előtt is írt néhány olyan verset, amelynek legalább egy-egy képe növekvő nyomorról vagy elkeseredésről számol be. Különösen az *Újmódi Pásztorok Énekében* megjelent *Keseredő* és a *Kedvetlen férfiak verse* áll közel a helyzetjelentő versek típusához, de akár a *Hajnali elégia* utolsó két strófáját is idesorolhatnánk. A Szegedi Fiatalok falukutató útjai során szerzett benyomásokat (és talán a gyermekgyilkosságokról közölt gyakori újsághíreket is) expresszív képekbe sűrített *Keseredőt* egyenesen szociográfiai ihletésűnek mondhatnánk. Ezek a benyomások különben a költő indulatának közvetlenebb líraiságát hordozó *Kedvetlen férfiak versének* káromkodó férfikórusából sem hiányzanak. Tolnai Gábor még az akkoriban kucsmát viselő Szegedi Fiatalok képét is kiolvasta belőlük . . . A mondanivaló természetéhez képest túlburjánzó szexualitást hordozó képek már-már öncélúnak tűnő, groteszk naturalizmusa mellett (a *Keseredőben* az ügyész „közszemérem elleni vétséget” látott) az 1931 őszén írottaktól különösen az különbözteti meg őket, hogy a puszta konstatálás magatartásán belül maradnak.

Az 1931 őszéről való helyzetjelentéseit viszont épp az jellemzi, hogy kitörnek ebből a sorok között egyébként is

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

feszülő indulatokat rejtegető konstatálás kereteiből. Költőjük jól tudta, hogy mire gondol, amikor október 9-én kelt levelé-hez csatolt három új versét többek között a következő szavak kíséretében küldte el Fanninak: „Látod, nem tudok küldeni a Nyugatéknak, mert nincs. Most ilyenek jönnek és ezeket nem lehet elküldeni. Az utolsó is Pesten, emlékszel, ilyen volt . . ." (Esetleg épp a *Hajnal dumál* . . . lehetett ez.)

A három közül az eddig szintén csak nagyjából, 1931—33 közöttre datált *Betyárok verse* a legegyszerűbb felépítésű. Nem akar többet, mint amennyi tíz rövid sorban egy lendülettel elmondható. Egy egyszerű helyzetjelentés-féle tézisre *(szuronyok közt élünk pukkadásig!)*, az osztályellenség elpusztítására bíztató *(borjak nyakában lóg még a jó kötél)* antitézis felel.

Végső fokon 1931 őszének élesedő belpolitikai helyzetére reagál benne. A szuronyok képe sem véletlenül jelenik meg, hogy ettől kezdve az életét körülzáró erőszakszervezeteket oly gyakran felidéző szinonimáival együtt egész költészetét végigkísérje majd. A Budapesten felnőtt, tehát addig leginkább csak rendőröket ismerő költő a Szegedi Fiatalok falukutató útjai alkalmából látott egyre több csendőrszuronyt (viselőik nem egyszer kellemetlenkedtek a hivatlan városi vendégek-nek), s ezek épp Párizsból való hazatérése után kezdtek egyre ijesztőbben csillogni. Némi betyáros hang is keveredik abba, ahogy a zsandárok utódairól szól. Épp ekkortájt ismerkedett meg az előkészületben levő 1932-es Szegedi Kis Kalendárium néhány betyárnótájával, amelyeket barátaival együtt ő is leg-inkább azért érzett a magáénak, mert a puszták lázadóinak fenyegetett életéről szóltak. Eddig is több utalás történt arra, hogy a Szegedi Kis Kalendárium dalai, s különösen Buday György hozzájuk készített illusztrációi már az *Újmódi Pásztorok Éneke* néhány képének megszületésébe is belejátszottak. Akkor még a Szeged couleur locale-ját tanulgatta tőlük, most alig-hanem azoknak a strófáknak emléke is felderengett benne, amelyeket az övéhez hasonló fiatalos lázadással telített barátai-val együtt ő is nem egyszer dúdolt, mormogott maga elé a Tömörkények, Juhász Gyulák darvadozásainak emlékét őrző

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Tisza-parti kiskorcsmák mélyén, akkori napjainak tapasztalataihoz aktualizálva sok más közt az ilyen sorokat:

Tisza szélen elaludtam,
Álmaimból felriadtam.
Álmaimból felébredtem,
Kilenc zsandár áll előttem . . .

Benyúltam a lajbizsebbe,
Pisztoly akadt a kezembe,
Ötöt-hatot fejbelőttem,
Ez az utazólevelem.

A *Betyárok verse* azonban népdalszerű alapmotívumai ellenére sem népies vers, még csak az akkoriban kibontakozni kezdő népi irodalom hangjának elsajátításával sem kísérletezik, de mindenesetre további kitárulás egy, az addiginál általánosabb közköltészeti igényű hang felé. A költő személyes jelenléte sem hiányzik belőle, többesszámban megfogalmazott férfikórusát ismét épp csak egyesszámba kell áttennünk, és máris Radnóti Miklós 1931-es lázadó, sőt dühös vonásokkal teli arcképeinek egyikét olvashatjuk:

Bennünk reked még a szerelmes
lehellet is, égnek puffasztja
dühös hajunkat a nemzetes
kórság, mert szuronyok közt élünk
pukkadásig!

Az előbbivel egy inspirációjú és csaknem egyidejű *Kerekedő mítosz* lényegében véve hasonló alapképletre vezethető vissza. Ez is helyzetjelentésszerű tézissel indul, a nyomor képeivel, amire ismét a forradalmi harc élesedéséről beszélő antitézisféle felel. A *Betyárok verse* viszonylagos egyszerű vonalvezetésével szemben a képek ismét kezdenek túlburjánzani benne, ami szinte szükségszerűen a mondatszövevényes szerkezethez való visszatéréssel jár együtt. Mint várható volt, a költő fantáziája tovább követeli jogait, a *Kerekedő mítosz*ban azonban egyelőre még csak olyan vadhajtásokat teremt, mint például a „szegények mennyországának" egy ilyen versben disszonánsan ható látomása, vagy a második strófát befejező, szinte már az

Digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

érthetetlenségig bonyolult metafora. Ezekért a kisiklásokért legfeljebb néhány szép képe, amely viszont a remek tronvailleok közé tartozik, így pl a „pirosfülü tél" kárpótol bennünket.

A műfaját már címével is meghatározó *Helyzetjelentés*ből első olvasásra szintén a groteszk szépségű képek ragadnak magukkal, ezek segítették elkerülni a közhelyszerűség vagy a retorika fenyegető veszélyét. Témáját a fogalmak nyelvére leegyszerűsítve a következő sorokban foglalhatjuk össze: a kínzó nyomor és elnyomás a kommunizmus tanításaihoz vezetett el bennünket, harcolni akarunk megvalósításukért és ezért Moszkvára figyelünk . . .

Költői eszközeinek eredetiségére, sőt a soha nem hallott megfogalmazások keresésére akkoriban újra sokat adó Radnóti érezte a tézisben rejlő veszélyeket, és egy merész, talán túlságosan is merész kanyarral kerülte el őket. Tézisét egy dinamikus tájképen keresztül fejezi ki és annyira egybeolvasztja vele, hogy a tőle már máshonnan is ismert szokatlan, meghökkentő és jórészt groteszk képek áradata végül erősen túlnő a helyzetjelentés-típusú versek igényein. Inkább hangukatkép, lírai fantázia a nemzetközi munkásmozgalom egyik tézisére, mint olyan, a tudatot észérvekkel is meggyőzni akaró, politikai analízis, amilyennel épp ekkortájt a *Munkások* József Attilája kísérletezik. Esztétikai hitelét azonban épp a líraiság, a költő elkeseredettségének és cselekedni akarásának kifejezése adja meg, s ez annyira erős, hogy a természeti képekbe sűrített, jelrendszerben járatos olvasót szinte csak Moszkva említése figyelmeztetheti arra, hogy politikai helyzetjelentésről van szó, ez is egy talán másfajta líraiság területéről való megszemélyesítés kíséretében:

> ágon kínjában pörg az almavirág
> és jajjá válva röpül el Moszkva felé . . .

A vers egésze azonban főképp az akkortájt megnehezedett magyar politikai helyzetről beszél, és bár semmiféle konkrét utalást nem tartalmaz, kétségtelenül ott komorlik mögötte, hogy szeptember derekán statáriumot hirdettek ki, s hogy az

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

1931-es gazdasági válság erősebb hullámai ekkortájt kezdtek elérkezni hozzánk. A vers első felének képei (köztük az Apollinaire nyolc évvel később épp általa magyarra fordított *Kikericsek*jének őszi rétjén „lassan megmérgeződő" tehenére emlékeztető „mérges réten legelő ló") aligha lettek volna ennyire sötétek, ha nem ebben a megkeseredett közhangulatban gyökereznének, s ezt már csak azért is érdemes hangsúlyoznunk, mert egy olyan pszichokritikai magyarázat is könnyen megtalálná a maga érveit, amely egyedül csak a költő személyes gondjainak, elsősorban a közelgő bírósági tárgyalás rossz kilátásainak kivetítését keresné bennük. Nem kétséges, hogy ez szintén rontotta kedélyállapotát. Elkeseredését azonban még nem magyarázná meg, hiszen ő a kötete elkobzását követő nap képes volt olyan verset írni, amelyből az egyszerre három csillagot bevacsorázó arca kacag felénk. Sokkal kézenfekvőbb tehát, ha keserűségének okait abban keressük, amit a Párizsban töltött boldog és főképp szabad órák után az itthoni közéletben, első nagyobb külföldi útjától is felfokozott érzékenységgel, tapasztalt: „Nem akarok panaszkodni, de nagyon kutyául vagyok. Reménytelen minden itt. Talán Te is hallottál az itteni helyzetről . . ." írja mindössze néhány nappal a *Helyzetjelentés* megszületése után nyári szállásadójának Nogentba. Az idézett levél csak panaszt tartalmaz; a vers sötét színekkel beborított első felének antitézise viszont, az előzőkhöz hasonlóan, a forradalmi helyzet élesedéséről beszél:

> korgóhasú felhő lustán hegyen ül,
> de sötét lábaközén bagózó viharok
> régi fegyvereket kalapálnak és
> fülüket néha lehajítva a földre,
> vigyáznak a messzi dudákra.

Bár egyáltalán nem vagyunk bizonyosak abban, hogy az utolsó versszakban emlegetett gyári szirénák (ahogy Radnóti mondja „dudák") képe akár a költő világában ismerős olvasóban szintén a moszkvai üzenetet váró proletárok képzetét kelti fel (pedig kifejezetten ezért íródott le), a groteszk erotikával is átitatott tájkép, épp nyers, fiatalos vadságával, mindenesetre

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

az 1931-es Radnóti hiteles arcképei közül való. Sokkal inkább lelkiállapot, mint objektív helyzetjelentés, de sem az egyik, sem a másik lehetőséget nem valósítja meg teljesen. Főképp a benne kavargó tendenciák anarchiája miatt disszonáns kicsengésű, és ha egyáltalán megjelenhetett volna, alighanem az a kifogás éri, hogy költőiessége csaknem teljesen elmosta a témában rejlő agitációs lehetőségeket.

Ebből a kétségtelenül meglevő disszonanciából Radnóti pályájának monográfusa azt a következtetést vonta le, hogy a forradalmi téma a társadalmonkívüliségben gyökerező „idegen, a más közeget" jelentette számára, s így pusztán elidegenedését bizonyító „szerepjátszást", intellektuális mimikrit képviselt költészetében. Pedig épp ellenkezőleg a költőnek (legalábbis a műfaj törvényeihez képest túlságosan is érvényesülő) személyes jelenlétét, az agitátor-költő szerepének elhanyagolását, az ilyen irányú „mimikri" tökéletlenségét lehetne benne kifogásolni, azt, hogy amikor a munkásosztály kollektív harcainak ábrázolását várták tőle, akkor is elsősorban saját személyiségének forradalmas indulatait vitte bele a versbe. Ez utóbbinak a bármiféle szerepjátszáson túlmutató őszinteségét azonban semmiképp sem lehet kétségbevonni. Radnóti egész akkori személyisége summázódik benne, áthatja szerelmi érzését, baráti kapcsolatait, sőt még a természetet, a Kozmoszt is forradalmasítva fogadja be. És ebben rokona egész nemzedékének, az 1930-as évek szürrealista indítású, de a hamarosan kitörő szocialista világforradalom reménységében férfiasodni kezdő Szegedi Fiataloknak, a Sarlósoknak, az Eötvös Kollégium, vagy akár Sorbonne, vagy Oxford diáklázadóinak. „Talán vihar jön..." írja majd az 1931-es esztendejének eredményeit összegező s egyben költészetének újabb szakaszát megnyitó önarcképében, amelyet később a *Férfinapló* c. ciklusa invokációjának tett meg.

A forradalmi indulatok Radnótiéhoz hasonló líraisága és a velük párhuzamos esztétikai törekvések disszonanciája szinte törvényszerűen jelentkezett azoknál az íróknál és egyéb művészeknél, akik az 1930-as évek elején az avantgarde felől

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

elindulva akartak résztvenni a szocialista költészet megteremtésében. Ebben az összefüggésben legalábbis érdemes elgondolkodnunk azon, amit Roger Garaudy ír Aragonnak, épp a Radnóti a *Helyzetjelentés*éhez hasonló témájú *Vörös front* című verséről:

„A vers középpontjában az a gondolat áll, hogy a Szovjetunióban épülő szocializmus fellendíti a világ forradalmait. A régi világot a korábbi, szürrealista költemények modorában gúnyolja, csak a hang lett fanyarabb. De nem alakította még ki saját eszközeit a munkásosztály harcainak ábrázolásához . . . Amit az író jogosan kontrasztnak szánt, disszonanciának hat: nem lehet büntetlenül összekeverni egy szürrealista költeményt egy röpirattal."

Maga Radnóti is érezte saját költészetének sokban hasonló disszonanciáját, és sietett feloldani azt. Ekkor még nem szakított ugyan véglegesen a direkt agitáció követelményeihez kapcsolódó helyzetjelentés-szerű verstípussal, de már elkezdte mintegy mellékvágányra terelni és a forradalmi harc közepette az új társadalom új erkölcsi világát, érzelmi kultúráját kimunkáló költő személyiségének és állandóan növekvő fenyegetettsége közben megvívott szabadságharcának mintegy példaképp gyanánt való megmutatását állította költészete középpontjába.

A helyzetjelentések intermezzója azonban mégsem volt hiábavaló számára, sőt a velük való kísérletezésnek egész pályája szempontjából döntő jelentőséget tulajdoníthatunk, a mindenkori politikai helyzetet éberen figyelő és arra érzékenyen reagáló költő épp az 1931-es mozgalmas esztendőben kialakult magatartása ugyanis ettől kezdve állandóan ott van verseiben, sőt lírájának egyik legmarkánsabb vonását képviseli. Bizonyításul idézzük a *Háborús napló*, az *Elégia*, az *Első ecloga*, a *Hispánia, Hispánia*, a *Száll a tavasz*, a *Töredék* és a többiek puszta helyzetjelentésnek is megrázó sorait?

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

PÁNDI PÁL

JEGYZETEK PETŐFI GONDOLATVILÁGÁRÓL

Amikor Petőfi a *Palota és kunyhó, Magyar vagyok, A magyar ifjakhoz* című költeményeit írta — tehát 1847 januárjában és februárjában —, már versbe lobbantotta a „világszabadság" fogalmát (1846. december: *Egy gondolat bánt engemet...*), és — 1847 januárjában — megfogalmazta kommunisztikus proggramját *A XIX. század költői*-ben.* Ezek a merészen ható hitvallások minőségileg is újat jelentenek Petőfi pályáján, a mégoly szerves előzményekhez képest is: a versek leplezetlen nyíltságával, az új és markáns fogalomhasználattal („világszabadság"), az egyenlőség-eszme félreérthetetlenül kommunisztikus értelmezésével. S amit a korba tekintve nem hagyhatunk figyelmen kívül: mindkét költemény megjelent a Hazánk-ban, 1847 elején.

Most lépjünk előre 1848 tavaszáig, s idézzük ide Petőfi Sándor Naplójának egy március 17-én kelt részletét: „Évek óta csaknem kirekesztőleges olvasmányom, reggeli és esteli imádságom, mindennapi kenyerem a francia forradalmak története, a világnak ez új evangyélioma, melyben az emberiség második megváltója, a szabadság hírdeti igéit..... A tűzokádó hegy közepébe kellene tollamat mártanom, hogy napjaimat, napjaim gyötrelmeit leírhassam! — Így vártam a jövendőt, vártam azt a pillanatot, melyben szabadsági eszméim és érzelmeim, szívemnek ezen elkárhozott lelkei, elhagyhatják a börtönt, kínszenvedésük helyét... vártam e pillanatot; nemcsak remél-

* Egy hosszabb dolgozat három részletét közöljük itt. A vizsgálat tárgyává tett költeményeket a címmel jelzett célkitűzés érdekei szerint elemezzük. Csak a legszükségesebb jegyzeteket adjuk.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tem, de bizton hittem, hogy el fog jőni. *Tanubizonyságaim erre a költemények, melyeket több mint egy év óta írtam. Nem okoskodás után, de azon profétai ihletből — vagy ha úgy tetszik nevezzük állati ösztönnek —, mely a költőben van, világosan láttam, hogy Európa naponként közeledik egy nagyszerű, erőszakos megrázkódáshoz.* Ezt többször leírtam, még többeknek elmondtam." (Kiemelés tőlem. P. P.)

Hogy mennyi időt értett Petőfi a „több mint egy év" meghatározáson, arra nem adhatunk pontos választ. Mindenesetre tény az, hogy Petőfi nem *egy esztendőt* s nem *két évet* tartott szükségesnek megjelölni. A szöveg összefüggésében az időmeghatározás bizonytalansági tényezője inkább az időmérlegelés gondosságát jelzi. Szükség is volt erre; a forradalom harmadik napján Petőfi is úgy tartotta célszerűnek, hogy előkészítői érdemeiből csak a közvetlen előzményekre hivatkozzék. S tette — tehette — ezt teljes magabiztonsággal, semmit sem tartva attól, hogy forradalmi eszméinek antedatálásával vádolhatná a közvélemény. Bizonyára a *Csalogányok és pacsirták* (1846 szept.), *Erdélyben* (1846 okt.), *Véres napokról álmodom* ... (1846 nov.), *Egy gondolat bánt engemet* ... (1846 dec.), *Palota és kunyhó* (1847 jan.), *Háború volt* ... (1847 márc.), *Az ítélet* (1847 ápr.), *Levél Arany Jánoshoz* (1847 aug.), *Beszél a fákkal a bús őszi szél* ... (1847 szept.) költeménysorra gondolt Petőfi, amely még kiegészíthető lenne néhány verssel, s amelyhez az 1848 március 15 előtt írott forradalom-váró költemények csatlakoznak. (Pl. *Mit csinálsz, mit varrogatsz ott?; Olaszország; A tél halála; Kemény szél fúj ...; 1848;* stb.)

Hangsúlyoznunk kell ennek az időszámítás-értelmezésnek a feltételezés-jellegét, márcsak azért is, mivel sem a költemények, sem Petőfi naplójának a gondolatmenete nem jeleznek éles különbséget a *Dalaim*, a *Levél Várady Antalhoz* s az őszi, illetve téli forradalmas költemények között. Naplójában Petőfi európai méretű megrázkódtatásról beszél. Ennek lírai megfelelőivel, a „nemzetek", „népek" többesszámaival, a *Felhők*-ciklus előtt, magában a ciklusban s a ciklus után írott költeményekben is találkozunk. Petőfi a Naplóban *nagyszerű, erőszakos*

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

megrázkódás-ról ír. A *Levél Várady Antalhoz* című versben (1846 május) *nagyszerű, de véres kor*ról olvasunk, az október végén írt *Erdélyben* pedig e sorokat kínálja a szöveghasonlításhoz: „Születni fognak *nagyszerű* napok, — Élet-halálnak *vészes* napjai." Ezeknek a gondolati és érzelmi elemeknek a kombinációjával találkozunk *Az ítélet*ben is (1847 ápr.). És ha mindehhez még hozzátesszük azt, amire korábban már rámutattunk, hogy ti. Petőfi versei 1846-ban egyre erősödő vonásokkal jelzik az új-szociális eszmék hatását, akkor elmondhatjuk, hogy e tekintetben sincs *cezúra* az 1846 első és második felében írt költemények között. Viszont kétségtelen az, hogy az európai, illetve világméretű szabadságharc képeiben és képei mellett Petőfi lírájában 1846 utójától, 1847 elejétől kezdve mutatkozik meg maximális kifejletben az új-szociális eszmék hatása. Csak emlékeztetünk az *Egy gondolat bánt engemet* (1846 dec.), *A XIX. század költői* (1847 jan.), *Háború volt . . . ; Világosságot!* (1847 márc.) című költeményekre. Ha tehát valamilyen jelet keresünk, amelynek segítségével a „több mint egy év óta" időmeghatározást konkrétizálhatjuk, akkor ez a jel alighanem a világszabadság[1] meghirdetése, s e szabadság tartalmának és gondjainak a korábbiakhoz képest nyíltabb jelentkezése. Még egy ténnyel támogathatjuk a „több mint egy év óta" meghatározás fenti értelmezését. Azok az 1846-ból származó jelentős költemények, amelyekre Petőfi a naplójában hivatkozhatott, úgyszólván kivétel nélkül 1847 elején jelentek meg, illetőleg csak jóval 1849 után.

Az új eszmék hatásáról Petőfi gondolatai vallanak, s mivel e gondolatok elsősorban lírailag kimunkálva maradtak az utókorra, a hatóerők és a hatásterület összefüggéseit vizsgálva a puszta szövegegyezések keresésénél módszertanilag célravezetőbb a — szövegileg gyakran nagyon is eltérően jelent-

[1] A „világszabadság" forráskérdésével nem itt foglalkozunk. L. erről — többek közt — Müller Lipót: *Petőfi politikai költészete és Béranger;* (Eötvös füzetek III.) — Turóczi-Trostler József: *Zu Petőfis weltliterarischer Bedeutung* (Acta Litteratia Ac. Sci. Hung. 1959); Zsoldos Jenő: *Világszabadság* (Magyar Nyelvőr, 1967).

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kező — lényegegyezések felmutatása. Ez természetesen nem jelenti még ebben a konkrét esetben sem a szöveghasonlóságok jelzéseinek a lebecsülését —, de döntőnek a gondolati összecsengést fogadjuk el. Még csak azt sem állítjuk, hogy a költészet és az ideológia (filozófia, közgazdaság, pszichológia stb.) közti kapcsolatok vizsgálatában sohasem lehet döntő, sőt perdöntő a szövegegyezések felmutatása. József Attila esetében például feltétlenül gyümölcsöző az az elemzés, amely terminológiai egyezésekkel is bizonyítja Marx vagy Freud hatását a költőre. A hatásforrásra utaló szövegelemek nyilvánvalóak a felvilágosodás költészetében is —, de arra a kérdésre, hogy egy-egy jellegzetes ideológiai terminus technikus, „kulcsszó" közvetlenül a forrásból vétetett-e, vagy különféle szóbeli vagy írásbeli közvetítéseken át jutott el — teszem — Csokonaihoz, arra a puszta szövegegyezés, a szövegazonosság „önmagában" nem tud választ adni. Tehát a legszembetűnőbb terminológiai egyezések esetében is szükség lehet a további adatokra, a hatás jellegét (közvetlen, közvetett; specifikus vagy széles köztudatból merítő; stb.) tisztázandó.

Mindemellett néhány szöveghasonlítással már itt jelezhetjük a Petőfi-versek s az új eszmék forrásai közti rokonságot, anélkül azonban, hogy az egymás mellé állított szövegek hasonlóságait abszolút bizonyító érvnek tekintenénk Petőfi közvetlen forrásismerete mellett. A közvetlen forrásismeretet más adatok sem bizonyítják, legalább is egyelőre nem rendelkezünk direkt módon bizonyító adatokkal. (Viszont vannak bizonyító értékű adatok az új-szociális eszméket közvetítő olvasmányokról, — például Petőfi Heine- és Börne-ismeretéről.) Az itt következő párhuzamok feladata tehát egy eszmei összefüggés jelzése, s nem a szövegegyezések módszertani abszolutizálása.

De lépjünk közelebb a szövegekhez mindenféle rendszerkonstruálás igénye nélkül a *példák* bemutatásában. Saint Simon sorai *Egy genfi lakos levelei kortársaihoz* című munkájában (1802) — „A lángelmében igen erős az egyéni érdek, de szeretete az emberiség iránt csodákat tud műveltetni vele. Milyen gyö-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nyörű is, ha valakinek a feladata, hogy az emberiség javára dolgozzék! . . . E tevékenység során kifogyhatatlan kárpótlást meríthet önmagából minden fájdalomért, amelyet el kell szenvednie." — a *Sors, nyiss nekem tért* . . . hatalmasan szárnyaló sorait idézik emlékezetünkbe:

Sors, nyiss nekem tért, hadd tehessek
Az emberiségért valamit!
— — — — — — — — — — — —
Oh vajha nemcsak üres beszéddel,
De tettel mondhatnám el ezt!
Legyen bár tettemért a díj egy
Uj Golgotán egy új kereszt!

Meghalni az emberiség javáért!
Mily boldog, milyen szép halál!
— — — — — — — — — — — —

A Várady Antalhoz írott költői levélben Petőfi „véres kort" jövendöl, „És úgy is illik, hogy véres legyen!" — teszi hozzá, s ismétléssel is nyomatékosít: „Már vizözön volt, most egy vérözön kell". A weitlingi gondolatmenetre emlékeztetnek Petőfi sorai, noha a magyar költő hangvétele jelentősen eltér a német proletárteoretikus megközelítési módjától. Weitling 1838-ban írta ezeket a sorokat: „Ne higyjétek, hogy valamit is elérhettek, ha egyezkedni próbáltok ellenségeitekkel. Köztük és köztetek csakis a ti hátrányotokra üthet ki minden megegyezés . . . Szomorú tapasztalat, hogy az igazság véren keresztül kénytelen utat törni magának; ezért is mondja Krisztus: Ne gondoljátok, hogy azért jöttem, hogy békességet bocsássak, hanem, hogy fegyvert — Máté, 10, 34." *(Milyen ma az emberiség és milyennek kellene lennie)* Az 1842-ben írt Weitling-mű — *Garantien der Harmonie und Freiheit* — eszméinek is számos Petőfi-versben találunk gondolatpárjára. „Akinek hazája volt, annak volt tehát tulajdona is, vagy legalább megvolt a szabadsága, megvoltak az eszközei ahhoz, hogy tulajdonos legyen; aki ezzel *nem* rendelkezik, annak *hazája sincsen.* Ezt jegyezzétek meg jól magatoknak, híres honvédők!" — írta volt Weitling, s ki ne gondolna e sorok nyomán Petőfi versére, *A nép*re?!

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

S ha ezt olvassuk Weitling munkájában: „Tartsuk valóban rossznak a háborút, de nem örökké szükségszerű rossznak, s igyekezzünk csupán ellenméregként alkalmazni más, nagyobb rosszak ellen; mert amíg igazságtalanság uralkodik a földön, addig szükséges a háború, addig háborút *kell* viselni." — akkor a *Háború volt*.. gondolata felel rá költői magyar nyelven.

Cabet *Voyage en Icarie*-jának már a címlapján feltűnnek azok a kulcsszavak, — „Bőség", „Művészet", „Általános boldogság", „Mindenkinek szükségletei szerint" — amelyek Petőfi programversét, *A XIX. század költői*-t idézik emlékezetünkbe. Az *Egy gondolat bánt engemet*... piros zászlói, amelyeken a „Világszabadság" jelszava áll, minden bizonnyal eszmei és politikai rokon-jelei ama „vörös zászló"-nak, amelyről Weitling szól majd a *Garantien der Harmonie und Freiheit* harmadik kiadásának az előszavában, a kommunizmus szétterjedéséről írva lelkesülten: „Izzó földalatti lávafolyamként így tört magának utat a mozgalom a társadalom valamennyi osztályában, így terjedt szájról szájra és szívből szívbe, minden irányban, s gyűlt fel mindjobban az időről időre kitörni készülő tűzhányó kráterеinek mélyén; az új szövetség jelvénye szentjeinknek, Thomas Münzernek, Babeufnak, Buonarrotinak, Barbés-nak, Raspailnak vérvörös zászlaja; szabadság, egyenlőség, testvériség a jelszava, s a barikádokon megvívandó nagy csata a közvetlen célja. A forradalom lett harci kiáltásunk."[2] (Ehhez a kérdéshez a vers elemzésénél térünk vissza, s más helyen foglalkozunk még a Petőfi-versekben fellobogó magyar történelmi piros zászlók s az itt szereplő zászló közti lírai-érzelmi-gondolati kapcsolattal.)

[2] Petőfi minden bizonnyal olvasta MIGNET művét, *A francia forradalom történetét*, amely 1845-ben jelent meg BAJZA fordításában. Ebből is tájékozódhatott a vörös szín, illetőleg zászlók szerepéről a francia forradalomban. MIGNET közlései szerint ez a szerep más volt, mint az 1830 utáni forradalmakban. Többek között azt olvashatta, hogy 1789. július 12-én Desmoulins Camille egy néphez intézett szónoklatában ezt kérdezte: „A zöld színt akarjátok, a remény színét, vagy vereset, a szabad Cincinnatus rendjét? Zöldet! zöldet! felelé a sokaság. A szónok lelép az asztalról, s egy falevelet dug kalapja mellé,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Mindezek a csupán példaként említett hasonlóságok eszmei rokonságról vallanak, anélkül, hogy végső bizonyító érvek lennének Petőfi közvetlen, szövegismereten alapuló új-szociális tájékozottsága mellett. Nem állíthatjuk azt sem, hogy a Petőfi-versek minden kétséget kizáróan vallanak egyetlen új-szociális irány hatásáról, annyit azonban már az eddig

---

mind követik példáját . . ." (I. 47. o.). Szerepel ez a mozzanat (de a vörös szín említése nélkül) Petőfi jegyzetében *A francia forradalom*ról: „1789 . . . Július 12. Necker eltávolításának híre, Desmoulins a palais royal kertjében zöld ágat tűz fövegéhez s fegyverre szólítja a népet." — Az 1791. július 17-i Mars-mezei összeütközésről többek között ezt írja MIGNET: „A zendülés nyugtalanítóbb lőn; Lafayette 1200 nemzetőr élén újra a Marsmezőre ment. Bailly kísérte, s a vörös zászlót elől viteté. Ezután a törvény-rendelte fölhívás kibocsáttaték a tömeghez; ámde ez elszéledni vonakodott, a közhatóságot kigúnyolá, ezt kiáltozta: Le a vörös zászlóval! . . ." (uo. 136. o.). Elítélően említi a vörös zászlót BABEUF is a Coupéhez, az ún. törvényhozó nemzetgyűlés tárgyában intézett levelében. Petőfinél természetesen éppen ellenkező funkciója van a vörös zászlónak, s e funkció-tudat igen erős lehetett benne, ha a MIGNET által közölt tények ellenére magasra lendítette ezt a zászlót. Petőfi természetesen tudhatott arról, hogy a vörös zászló már megjelent a német parasztháborúban is, a paraszti seregek oldalán. 1525-ben „a parasztok Riedben, Ulm fölött, február 9-én felkeltek, összegyűltek a Baltringen melletti mocsaraktól védett táborban, kitűzték a *vörös zászlót* . . ." — olvassuk ENGELS művében *(A német parasztháború)*. WASS PÁL nemrég kiadott naplójegyzeteiben azt olvassuk, hogy a császári sereg katonájaként az 1820-as évek elején résztvett az olaszországi „carbonári revolutio" lecsendesítésében. 1821. március 19-i naplójegyzetében arról tájékoztat, hogy „Itten találtunk 300 neápolitánusokat egy magos hegyen, egy Monte Cassino o Cassini nevezetű szép nagy klastromban, vagyis várban (Bergschloss) bézárva, akik magokat még meg nem adták volt s ekkor is veres zászlót tettek ki a vár fokára . . ." Nem sokkal később megadták magukat a várbeliek, s ezt fehér zászló kitűzésével jelezték. Figyelemreméltó a fogalmazásban az „ekkor is" szavak nyomatékosító funkciója. (WASS PÁL 1841-től kezdve rendszerezte 1813-tól kezdve vezetett csapatnaplójának és feljegyzéseinek anyagát. Munkája jelentős részét sajtó alá rendezte s bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta CSETRI LAJOS. A könyv *Fegyver alatt* címmel jelent meg 1968-ban a bukaresti Irodalmi Könyvkiadónál.) — Petőfi természetesen nem ismerhette ezt a naplót, de ismerhette a tényeket. Petőfi zászlaja történelmileg-politikailag ahhoz a lobogóhoz állott közel,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

vizsgált szövegek alapján is kimondhatunk, hogy a nagy utópisták illúzióit az igazságos társadalomba való átmenetről Petőfi radikális-forradalmi programmal korrigálta.

*

Petőfi néhány 1847-ben írt nagyversének éppen az a lírai izgalma, hogy gondolati revelációt is tartalmaz, hogy nem csupán erős érzelmi nyomatékú vallomások ezek a költemények, hanem erős érzelmi nyomatékkal érvényesítenek forradalmian új szociális eszméket. Itt van például az 1847 márciusában írt *Háború volt . . .* című költemény. A hatstrófás trochaikus lejtésű de kétütemű magyarosként is ható vers (amely Petőfi életében nem jelent meg), nem éles választóvonal mentén, hanem a gondolati és érzelmi nyomatékok összehangolt rendszerében tagolódik két részre. Íme a költemény szövege, a belső ritmust tükröző tördelésben:

Háború volt mindig éltem
Legszebb gondolatja,
Háború, hol vérét a szív
Szabadságért ontja!

Egy szentség van a világon,
Melyért fegyverünkkel
Sírunkat megásni méltó,
Melyért vérzenünk kell;

Ez a szentség a szabadság!
Őrültek valának
Mindazok, kik más egyébért
Éltet áldozának.

Békét, békét a világnak,
De ne zsarnokkénytől,
Békét csupán a szabadság
Fölszentelt kezéből.

Majd ha így lesz a világon
Általános béke,
Vessük akkor fegyverünket
Tenger fenekére.

De míg így nincs: addig fegyvert,
Fegyvert mindhalálig!
Tartson bár a háború az
Itélet napjáig!

---

amelyet Auguste Blanqui akart diadalra juttatni az 1848-as forradalomban: „Nem 93-at, hanem 1848-at írunk! A háromszínű zászló nem a köztársaság zászlaja, hanem Lajos Fülöpé és monarchiájáé . . . A nép a vörös színt tűzte ki a 48-as barikádokra csakúgy, mint az 1832. júniusi, 1834. áprilisi, 1839. májusi barikádokra. Vereség és győzelem egyaránt felszentelte; mostantól fogva vörös a nép színe . . . Munkások! A ti zászlótok az, amely elbukik. Jól ügyeljetek! Hamarosan a köztársaság lép a nyomába!" (A. Blanqui: *Válogatott művei* — 1968. Gondolat Kiadó. Válogatta Jemnitz Sándor. — Vö. Lukács Sándor: „. . . *és piros zászlókkal!*" Kritika 1967. nov. 1968. jan., márc. — L. még Riedl Frigyes: *Petőfi Sándor* 1923. 122. o.).

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Az első három strófa a differenciáló *gondolat* eszkalációja, anélkül, hogy az érzelmileg nyomatékos, vallomásos verskezdés után érzelmi elernyedés következne. Ez a tizenkét sor voltaképpen egy vallomás („Háború volt mindig éltem — Legszebb gondolatja") és annak „kifejtve korrigáló" költői meghatározása. A második két sor már a *szabadságért* vívott háborúkra vonatkoztatja a verskezdő vallomást, a második strófa pedig — megújítva az érzelmi nyomatékot is — módosítja a költemény gondolati arculatát. Itt már nem a *háború* a mozgósító cél, hanem a *szabadság*, s a strófa (és a következő szakasz első sora) gondolati-indulati jellegét éppen a *szabadság* kiemelése, az egyetlen értelmes háborús ok kiemelése határozza meg. Ez a kiemelés a harmadik strófában már átmegy, átlendül a más-okból háborúzók ingerült elítélésébe („Őrültek valának . . ."). A gondolati differenciálás (háború—csak értelmes háború—minden más háború őrültség) a Petőfi versek egyik jellegzetes, vita-pozíciót teremtő, polemikus modorú lírai alakzatában zajlik le. Nemcsak az első tizenkét soron belül tűnik ez fel, hanem az egész vers felépítésében. A negyedik strófa — logikailag folytatva az előző szakaszt — a *békét*, az ismétléssel nyomatékosított békét lobogtatja meg zászlóként, — szemben az első strófa „háborút" hirdető zászlójelével. Az ellentét azonban nem metafizikus, hanem dialektikus: csak a világszabadság biztosíthatja a világbékét, — („Általános béke") tehát háború kell a szabadságért, szabadság a békéért. Az utolsó strófa visszatér az első strófa háború-vállalásához, de gondolatilag magasabb szinten, érzelmileg felfokozottan; a kimondott, majd gondolatilag kibontott s így megvilágított, majd érzelmileg-gondolatilag összegezett program lírai dinamikájával.

A béke, az „általános béke", valamennyi utópista reménye és megtervezett óhaja. Ezt tartalmazta a saintsimonista koncepció, „a szent béke korát" idézte látnoki erővel Vörösmarty *(A Guttenberg-albumba)*. Cabet Ikáriájában a katonák a nép jólétét szolgáló építkezéseken dolgoznak, Owen pedig azt üzeni a világ népeinek és vezetőiknek *Az új erkölcsi világ könyvé*-ben, „hogy miután a világ régi előítéletei osztály,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

szekta, párt, nemzet, nem és szín mellett vagy ellen mind puszta tudatlanságból eredtek, tehát ezek az előítéletek mindenki beleegyezése mellett múljanak ki természetes halállal; hogy a nemzetek állandó hadseregeit oszlassák fel abból a célból, hogy az emberek építő munkát végezhessenek ahelyett, hogy a javak elpusztításával lennének elfoglalva..." Természetesen a „közös megegyezéssel" létrehozott béke utópisztikus elképzelés, amely nem a valóságos fejlődés menetéből indul ki, hanem a vágyból építi fel a megjavulás-koncepciót. De nemcsak ilyen elképzelések éltek ebben a korban, még a korai szocialisztikus-kommunisztikus gondolkodók körében sem. Lamennais arról ír a *Paroles*-ban — szavait olvasva idézzük emlékezetünkbe Petőfi levelét Várady Antalhoz és *Az ítélet*-et, vagy Herwegh *Der letzte Krieg* című költeményét —, hogy „egy nagy harc fog elkövetkezni, és az igazság angyala és a szeretet angyala fognak együtt küzdeni azokkal, akik felfegyverkeztek, hogy helyreállítsák az emberek között az igazság és a szeretet uralmát. És sokan fognak elhullani ebben a csatában, és nevük úgy marad meg a földön, mint Isten dicsőségének egy sugara". Lamennais megáldja az igazságért, közboldogságért harcba induló ifjú fegyvereit, s ugyancsak a *Paroles*-ban fejti ki azt a nézetét, hogy „az erőszak, amely titeket a szabadság birtokába fog helyezni, nem a tolvajok és rablók vad erőszaka, nem igazságtalanság, bosszú és kegyetlenség; hanem egy erős, hajlíthatatlan akarat, nyugodt és nemes bátorság." Vagy emlékezzünk Weitling már idézett gondolatára: „Tartsuk valóban rossznak a háborút, de nem örökké szükségszerű rossznak... mert amíg igazságtalanság uralkodik a földön, addig szükséges a háború, addig háborút *kell* viselni." Ezek nem utópisztikus elképzelések, ez a háború- és béke-szemlélet a valóságos folyamatok visszatükrözéseként jelenik meg a korai szocialisztikus-kommunisztikus és radikális kispolgári gondolkodók műveiben a XIX. század első felében.[3] Petőfi verse ennek az európai eszmeáramlatnak a magyar rokona.

[3] Horváth János (aki könyve jegyzeteiben gazdag adattárát nyújtja a Petőfi-versek feltételezett forrásainak) a *Háború volt*... című

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Ugyanerről a rokonságról tanúskodik az 1847. május 25-én írt *Bányában* című költemény s az *Úti levelek*nek az a passzusa, amelyben az 1847 tavaszán tett gyár- és bányalátogatásról számolt be a költő. (Itt csak emlékeztetünk arra, hogy Lauka Gusztáv szerint Petőfi a zelestyei üveghuta munkásai előtt egy „socialistico-communisticus" szónoklatot tartott.) A költemény meglehetősen bonyolult szerkezetű strófák (trochaikus lejtésű, 10-4-10-4-10-10-7 szótagszámú sorokat pántol össze az a-b-c-b-d-d-e rímképlet) lépcsőin jut el a verskezdő bányaképtől a verszáró plebejus vallomásig. A kép és a vallomás között Petőfi pompás lírai provokációval hívja viadalra a bányaszellemet, a kincs királyát, a sátáni arany megszemélyesített lényegét. De a kihívott-csalogatott ellenfél nem jelenik meg. Miért nem? — „mert tudta, hogy enyelgek, — Hogy szívem nem eladó". S a büszke tagadás már a vallomást tevő kedv fellobbanása:

> Nem, szivem nem eladó, e szívnek
> Nincsen ára,
> Nem megy az be a hatalmasoknak
> Kincstárába . . .
> Széjjelosztom én a szegénységnek,
> Kik kunyhóban és útfélen élnek,
> Köztök ingyen osztom szét.

Petőfinél ahhoz hasonló értelemmel jelenik meg az arany, mint ahogy Shakespeare Atheni Timonjában megjelent: sátánian. De Petőfi versének nem az arany-kritika a lényege,[4] hanem a plebejus szembefordulás a hatalmasokkal, az aktív szegénypártiság meghirdetése a gazdagok ellenében.

---

vers eszmei előfutáraként említi SHELLEY *War* és HERWEGH *Aufruf* című versét. Petőfi már korábban megismerkedett a német nyelven verselő BAKODY TIVADARral, aki hozzájuttatta őt FREILIGRATH, GEIBEL, GRÜN ANASTASIUS verseihez.

[4] A versben kifejeződő arany-szemléletről l. WALDAPFEL JÓZSEF: *Költők a forradalomban* c. tanulmányát. (Forradalom és szabadságharc — 1848—49; Szikra, 1848.) Ezzel az értelmezéssel vitázik FEKETE SÁNDOR; *A márciusi fiatalok* c. munkájában (Szikra, 1950).

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Ha e költemény jelentését izolálnánk a vers lírai környezetétől és az értelmező életrajzi háttértől, akkor aligha állíthatnánk teljes biztonsággal, hogy a *Bányában* is az új-szociális eszmék hatókörében született. E tényezők ismeretében azonban nem lehet kétséges, hogy ez a vers is abba a költemény-sorozatba tartozik, amely Petőfi új-szociális eszmékkel motivált forradalmi demokratizmusát tükrözi. Két nappal e költemény megszületése után Petőfi az *Úti levelek*ben is beszámol erről a bányalátogatásról. Eképpen: „Talán nincs szomorúbb élet, mint a bányászok élete. Túrnak, túrnak ezek a sápadt vakondokok távol a napvilágtól, távol a zöld természettől, mind halálig; és miért? hogy legyen gyermekeiknek és feleségeiknek min tengődniök, s legyen mit eltékozolni azoknak, akik nem gyermekeik és nem feleségeik." Időtállóan pontos ez az elemzés. A rákövetkező mondatot az indulat értelmezi: „Mért nem támad olyan földindulás, mely a világ minden bányáját összerázná és a föld legközepéig süllyesztené?... nem lenne pénz, és lenne boldogság." *(Úti levelek*, V. Nagybánya, május 27, 1847.) Alighanem felesleges itt arról vitázni e százhúsz év előtti (és főleg: *A tőke* előtti) szöveggel, hogy a pénz közvetlen oka-e az emberiség bajainak, avagy az általános egyenérték szerepét betöltő áru, s mint ilyen következmény, nem pedig végső ok. Nyilván ez az utóbbi pénz-meghatározás a helyes, de nem kevésbé nyilvánvaló, hogy Petőfi korában, illetve Petőfi kora előtt nemcsak léteztek, de burjánoztak az olyan elméletek (sőt történtek olyan gyakorlati kísérletek is), amelyek az utópisztikusan elképzelt igazságos társadalmi rendből eleve kiiktatták a pénzforgalmat. Nemcsak Morusra gondolunk, hanem Owennek a pénzt kiküszöbölő munkajegy-szisztémájára vagy Weitlingre, aki fetisizálja a pénz szerepét az emberi boldogtalanság történetében („A pénz az emberiség legfőbb bűnbakja..."!), s aki az általa elképzelt igazságos társadalomban a pénzt eltörli, s bevezeti az ún. „kereskedelmi órák" rendszerét. Petőfi idézett fejtegetésében természetesen nem a pénz felfogásának mikéntje a döntő gondolati elem, hanem az össztársadalmi változás heves vágya. Hogy milyen

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

intenzíven foglalkoztatta Petőfit ez idő tájt ez az eszme, azt ugyanennek az útilevélnek egy másik részletével példázhatjuk. Nagybánya Mária-ligeti mulatóhelyét dicsérve, hol „velem együtt kinn volt a város nagy része, urak és nem-urak összevissza", a költő gondolata — az állandó készenlét rugalmasságával — az emberiség jövőjébe ugrik át: *„demokratikus szívem hangosan dobogott örömében, mert szorosan és forrón ölelte meg a remény, hogy merész álmaim a világ jövendőjéről nem teljesűlhetlen álmak."* Ebben az asszociációban — ha kiragadjuk Petőfi korából és a költő gondolatainak folyamatából — kétségtelenül van egy naív elem. Tudvalevő, hogy az „urak és nem-urak" fraternizálása még nem jelenti az igazságos társadalmat. De Petőfi gondolatrendszerébe állítva ezt a leírást, a Mária-ligeti demokrácián történt fellelkesülés tartalmilag több, elevenebb, mint az „emberiségre javulás". Petőfi — költői logikával — egy színes helyzet-demokráciából kapcsolt át merész álmai netovábbjára, a világátalakulásra.

Ez az „átalakulási szellem" s az új-szociális eszmék hatása formálódik esztétikai minőséggé a *Vasúton* című költeményben (1847 dec.). Az első vasút-élmény keltette szinte eufóriás hangulat egyre sűrűbbé telítődik a világváltozás aktuális terveivel és eszméivel, anélkül, hogy a versben elhalványodna, elernyedne a hatalmas jókedv.[5] Az esztétikai egységet nemcsak a vasút-élmény és a világváltoztató gondolatok egyirányúsága, sőt versvégi összekapcsolódása biztosítja, hanem a gondolatoknak az egyirányúság hajtóerejével történő költői

[5] Talán kiemeli a puszta emberi magatartás történeti értékét, ha felidézünk itt egy másik — korábbi — álláspontot a magyar vasút-üggyel kapcsolatban. A haladó szellemű Szüts Miklós írta volt Naplójába 1839-ben: „Vasutról gondolkozni illy honban még jámbor ohajtásnak is sok." *(Sz. M. Naplója;* Borsod Miskolci Múzeum, 7/935 I.) Az Életképekben még 1847-ben is (I. 1. sz.) egy pesszimista világ-, illetve természetszemléletnek alárendelve jelenik meg a technika, a vasút: „A föld vén; mindinkább hull és esik végcélja felé: végre majd vaspályán s léghajón rohan megsemmisülése céljához. — Ismételjük: a természet munkássága igen következetes és hű önmagához."

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

felemelése. A vasút keltette sebesség-élmény s a gondolatok képi kifejezésekor keletkező hangulat tökéletes egységet alkotnak a költemény tartalmi-logikai alapjával a vers atmoszférájában, a lírai közegben. Turóczi-Trostler József meggyőzően mutatott rá arra, hogy ez a vasút-vers történeti-esztétikai értékű szembefordulás az irodalmi rousseauizmussal, s még Lenau kitűnő *An den Frühling* című költeményénél (1838) is dinamikusabban — tegyük hozzá forradalmi feltétlenséggel — áll a technikai vívmány pártjára. A vers első gondolati egységét a természet és technika játékos-komoly versenyszerű megütköztetése teszi, mégpedig úgy, hogy a költő vonaton ülve, tehát a technika oldaláról éli át ezt a „küzdelemet".

A nap is velünk szalad,
Mint egy őrült, aki véli, —
Hogy őt összevissza tépni,
Űzi egy ördögcsapat;

Futott, futott, s hasztalan!
Elmaradt . . . fáradva dől le
A nyugati hegytetőre,
Arcán *szégyen lángja* van.

A „szégyen lángja" tulajdonképpen játékos minősítés, hiszen egy valóságban sosem-volt verseny „vesztesét" jellemzi e metaforával a költő. De komoly alapja is volt ennek a játéknak, a játékosságban végső soron komolyság tükröződik: a hőn szeretett, imádott természettel szemben Petőfi a technika magasabbrendűségét tiszteli a vasútban.

A versenyt futó, majd a hegytetőn lepihenő nap gigászi képe méretével is átvezet a következő verstagba. A mélységesen evilági tartalmat első látásra evilági-túlvilági vízió fejezi ki:

S még mi egyre röpülünk
Egy sziporkát sem fáradva;
Ez a gép tán egyenest a
Másvilágba megy velünk! —

Ám itt inkább a szóértelmezés játékával van dolgunk. A „másvilág" túlvilágot jelent a közhasználatban, de szó szerinti

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

értelme —s a szövegösszefüggésben itt ez érvényesül — egy *másik* világot jelöl, egy világváltozás utáni világot, *más* világot a jelenlegihez képest. A vasút mint az emberiség emberiséget megváltó vívmánya az új-szociális gondolatkörben is megjelent, nevezetesen a saintsimonista Michel Chevalier-nál, aki úgy gondolta, hogy egy hatalmas vasúthálózat, amely összeköti keletet és nyugatot, véget vet a háborúknak, s elkövetkezik a béke kora, amikor a katonák nem harcolnak, hanem építenek, s a megelégedett emberek életét a költészet, a népünnepélyek, a kiváló nevelés teszik széppé és tartalmassá. Egyébként a Chevalier által tervezett vasúthálózat egyik vonala a Tisza mentén haladna, s csatlakozna az északot déllel összekötő fővonalhoz . . .[6]

Chevalier tervére a korabeli sajtó élénken reagált, arra azonban, hogy Petőfi közvetlenül vagy közvetítésen keresztül ismerkedett-e meg ezekkel a nézetekkel, vagy hogy egyáltalán Chevaliertól kapta-e az ösztönzést, nem tudunk válaszolni. Bizonyos azonban, hogy versének világot átfogó szemlélete s a vasút—műveltség—élet kombinációja Chevalier eszmerokonává teszik e költeményt. S bizonyos az is, hogy Petőfit erősen foglalkoztatta a vasút társadalmat átformáló lehetősége; *IX. Úti levelé*-ben írta: „. . . azon a vasúton bámulatosan halad az ember. Szeretném rá ültetni az egész magyar hazát; néhány esztendő alatt tán kipótolná, a mit néhány század alatt elmulasztott a haladásban. Kár, hogy oly rövid még nálunk az egész vasút. Mikor az ember azt gondolja, hogy még csak fölül, már akkor leszáll, s ott van Vácon."

A költemény jellegét egyébként nem az utópisztikus rajongás határozza meg, hanem a forradalmi logika, amely nyílt

[6] M. Chevalier *Réligion saint-simonisme : Politique industrielle système de la Méditerrannée* (1832) című munkájában fejtette ki nézeteit. A saintsimonisták gyakorlati tervei és tevékenysége nem lebecsülhető: Eichthal és Talabot a francia vasúthálózatot teremtették meg, Lesseps — Saint Simon eszméjét realizálva — megépítette a Szuezi csatornát.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

programként jelentkezik az utolsó strófában, s visszaható erővel is karakterizálja a verset. Más világ kell; ehhez műveltség kell; a műveltség a vasúttal árad szét a világban; a vasúthoz vas kell;

> Törjetek szét minden láncot,
> Majd lesz elég vasatok.

Nyilvánvaló, hogy a *lánc* itt már nem az *anyaga*, hanem a *funkciója* szerint van jelen, tehát — s innen „dolgozik visszafelé" a forradalmi logika — szabadság kell, akkor lehet építeni, művelődni, emberhez méltóan élni. Jelentős példája ez a vers az új-szociális tervek (és utópiák) Petőfi részéről való forradalmi fogadtatásának. Nem kevesebbet jelentett ez, mint azt, hogy a plebejus demokrata reálissá tette történelmileg és realistává költőileg a nagy álmodozók elképzelését.

*

Az új-szociális eszmék lírai felhullámzásának időszakában, viszonylag korán, 1847 márciusában, valószínűleg a hónap második felében írta Petőfi a *Világosságot!* című költeményt. A sorjázó kérdések és kétségek határozzák meg a vers jellegét: a kijelentő és programadó versek közé ékelten (1847 március: *A nép nevében, Háború volt . . . ; —* április: *Az ítélet, A türeleméről)* a *Világosságot!* a töprengő, kétségekkel vívódó Petőfi-lelket mutatja fel. Volt ilyen is; a változó külvilág (s benne a magánélet) napfogyatkozásainak tükröződéseként. Révai József okkal állapította meg, hogy Petőfi „vissza-visszatérő költői elkomorulásai, pesszimista vagy melankólikus hangulatai szinte rendszeresen a megalkuvó és önző liberalizmussal való emberi vagy eszmei összeütközései után következnek be". A „liberalizmus" jelzői, a hazai viszonyok között történetileg némiképp antedatáltak ebben az összefüggésben. Számunkra azonban fontosabb itt az, hogy a Révai-adta diagnózis helytálló a *Felhők* és *Az apostol* esetében. Ám Révai túlmegy ezen, mondván: „Nemcsak a *Felhők* korai versciklusára áll ez, hanem például az 1847-es *Világosságot!* című kétkedő és pesszi-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mista versére is, amely lángolóan és egyértelműen forradalmi versek tőszomszédságában veti fel a polgári forradalom szinte valamennyi gondolati és erkölcsi ellentmondását." Csak néhány sorral az itt idézett rész előtt írta le Révai József azt a találó megállapítást, hogy „Petőfi már ismerte a korabeli francia szocializmust és eszméivel megtermékenyítette magyar talajon nőtt demokratizmusát." A *Világosságot!* kételyei, gondjai inkább a „francia szocializmus" eszméinek hazai, magyarországi helyzetével, kilátásaival voltak összefüggésben, semmint a polgári forradalom „gondolati és erkölcsi" ellentmondásaival. Ezeknek az ellentmondásoknak a nehezén már túljutott Petőfi akkor, amikor megvilágosodott előtte a jogi egyenlőség és a valóságos egyenlőség különbsége, amikor a szólamok „nép"-e ellenében a forradalmian fenyegető nép nagyságát villantotta fel verseiben, amikor a *véres harc* eredményét a minden elnyomástól, minden igazságtalanságtól mentes világszabadságban jelölte meg. A *Világosságot!* szövegének az elemzése, s a költemény gondolati-terminológiai összefüggése a Petőfi-líra fejlődésvonalával arról győznek meg, hogy a vers értelmezésében az új-szociális eszmekörnek van centrális szerepe.

Nem fogadhatjuk el a vers Horváth János által adott absztrakt-morális értelmezését sem, miszerint „Lyrai alapja: erkölcsi nyugtalanság; a »miért vagyok?«-on töprengése egy nemes léleknek, ki életcéljára nézve már határozott: magamért-e vagy másokért, egy nagy egészért: az emberiségért?" De hiszen itt kibicsaklik a logika: ha a költő már döntött — s jól döntött — a „magamért-e vagy másokért" kérdésre adandó válaszról, akkor a vers „lírai alapja" nem lehet az erkölcsi nyugtalanság. Nem is az. A lírai alapot itt az emberiség fejlődésének tényét megkérdőjelező kétség határozza meg. A vers záró-részletében négyszemű hasonlatlánc emeli ki ezt a kétséget:

De hátha ugy vagyunk,
Mint a fa, mely virágzik
És elvirít,
Mint a hullám, amely dagad

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Aztán lesimúl,
Mint a kő, melyet fölhajítnak,
Aztán lehull,
Mint a vándor, ki hegyre mászik,
S ha a tetőt elérte,
Ismét leballag,
S ez így tart mindörökké:
Föl és alá, föl és alá . . .
Irtóztató, irtóztató!

— s ezt az *irtózatot* további kilenc sor fokozó festésével teszi érzékletessé Petőfi. Ez a záró-rész a költemény legkiterjedtebb szerkezeti egysége, itt a legsűrűbb a hasonlatok szövete, itt a legdrámaibb a költő hangja. A világ cél-felé emelkedését, előrehaladását illető Petőfi-kétség tulajdonképpen nem filozófiai gyökerű, csak a köntös lírai-filozófiai, amelyben ez a kétség itt megjelenik. A töprengés indítéka Petőfi eszméinek viszonylagos elszigeteltsége, a hazai viszonyok éretlensége az új-szociális eszmék számára, a költő kis-sugarú elvbaráti köre a feudális országban. Ez a helyzet nem egyszer volt a hősi jókedv forrása Petőfi életében, mint például az 1847 októberében *Kazinczy Gáborhoz* írott költeményben. *(Az ellenségé még a hatalom, — Kicsiny, kicsiny még a mi seregünk, de — Akik vagyunk, mind elszánt férfiak, — S ha ott a többség, itten az erő...)* Máskor viszont ugyanez a helyzet gyötrelmes töprengések szülője, amint ezt a *Világosságot!* is példázza, történelmi-filozófiai színezetű *kétséggé transzformálva* az objektív *helyzet* gondjait. Ez a lírai alkotásfolyamatban nem ritkán érvényesülő transzformáció a kedély, a hangulat, a lelkiállapot mozzanatos reagálása egy — jelen esetben — objektív helyzetre, amelynek tényezője a költő által képviselt eszmerendszer is. Ennek figyelembe vétele nélkül tulajdonképpen nem is érthető meg a vers.

Ennek az értelmezésnek a birtokában foghatjuk fel valóságos tartalmuk szerint a verskezdő sorokat, az első szerkezeti egységet. Jellegzetes közérzet-líra ez, amely nem egyetlen személy, helyzet vagy élmény körletében jelzi a költő leplezetlenül rossz hangulatát. Petőfi az egész élet, a világ tágas-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ságában fejezi ki a maga szorongását; nemcsak személyes indítékú közérzetként. A romantikus intonáció kétségbeesést, kilátástalanságot szuggerál: az első és harmadik sor sötétségképeit („Sötét a bánya . . . Sötét az éj . . .") fény-ellentétek követik („De égnek benne mécsek . . . De égnek benne csillagok."), hogy azután a két ellentétpár ellentéteként felkomorodjék az ember fénytelen képe:

> Sötét az ember kebele,
> S nincs benne mécs, nincs benne csillag,
> Csak egy kis hamvadó sugár sincs.

Ezzel a komor tónusú közérzet-festéssel indul a költemény. Itt még csak mint lírai bejelentéssel ismerkedünk meg a transzformáció *előtti* közérzettel, amelynek lényegére majd magából a transzformációból következtethetünk vissza, de amely közérzet maga is egy helyzet-érzés *általánosítása.*

A 8—11. sor jelzői mellékmondattal bővített invokációja („Nyomoru ész — Ki fénynek hírdeted magad, — Vezess, ha fény vagy, — Vezess csak egy lépésnyire!") amolyan provokáció, a megszemélyesített észt ingerli cselekvésre a költő. („Ki fénynek *hirdeted* magad"; „Vezess, *ha* fény vagy".) Ezzel ugyanakkor megbontja az első hét sor komor, sőt pesszimista zártságát; ha a „nyomoru észt", mint feltételezett fényforrást világításra igyekszik bírni, akkor mégsem lehet olyan kilátástalanul sötét az ember, hogy „Csak egy kis hamvadó sugár" se derengjen benne. Az „ember kebele" itt inkább pars pro toto, s nem alkot ellentétpárt az *ésszel.* Egyébként az *ész,* amellyel szemben Petőfi gyakran részesíti előnyben a *szívet* (inkább csak költői értelemben igazodva a romantika hierarchiájához), itt a „nyomoru" jelzővel együtt is jelentősége csúcsán mutatkozik meg előttünk.

A „mi vagyok", „miért vagyok?" kérdésre kér választ a költő az észtől, s itt már érzékelhető a transzformáció, az „eltávolodva közeledés" a valóságos problémához. Ez a kérdés tulajdonképpen az emberi élet értelmét firtatja a közösségi hivatottság s az egoista létezés dilemmájában:

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Magáért születik az ember,
Mert már magában egy világ?
Vagy ő csak egy gyürűje
Az óriási láncnak,
Melynek neve emberiség?
Éljünk-e önnön örömünknek,
Vagy sírjunk a síró világgal? —

Valójában szónoki kérdés ez, hiszen Petőfi már régen eldöntötte ezt a vitát. Dehát mi a lírai funkciója egy ilyen szónoki kérdésnek? Mi az értelme annak, hogy a költő a *vagylagosság* állapotába „helyezi vissza" a teljes egyértelműséggel vállalt és vallott meggyőződését? Csakis a transzformáció megértése vezethet a teljes válaszhoz. A költő helyzettudatában átmenetileg felülkerekedtek a viszonylagos elszigeteltség negatívumai, a kétségbeesés (amelynek közvetlen indítéka lehetett politikán-filozófián kívüli ok is, amely aktivizálta a magányérzést, például a Júlia felőli bizonytalanság) közérzetté általánosítja az „érdemes-e?", „mi az értelme az egésznek?" hangulatát. Az elszigeteltség diagnózisa helyett ez az *elszigeteltségre reagáló közérzet* a vers lírai alapja, s azok a kérdések, amelyek látszólag ebből az alapból emelkedtek ki, egyszerre fejezik ki a rossz közérzet erejéig megingott bizonyosság és a megbizonyosodás akarásának váltólázát. A vers lírai-hangulati hangszerelését a szó szoros értelmében vett kétségbeesés színezi komorrá. Ugyanakkor a kérdések logikája, gondolati iránya a tenni-érdemes, értelmes élet akaratát juttatja érvényre.

Az önző élet vagy az emberiségért való élet kérdése tehát válasz nélkül hagyott, szónoki kérdés a versben. Tulajdonképpen ezt a kérdést dramatizálják tovább a költemény következő sorai, negatív választ készítve elő:

Hány volt, ki más szivéből
Kiszíta a vért
Saját javára,
És nem lett büntetése!
S hány volt, ki más javáért
A vért kiontá
Saját szivéből,
S nem lett jutalma!

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A fogalmazás sem ismeretlen a számunkra: azoknak a Krisztus-kereszt hasonlatoknak az értelme jelenik meg itt újra, amelyekben a meg nem értett áldozatnak, a népért küzdő, nép által meg nem értett mártíroknak emelt lírai monumentumot a saját sorsát félő s látó költő.

A nyárspolgárilag adható negatív válasz cáfolatára szinte időt sem szentel Petőfi, hanem tovább lendül a gondolattal:

De mindegy: aki áldozatnak
Od'adja életét,
Ezt nem dijért teszi,
De hogy használjon társinak.
S használ-e vagy sem?
A kérdések kérdése ez,
És nem a „lenni vagy nem lenni?"
Használ-e a világnak, aki érte
Föláldozá magát?
Eljő-e a kor,
Melyet gátolnak a roszak
S amelyre a jók törekednek,
Az általános boldogság kora?

Az áldozat kritériuma a *hasznosság*, a hasznosság kritériuma az általános boldogság korának az előkészítése. Minden kétségre egy magasabb gondolati szinten jelentkezik a válasz; a vers szerkezetét a kétségek láncolatának és a válaszok logikai határozottságának a kombinációja határozza meg. A kétségeket oldóan követő — de nem végleg feloldó! — válaszok gondolati tartalma imponálóan egzakt; a mind magasabb szinten megjelenő kritériumok hangsúlyozottan *objektív* jellegűek, tendenciájuk az emberiség felemelkedésével egyirányú.

Az „általános boldogság" az utópista szocialista és kommunista gondolkodók megtervezett álmainak rokona, társfogalma. Az emberiség boldogságáért, amelyért már Saint Just (kinek könyve „Petőfi kincse" lett) oly hatalmasan szállt síkra, s amely A. Blanquinak és társainak, s Owennek és Fouriernak, Cabetnak vagy a Petőfi számára kedves költőnek, Bérangernek célja volt, a Petőfi-vers szövege szerint „a jók" küzde-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nek, s törekvésüket gátolják „a roszak". Érdemes felfigyelni arra, hogy a világ végső boldogságáért megküzdő ellenfelek ellentétpárja a *Világosságot!* után néhány héttel írt *Az ítélet*-ben a „jók" s „gonoszak":

> Két nemzet lesz a föld ekkor, s ez szembe fog állni:
> A jók s a gonoszak. Mely eddig veszte örökké,
> Győzni fog itt a jó. — — —

A „jó" és „rossz" ellentétpár megjelent már a *Felhők*-ciklus közvetlenül követő *Mért vagyok én még a világon...* című versben („Látám a jónak örökös bukását — S a rosznak örök diadalmait."), gondolati párhuzamban az *éhezők* és *dorbézolók* szembeállításával. A korábbi ellentétpár-seregszemlén *(Álmaim)* még nem szerepelt a „jó" és „rossz" konfrontációja (de az „éhezők" és a „jólét"-től ragyogók ellentétpárja igen), s *Az ítélet* után az első *1848* című versben találkozunk ezzel az ellentétes világerőket kifejező kategória-párral. A „jók" — „rosszak" szembeállításával tulajdonképpen azonos értelmű ellentétpárok Petőfi verseiben a *porba gázolt népek* és elnyomóik, *kincseik elrablói (Levél Várady Antalhoz)*, a *nép* és a *zsarnokság (Egy gondolat bánt engemet...)*, a paloták *urai* és a kunyhók *szegényei (Palota és kunyhó)*, és így tovább.

A „jók" és „rosszak" ellentétpárja Petőfinél *költői kifejezése* az emberi felemelkedést óhajtó és gátló erőknek. *Költői* kifejezése, hangsúlyozzuk, s nem strukturális jellemzése, hiszen aki az elvont „jó" és „rossz" meghatározást közvetlenül akarná átültetni a történelmi folyamatokba, egyhamar elvesztené kapcsolatát a társadalom valóságos mozgásával. A *jó* és *rossz* inkább minősítő *jelzés* a versben, s nem közvetlenül érvényes társadalmi-politikai kategória-pár. Olyan költői meghatározás ez, amely a maga ellentétességével mindent-átfogó, tehát általános érvényű és világtörténetileg alapvető, s amelynek konkrét tartalmát mind a szóbanforgó költemények összefüggései, mind a szinonim ellentétpárok át- és megvilágítják. Tehát a „jó" és „rossz" lírai használata itt nem a reálisat elfedő

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mitizálás, hanem a kor terminológiájához kapcsolódó *költői* jelzése a valóságos ellentétes erőknek, amelyekről azonban teljes, tudományos egzaktságú fogalmat még nem alakított, alakíthatott ki magának Petőfi.

A „jók" és „rosszak" ehhez hasonló szembeállításával az új-szociális tanok hirdetőinél is találkozunk, noha e fogalompár sokkal kevésbé illik a szociológiai-közgazdasági-politikai fejtegetésekbe, mint a költészetbe. Owennek abban a világ népeihez intézett felhívásában, amelyet Buonarroti idéz *Robert Owen öröksége* című munkájában, olvassuk az itt következőket: „A mai rendszerben a henyélők, az ingyenélők és a *gonoszak* kormányozzák a föld népeit; ... Ti *jó* és erényes jellemű, szorgos emberek! Ne hagyjátok többé magatokat elnyomni!" (Kiemelés tőlem. P. P.) Az utópista szocialisták köréhez tartozó írónő, Flora Tristan, a női emancipáció és a munkásösszefogás nő-apostola, Saint Simon, Fourier, Cabet, Proudhon ismerője és ismertetője, *L'Émancipation de la Femme ou le Testament de la Paria* című munkájában a „jó" és „rossz" szembeállításának egész fejezetet szentel.[7] E kategóriák jelentésének csak távoli rokona a Petőfi által használt kifejezéspár; Flora Tristan egész koncepciója vallási erezetű reformista utópia Petőfi forradalmi radikalizmusához képest.

Ha a „jók" és „rosszak" költői terminológiája önmagában véve semmiképpen sem bizonyíték arra, hogy a *Világosságot!* az új-szociális eszmék erőterében született, az „általános boldogság kora", mint „szakkifejezés" is figyelmeztet Owen, Cabet s a többi gondolkodó közelségére. Ez a kifejezés — utaltunk már erre — ott szerepel Cabet *Ikáriai utazás*nak a címlap-programján, újra és újra értelmezi ezt a fogalmat Owen; meghatározott irányzatot képviselő filozófusok, poli-

[7] E munka 2. kiadása, amelyből idézünk, 1846-ban jelent meg Párisban, két évvel szerzője halála után. A kiadást A. CONSTANT rendezte sajtó alá s egészítette ki FLORA TRISTAN jegyzeteivel. A könyvet a *La Vérité* című havilap kiadója, Guarin könyvkereskedő jelentette meg.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tikusok és költők terminus technicusa ez Petőfi korában. A vers második nagy szerkezeti egysége azonban itt — az általános boldogság kimondásával — még nem zárul le, hanem tovább gazdagszik egy termékeny kétkedést hordozó kérdés nyomán, az óhaj határozottságával emelkedve túl a kételyen. Érdemes tüzetesebben megvizsgálni a második rész zárósorait:

S tulajdonképen
Mi a boldogság?
Hisz minden ember ezt másban leli;
Vagy senki sem találta még meg?
Talán amit
Mi boldogságnak nevezünk,
A miljom érdek,
Ez mind egyes sugára csak
Egy új napnak, mely még a láthatáron
Túl van, de egykor feljövend.

Az „általános"-t a „boldogság" mibenlétének lírai-gondolati meghatározásával érzékelteti itt Petőfi. Vetkőztessük ki szavait a lírai köntösből, hogy e hálátlan művelet elvégzésével közeledjünk a költői lényeghez. Petőfi a boldogság értelmének két összefüggő megközelítését érinti itt, hierarchikus rendben. Az egyik a hétköznapi, felszínen jelentkező boldogság-fogalom, amelynek itt még nincs törzse-magva, nincs állandósága, „minden ember ezt másban leli". A következő sor („Vagy senki sem találta még meg?") vezet át ennek a heterogén boldogságfogalomnak az egyneműsítéséhez, a *különbözésben közös* elem kimondásához:

Talán amit
Mi boldogságnak nevezünk,
A miljom érdek,

Gondolatilag jelentős ez a *lírai* meghatározás, hiszen értelemszerűen arra utal, hogy a boldogság-érzés az emberi érdekekkel, illetőleg az emberi érdekek kielégítéséért folytatott küzdelemmel és a kielégüléssel függ össze. Itt azonban nincs vége a gondolatnak, s ahogy a „miljom érdek"-ben egyneműsödik,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

közös nevezőre, a lényeg nevezőjére emelkedik a „minden ember" által „másban" fellelt vagy fel sem lelt boldogság, úgy hatalmasodik fel a költeményben a „miljom érdek" közös lényege: a világ cél felé emelkedése, a szubjektív érdekekben kifejeződő objektív világmozgás az általános boldogság irányába. Petőfi itt egyetemességet és fenséget szuggeráló képpel érzékelteti az emberiség várt jövőjét:

— — — — — —
A miljom érdek,
Ez mind egyes sugára csak
Egy új napnak, mely még a láthatáron
Túl van, de egykor feljövend.

A meggyőződés itt legyűri a kételyt. A vagylagosság, a kétkedés közegéből itt kiemelkedik a verseszme, s áthajlik a költői képpel érzékeltetett meggyőződés, a pozitív gondolat szférájába. A következő sorok óhajtó módja így aztán a töprengésből kiemelkedett versrészhez kapcsolódhat:

Bár volna így!
Bár volna célja a világnak,
Bár emelkednék a világ
Folyvást, folyvást e cél felé,
Amíg elébb-utóbb elérné!
— — — — — — — — — —

Az *általános boldogság* fogalmát eleveníti meg az *„új nap"* képköre, s helyezi bele azt az emberiségtörténetbe a *világcél*, a világ-emelkedés óhaja-eszméje. A lírai-gondolati ritmus termékeny feszültségbe illeszkedve s azt felfokozva valósul meg. A költemény a már korábban jellemzett kiindulási pont lényegéből következően egy határozott eszmesornak s a töprengésnek, a kétkedéssé transzponált közérzetnek s a megbizonyosodni-akarásnak a kombinációja. Ezt a kombinációt tükrözi a szerkezeti megoldás is, amelynek jellegét a nagyon is logikus gondolatsoron felfutó töprengések határozzák meg, s a versforma is, amely a gondolati költészetben otthonos rímtelen jambizálást líraian változékony, a szótagszámot harmonikázva változtató sorokkal kombinálja.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A versnek e gondolati világítócsúcsát követi a harmadik, a lezáró szerkezeti egység, amellyel foglalkoztunk már. A korábban elmondottakhoz itt azt tehetjük hozzá, hogy a záró rész kétsége és iszonyata kontrasztot alkot az előző sorok gondolati felszárnyalásával. Ám ez a kontraszt a versegész összefüggései között, a teljes vershatás keretében nem semlegesítő funkciót tölt be, a záró szerkezeti egység nem lerombolja, hanem a kontraszt visszaható erejével markánsabbá teszi az általános boldogságnak mint világcélnak az akarását. Petőfi filozófiai-történelmi kételyekké és töprengéssé transzformált közérzete (eszméivel kapcsolatos nyomott helyzetérzete) a vers végső hatásában a maga alapjához, forrásához tér vissza, hiszen a *Világosságot!* emberi-költői magva az igazságos társadalom megvalósulásának óhaja s a rettegés, a félelem az esetleges meg-nem-valósulástól. Ebben a leglényegesebb mozzanatban fedezhetjük fel a rokonvonást Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* című költeményével.

A vers pozitív gondolatmenetének szellemi rokonjelenségeire utaltunk már. De végezetül idézzük még ide Owen *Új erkölcsi világ...* című munkájának néhány mondatát, amelyek gondolati szerkezetükkel is emlékeztetnek Petőfi költeményére, jelezvén — nem a közvetlen hatás evidenciájával — az eszmék mozgásának egyirányúságát: „A lét elsődleges és legfontosabb célja: a boldogság. A boldogság utáni vágyat nyilván azért kaptuk, hogy cselekvésre, mégpedig helyes cselekvésre serkentsen bennünket. De a boldogságot nem lehet egyénenként megszerezni; hasztalan dolog elszigetelt boldogságról álmodozni, mert vagy részesül benne mindenki, vagy nem élvezheti senki sem. Ezért az embernek csak egyetlenegy valódi és fontos érdeke van, hogy ez egész emberi nemnek tökéletessé tegye jellemét és boldog érzelmeket adjon, amennyire azt az embereknek eredendő természetük vagy szervezetük felépítése megengedi. Ha mindenki egész szívvel s lélekkel azon fáradozik, hogy maga körül mindenkit boldoggá tegyen, akkor az élet igazi célját fogja szolgálni; akkor azon munkálkodik, hogy a legmagasabb szintre emelje saját boldogságát, amely

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mindenkor az emberi nem boldogságában gyökerezik." (IV. rész 11. fej.)[8]

A *Világosságot!* című költeménye nem az utolsó szava Petőfinek a boldogság dolgában. A kiskunokhoz intézett kiáltványában, 1848 júniusának elején arra tanítja a népet, hogy „minden nemzetnek ez a két főcélja: boldogság és szabadság." S erre figyelmezteti: „Magyarország ... még korántsem tett eleget arra, hogy boldog és szabad legyen ..." Erről azonban majd máskor.

*

Az érzékletes kifejezésnek és a gondolati jellegnek, elvontnak és konkrétnak a megragadó lírai egységét Petőfi itt idézett és elemzett költeményei is példázzák. Ez a lírai egység nem pusztán technikai-formai természetű, hanem tartalmi-formai indítású, s nagy szerepe van abban, hogy Petőfinek ezen a pályaszakaszán nem a gondolati költészet és a személyes-érzelmi líra változatainak különvált medreiben hullámzanak fel a költő eszméi és érzelmei, hanem — a jellegadó versek bizonysága szerint — egy szintetizáló verstípusban, a gondolati-vallomásos Petőfi-versben. Ettől a központi verstípustól vannak eltérések mindkét irányba; kiváltképp a személyes-érzelmi líra változatai tűnnek fel klasszikus gazdagsággal a másik nagy szervező élmény, a Júliához kapcsoló szerelem sodrásában. Erre itt nem térünk ki, csak jelezzük, hogy éppen a Júlia-versek sorozata figyeltet fel a gondolati elem növekvő szerepére Petőfi érzelmi lírájában.

[8] A Petőfi pályáján ekkoriban mutatkozó gondolati változások életrajzi, történeti és eszmei okairól az újabb szakirodalomból l. Turóczi Trostler József, Sőtér István, Lukácsy Sándor tanulmányait, valamint Hatvany Lajos *Így élt Petőfi* c. munkáját.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

FEHÉR FERENC

BALÁZS BÉLA ÉS LUKÁCS GYÖRGY SZÖVETSÉGE A FORRADALOMIG

I. A szövetség világnézeti alapjai

Ha valaki ma olvassa a *Balázs Béla és akinek nem kell* című Lukács-kötet zárómondatainak egyikét: „... a Balázs Béla oeuvreje a mi irodalmunk és a világirodalom számára fordulatot hozó jelenség",[1] alig állhatja meg, hogy mosolyogva ne adjon igazat Karinthy híres, rendkívül okos és mélyen cinikus paródiájának. Valóban: a jóslat, (amely ráadásul befejezett tények megállapításának formájában hangzik itt el, s igen apodiktikusan) kinek fájdalmára, kinek őszinte derültségére, nem vált valóra. Balázs Béla nemcsak fordulatot nem hozott a magyar irodalomban (hogy tágasabb mezőkről ne is beszéljünk), hanem emlékét, *jogos* érdemeit és *nem múló* teljesítményeit is most kell élesztgetni haló poraiból. Ez a mulandóság, amely azonban remélhetőleg csak tetszhalál, és bizonyos pontokon akár öröklét is, egyáltalán nem jelenti azt, hogy Lukács pályakezdése idején egyszerűen nagy íróvá stilizált egy dilettánst, vagy, hogy enyhébben fogalmazzunk: „megálmodott" induló filozófiájának egy művészi ekvivalenst és szövetségestársat. E fejtegetések elején hadd szögezzük le meggyőződésünket: Balázs Béla ifjúkori rohama reménytelenül megtört, műve torzó maradt; s ráadásul ez a torzóvá merevedés éppen akkor következett be, amikor barátja a legnagyobb kiteljesedés felé indult. De ifjúkori rohamának igazi dinamikája, őszinte és eredeti, a magyar irodalomban akkor valóban párhuzam nélkül álló lendülete volt; Balázs nem hetvenkedett, hanem lényét és lényegét vallotta meg, amikor Adyhoz írott szép versében saját külön mondanivalójának jogosultságát vé-

[1] LUKÁCS GY.: *Balázs Béla és akiknek nem kell.* Gyoma 1918. 20.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

delmezte, *mert volt ilyen mondanivalója.* Aminthogy Lukáccsal való barátsága is eszmei szövetség, nem harmonizáló intellektuel egyéniségek surlódásmentes koegzisztenciája, a legcsekélyebb eszmei következmények nélkül ami pedig a huszadik század első felének magyar irodalmában oly gyakori jelenség. (Ezt a morális képletet elutasítandó bizonygatta Lukács rendkívüli vehemenciával kapcsolatuk barátsággá fejlődésének filológiáját: azt, hogy a nem is mindig szimpátiával teli futó ismeretség csupán a *Holnap* megjelente és a Novális-esszé publikálása után kezdett barátsággá erősödni. Eszmék vonzották tehát egymáshoz az oly erősen különböző karaktereket.) A következő sorokban megkíséreljük Balázs megtorpanásának bizonyos eredendő szervi okait is jelezni (éppúgy, mint Lukács máig tartó virágzásának kezdettől fogva kiásható gyökereit); a pálya megtörésének folyamatát elemezni azonban nem tudjuk. Ez egy másik tanulmány feladata lenne.

Hogy azonban ezt a szövetséget az 1908—1919 közötti irodalmi újjászületésben megfelelően elhelyezzük, egy vázlatos tipológiával, a „második reformnemzedék" futó rendszerezésével kell kezdenünk. Tudjuk: egy ilyen tipológia igazán tudományos megalapozásához rendkívül sok előmunkálat hiányzik. Ráadásul egy rossz tradíció is útjában áll: az, amely már a „második reformnemzedék" elnevezésében is egy olyan belső egység látszatát igyekszik kelteni, amilyen sohasem létezett. S noha az elnevezés (és a koncepció, legélesebb formájában) Horváth Zoltán adatokban és ideológiai problematikában gazdag könyvéből származik, az egység illúziójának nem ő a szülőapja. Ebből a szempontból hiábavalónak bizonyultak Révai konfrontációs kísérletei Ady és a *Nyugat* többsége között (igaz, gyakran túlzott leegyszerűsítés is jellemezte a jogos szembeállítást). Hiábavalónak azok a kutatások, amelyek a fiatal Móricz eredendő eltérését legközelebbi koalíciós partnereitől cáfolhatatlanul bebizonyították: a legenda él és virul.

Legendák makacs továbbélésének azonban mindig történelmi alapjai vannak. Ebben az esetben az, hogy az utólagos kutatás bármennyi objektív eltérést — sőt szubjektíve élesen

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kirobbanó vitát mutat is fel a „második reformnemzedéken" belül, feltűnő és megcáfolhatatlan tény, hogy a nemzedék tagjai maguk óvakodtak a húrt túlfeszíteni, vitáik rendszerint kompromisszummal vagy kölcsönös felejtéssel végződtek, a kibékíthetetlennek tűnő ellentéteket még harcias természetek sem állították előtérbe. Ezt nem lehet egyszerűen a közös és túlnyomó ellenféltől — a konzervatizmustól — való közös szorongattatással magyarázni. Az orosz irodalmat nem kevésbé, hanem még jobban szorongatta a cári rendőrség és cenzúra, valamint az uralkodó szlavofil ideológiai változatok. Mégis, már a gogoli iskola felbomlásának kezdetétől a forradalomig az orosz irodalom hangos volt a következetesen demokrata és a liberális irányzatok vitájától.

A magyarázat szerintünk kettős. Egyrészt: a század elejétől meginduló irodalmi fellendülés radikális balszárnya nem csupán számban volt kicsiny; nem is érzett maga mögött — tapintható közelségben vagy legalább a messzi távolban — tömegeket, mint az orosz radikális balszárny csaknem mindig. Ezért nem bonthatta le önkezével annak az irodalmi azilumnak a falait, amelyet a liberális és félliberális irodalom és sajtó széles köre rakott köré. Lukács nemhiába beszél Ady-cikkében a „forradalom nélküli forradalmárok" országáról; nem hiába gondolnak vágyódva Lukács is, Balázs is Oroszországra, ahol a kapitalizmusban éppoly otthontalan művésznek — emberi háttérként és fedezetként — ott van a forradalmi mozgalom. Balázs — művészileg egyébként eléggé sikerületlen — orosz forradalmi tárgyú novelláinak *(Az én orosz barátnőim* ciklusból), Lukács korai érdeklődésének az eszer terroristák — Gersuny, Szavinkov-Ropscsin — morális problémái iránt itt van a gyökerük. Másrészt: a magyar irodalmi megújulás, mint nagyjából egész kultúránk, ateoretikus, afilozófikus vonalon halad. Amit az orosz forradalmi demokrácia feuerbachiánus Hegel-kritikája és Hegel-adaptációja egyfelől, Dosztojevszkij ideológiai támadása az „értelmes önzés" elmélete ellen, a tolsztojanizmus mint ideológiai szekta másfelől elkerülhetetlenné tett, vagyis az éles eszmei konfrontációt, azt a magyar

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

irodalom jócskán pragmatikus beállítottságának légkörében könnyedén el lehetett kerülni.

Félévszázad távolsága azonban feltárja a tipologizálás alapjait és körvonalait. A típusrendszer szükségképpen első helyre sorolt, magányosan álló nagy „fenomenológiai alakja": Ady Endre. Komikus vállalkozás lenne, ha futó sorokban „jellemezni" próbálnánk szó szerint korszakalkotó egyéniségét. Mindössze azokra az erővonalakra kívánunk utalni itt, amelyek egyszerre alapozzák meg központi helyzetét és magányát. Mint politikai programadó (költészetében és publicisztikájában) legalább azt jelentette nemzetének, amit Jaurès a francia szocializmusnak: ma már nem nagy teljesítmény soraiból a szocialista forradalomba átnövő demokratikus diktatúra eszméjét kiolvasni. Ezért senki nem kerülhette el vonzását, aki lélekben radikális volt, senki nem állhatta meg a liberálisok közül, hogy művészetének ezt a vonatkozását „privátmániának" ne tekintse. Még politikailag megértőbb hívei, mint Jászi is, csak a „magyar jakobinust" ismerték el benne; még a lélekben legradikálisabbak sem voltak eléggé érettek ahhoz, hogy politikai zsenijének következtetéseit levonják. Egyszersmind azonban ő volt *a* modern magyar költő; ezt a „modorosságainak" szóló fanyalgások mellett is fokról-fokra el kellett ismerni; már csak ezért sem kerülhették el vonzását. Másrészt újítása oly gyökeresnek bizonyult, hogy igazi értelmét nemzedéke képtelen megemészteni. Jellegzetes azonban, hogy Ady, a modern élet mitológiájának (nemcsak hazai érvényű) megteremtője, egy vonatkozásban a magyar kultúra kontinuus folytatója: sem politikai éleslátásának, sem költői forradalmának teoretikus megfogalmazásával nem törődik; tökéletesen idegen mindenfajta „metafizikától". Míg lapos támadásokra hevesen reagál és alig emelkedettebb szintű baráti gesztusokat jóindulattal annotál, sohasem tudjuk meg, olvasta-e legméltóbb méltatását, Lukács korai tanulmányát. Ezek a vonzások és taszítások talán kellően körülírják Adynak, mint a centrumnak és mint a magányos harcosnak a helyét a tipológiában.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Egy másik típuscsoportot Babits és Kosztolányi nevével jellemezhetünk: azokról a *liberálisokról* van szó, akik a hagyományos dzsentri Magyarország élményei közepette nevelkedtek (bármi lett légyen is benne maguk és családjuk „szociális helyzete"), és akik e neveltetés élményeit korán egyesítették a Nietzsche és Bergson iránti erős rokonszenvvel, a „nyugattá válás" intenzív igényével. Hogy az ifjúkori konzervatív alapok milyen mélyen éltek a forradalom előtti Babits és Kosztolányi lelki struktúrájában, annak bizonyságául két levélrészletet idézünk itt. Kosztolányi így ír Babitshoz 1906-ban:

„A modern irodalom trónusába egy kiállhatatlan poseurt ültettek: Ady Endrét . . . Föltétlenül szóljon arról is, mit tart a magyar-szidásról, a „Bús magyar ugar"-féle kifejezésekről, mely őt, a „nagyratörőt" tönkreteszi. Nekem viszket a tenyerem, s fölpezsdül bennem ugyanaz a vér, mely a nagyapám ercéből 1848-ban lecsurgott az isaszegi síkra. Mert vadmagyar, fájdalmasan magyar vagyok, minden szociológiai tanulmányom ellenére, s az is maradok".[2]

Babits válasza szubjektíve tartózkodóbb, társadalmi tartalmában még sokkal elképesztőbb:

„De a sok ízléstelenség között a legnagyobb kétségtelenül a magyar ugarra való szitkozódás . . . Vajon Ady ősmagyar családból származik-e? . . . De ha úgy is van, csak szeretettel szabadna e tárgyhoz nyúlnia. Széchenyit tisztelem, mert szidja a magyart: Bokányit utálom. Magamnak megengedném néha — mert (szintén minden szociológiai tanulmány ellenére — vagy következtében?) imádom a magyart . . . Magyar vagyok, magyar nemesi családból származom (igen büszke vagyok rá) úgy apai, mint anyai részről; s mindkét részről a nagyapáim emberemlékezet óta megyei tisztviselők voltak (van-e magyarabb foglalkozás?); apám volt az első, aki az Állam szolgálatába lépett; de még ő is valóságos típusa volt a *magyar* úrnak és jogásznak . . ."[3]

[2] *Babits Mihály, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső levelezése.* Budapest, 1959. Akadémiai Kiadó. 109—110.

[3] I. m. 113.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Ezek az idézetek (aminthogy az egész hevenyészett tipológia) nem két jelentékeny költő jellemzésére vállalkoznak, még kevésbé személyes diffamálásukra, ami félévszázad után, a már régen halhatatlan Ady árnyékából olcsó munka lenne. Tudatosan figyelmen kívül hagyjuk megítéléseik későbbi fejlődését és a személyes mozzanatokat, a költő-rivalizálásokat is. Pusztán azt kívánjuk aláhúzni, hogy ez a kérkedés a táblabírómúlttal, mint a legmagyarabb foglalkozással nem Adyhoz vagy ahhoz a progresszív táborhoz képest jelentett nevetséges anakronizmust, amelyet néhány év múlva éppen Babits és Kosztolányi is fémjeleztek, hanem a *Fekete város* megírására készülődő Mikszáthhoz képest is. Bergson keresztezése a régi jó táblabírákkal: ez a struktúra a dzsentri Magyarországból jött irodalmi liberálisok feloldhatatlan kettőssége marad egészen a forradalomig.

A tipológia harmadik rétege: *a városi* (nagyrészt a zsidó kis- és nagypolgárságból származó) *liberális* irodalom sajátos tükörképe az előbbinek; Kiss Józseftől és Heltai Jenőtől Hatvanyig és Ignotusig. Sem elvitathatatlan érdemeiket a városi élet felfedezésében, modern francia és német irányok szükséges meghonosításában nem akarjuk részletezni, sem koszorújukat néhány levéltől megfosztani; bennünket struktúra és tipológia érdekel. Az előbbi szempontjából pedig az a figyelemreméltó, hogy a modernizálás heves igénye soraikban — akárcsak a „történelmi rétegekből" származó liberálisoknál — a társadalmi és emberi kompromisszum szükségességének feltétlen elismerésével párosul. Hogy például Ignotus híres harca a „perzekutor-esztétika" ellen nem volt sokkal több, mint bekéredzkedés a nemzeti kompromisszumba, ezt legutóbb Király István tárgyalta készülő Ady-könyvében.[4] Csupán a modernizálás másik pólusán náluk — a hazafias bornirtság helyén — a pesti kávéház cinizmusa uralkodik a „nem osztom nézeteimet" híres mottója jegyében.

[4] Király I.: *Ady* (kéziratban).

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Noha nem szorosan „irodalomtörténeti" témakör, itt kell tárgyalnunk a *Huszadik Század* szociológusainak mozgalmát. Ebbe a tipológiába tartoznak ők, ha az egységes marxi ideológia-felfogásból indulunk ki, amelynek az irodalom csak egy — persze erősen elkülönült és sajátos — alesete. Annál is inkább, mert viszonyuk a művészeti megújuláshoz, ha sokszor felületes is, mindig nagyon nyomatékos. (Gondoljunk Jászi Ady-barát publicisztikai harcaira, tüntető megjelenésére az új magyar zene és képzőművészet minden szimbolikus eseményén, pl. a Nyolcak első kiállításán; gondoljunk a Huszadik Századhoz nem tartozó, de azzal sokáig baráti és alkalmi szövetségesi viszonyt ápoló Szabó Ervin — újonnan feltárt — szoros kapcsolatára Babitscsal, stb.) Pikler, Somló Bódog, Szende Pál, és Jászi Oszkár mozgalmának tárgyilagos vizsgálata egyike a magyar ideológiatörténet fontos adósságainak. Már az eddigiekből is látható, hogy az a sommás kép, amelyet Révai adott róluk, Ady polgári szövetségeseinek „felemásságára" utalva, alapos korrekcióra szorul. (Még inkább Szabó Imre könyvének rideg verdiktje.[5])Tagadhatatlan tény, hogy perdöntő európai kultúrhatásokat — egyebek között Durkheim és Weber hatását — importálták, helyesebben — mivel Piklerben megvolt az európai rangú tudós csaknem minden képessége — meg is honosították azokat. Tagadhatatlan, hogy a feudális magyar múltat Szende Pál könyörtelenebbül ábrázolta a hagyomány sérthetetlenségének korszakában, mint — Ady versein és Szabó Ervin írásain kívül — bárki ekkoriban. Végül tagadhatatlan, hogy bizonyos alapvető politikai kérdésekben (földkérdés, nemzetiségi probléma) egyedül ők értették meg a helyzet súlyát és Ady igazi intencióit, legjobbjaik ebben a tekintetben valóban radikálisak voltak.

Azonban szerintünk ismét nem több legendánál a szociológusok mozgalmának fél-szocialista, kvázi-szocialista természete. (Igaz, ezt a legendát táplálta, hogy helyet adtak a kor

[5] Szabó I.: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon.* Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

marxistáinak, Szabó Ervinnek, Bolgár Eleknek, Varga Jenőnek, Kúnfi Zsigmondnak lapjukban, és keresték velük és a szociáldemokratákkal a fegyvertársi kapcsolatot. Igaz, ezt a legendát Jászi tudatosan is terjesztette, amikor 1905-ben ezt írta:

„... Pikler Gyulával megesett, hogy úgyszólván újra feltalálta a történelmi materializmust, amikor nyugaton a legkevesebb csaták e körül az irány körül már lefolytak".[6])

Az igazság az, (vagy legalábbis első felületes vizsgálódásainkból így tűnik), hogy Pikler államelméleti munkái, társainak valóban modern szociológiája nem a történelmi materializmust találta fel újra, de nem is egyszerűen a tizenkilencedik század spenceriánus szociológiáját telepítette hazai földbe. Korszerűségük (mert valóban korszerűek voltak) abban állott, hogy homályosan megérezték az új korszak közeledtét, a szabadversenyes kapitalizmus letűntét, az új államkapitalizmus születését (amelynek legnagyszabásúbb „demokratikus" változata a New Deal volt), és egy ilyen kapitalizmus programját kísérelte meg Pikler „belátásos" jogfilozófiája, híveinek és tanítványainak szociológiai programja elméletileg és praktikusan megalapozni. Somló Bódog *Állami beavatkozás és individualizmus* című, 1902-ből származó cikkének egy hosszabb idézete szinte úgy hangzik, mintha Roosevelt valamelyik tanácsadója írta volna, Keynes szellemében:

„... A 19. század híres individuálizmusa tehát nem egyéb, mint átmenet a szabályozás egyik módjától annak másik módjára ... Nem ez a szocialisztikus tendencia az átmeneti állapot, amely felé szemmel láthatóan haladunk — miként Spencer véli — hanem a 18. század individuálizmusa volt átmeneti stádium a szocializmushoz ... A primitív abszolútizmus tehát, az az első pillanatra legteljesebbnek látszó kényszer, nem jelenti az állami beavatkozás nagyobb fokát, hanem csak egy tökéletlenebb és szabályozatlanabb formáját. A francia vagy az angol állami beavatkozás sokkal kiterjedtebb, mint a Fidzsi-szigetek vagy Oroszország zsarnoksága — csak a forma elviselhetőbb és az

[6] Jászi 1905-ből származó megjegyzését idézi Horváth Z.: *Magyar századforduló*. Budapest, Gondolat, 1961. 139.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

alárendelés önkéntes ... Az állami beavatkozás egyre nagyobb körre terjed, de az emberek szabadsága megváltoztatására egyre nagyobb lesz. Növekvő állami szabályozás, növekvő politikai szabadsággal karöltve: ez a fejlődés iránya. ."[7]

Tehát nem a történelmi materializmust fedezte fel újra Pikler és iskolája (mint ezt később Mannheim, eredményeik betakarítója és világméretű elterjesztője nyíltan ki is mondja, ők éppúgy „egy emeletet építenek a történelmi materializmus alá", mint Simmel), hanem valóban prófétikusan előlegzik a neokapitalizmus ma már uralkodó politikai és jogszociológiáját. S hogy ez hasonlíthat halálos ellenfelére, Marx történetfilozófiájára, abban alaposan vétkes a német szociáldemokrácia teoretikus munkássága, amely — Kautskytól Bernsteinig — a történelmi materializmust jócskán közelítette a pozitivizmus felé. Itt, és nem elsősorban „felemásságukban" mutatkozik az eltérés köztük és Ady között, aki nem az állami szabályozás és formális szabadságjogok manipulációs kettős sémájáról, hanem valóban a megváltó szociális forradalomról álmodott.

De itt a különbség a Lukács-Balázs kettős és a szociológusok között is, hogy rátérjünk tipológiánk utolsó mozzanatára. *Ők ugyanis mindketten romantikus antikapitalisták.* Lukács Kierkegaard- és Sorel-tisztelete, paradox és kétségbeesett kérdése a világháború idején („lehetséges, hogy Németország és a cárizmus összeomlik; de akkor ki fog megmenteni minket a civilizált nyugattól?")[8] a tiszta politika, nem csupán az elvont ideológia síkján mutatja ezt a beállítottságot. De a romantikus antikapitalizmus mint terminológia itt további konkretizálásra szorul. Engelstől éppen Lukácsig kiemelkedő marxista elemzések egész sorából tanultuk meg, hogy a romantikus antikapitalizmus nem csupán a korhadt múlt védhetetlen elemeinek apológiáját tartalmazza, de a „csőcselék" gyűlöletét, és — Carlyle-tól Nietzsche-ig — egy életveszélyes új arisz-

[7] Somló B.: *Állami beavatkozás és individualizmus,* 1902. 158—159. — Ezt a részt idézi Horváth Z. is, i. m. 312—313.

[8] Lukács megjegyzését l. G. Lukács: *Die Theorie des Romans.* Vorwort. Luchterhand Verlag, Neuwied/Rhein, 1963. 13.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tokratizmus szülőanyja. A magyar romantikus antikapitalistáknál — ez nemzeti elmaradottságunk termékeny fonákja — szó sem lehet ilyesfajta arisztokratizmusról. (Amennyiben szórványosan ennek nyomai felmerülnek, mint pl. a *Von der Armut am Geiste* című korai Lukács-dialógusban, ahol a filozófus női beszélgetőpartnere — joggal — azzal vádolja protagonistáját, hogy „Ön... metafizikai alapokon akarja újból behozni a kasztokat",[9] az csak egy komplikált összprobléma mellékes részmozzanata). Lukács és Balázs fejlődésének jövő útján kívül biográfiai bizonyítékok is rendelkezésünkre állnak az arisztokratizmus cáfolatára. Benedek Marcell írja le emlékezéseiben,[10] hogy ő az Angol—Magyar Bank elnökének fiától értesült, hogy a nemzeti kérdésnél súlyosabb probléma is létezik Magyarországon: a szociális kérdés. Balázs mély ifjúkori népélményét felszabadulás után írott szép önéletrajza, az *Álmodó ifjúság* részletezi hitelesen; s hogy nem utólagos visszavetítésről van szó, azt önéletrajz-motívumainak állandó lélekvándorlásán kívül (keresztül-kasul Balázs ifjúkori művén) az is tanúsítja: milyen korai és szenvedélyes híve volt Bartók és Kodály népzenefeltámasztó programjának.

A magyar elmaradottság termékeny fonákját említettük magyarázatképpen. Ezen azt értjük, hogy a magyar romantikus antikapitalistáknak csak arra volt módjuk, hogy a kapitalizmust (vagy akár: a neokapitalizmust) mint a jövő perspektíváját clutasítsák, az ellen viszont szenvedélyük és gyűlöletük minden porcikájával tiltakoztak, hogy a „történelmi" magyar konzervativizmust befogadják világképükbe, vagy belőle új arisztokratizmust gyúrjanak. A valóságos magyar arisztokrácia (és árnyéka: a dzsentri) túlságosan életképesen, virulens brutalitásában és műveletlenségében telepedett rá a magyar életre, hogysem ne benne látták volna ők is a közvetlen ellenfelet. (Balázs, egészen naiv módon, Oláh Gábor könyvét

[9] G. von Lukács: *Von der Armut am Geiste*, Neue Blätter, 1912, 90.
[10] Benedek M.: *Naplómat olvasom*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1965. 77.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

dicsérve, éppen a „magyar Ugar" motívumot említi meg Oláh — és Ady — legvonzóbb vonásaként Babitsnak írott levelében.[11])

Mindez éppúgy szembeállítja őket a városi és a „hagyományos gyökerű" liberalizmussal, mint a szociológusok perspektívájával (noha mind a *Nyugat*ba, mind a *Huszadik Század*ba rendszeresen írnak). Megmagyarázza Ady iránti egyértelmű, nyíltan kifejezett és kompromisszummentes csodálatukat is, melyben párosult önzetlen elragadtatás és a szándékok mélyreható megértése. Mivel azonban a romantikus antikapitalizmusnak, ha nem akar nyílt politikai reakcióba átcsapni, meg kell őrizni politikai inkognitóját, azt is világosan megérthetjük, miért nem jött létre köztük és Ady között közvetlen kooperáció.

De azt is, miért maradtak ketten együtt magányosnak, miért végződtek gyér „kiugrási" kísérleteik a „második reformnemzedék" koalíciójából visszhangtalanok és tiszavirágéletűek (pl. Lukács lapalakítási kísérlete a „Szellem" kapcsán, a Thália-mozgalma stb.). Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy ez a magányosság nem volt olyan feltétlen, mint az irodalomtörténetírás eddig látta. *Mozgalmuk* nem volt és — az eddig vázlatosan kifejtettek bizonyítják — nem is lehetett. De kibontakozott körülöttük egy széles „erőtér", melyben alkalmi művészi és teoretikus szövetségesek egész sora mozgott; olyan gondolkodók, írók és képzőművészek, akik Lukács esszéisztikusan megfogalmazott filozófiájával, Balázs irodalmi produkciójával ritkán (néha: egyáltalán nem) haladtak párhuzamosan, de akiket a konzervativizmus elutasításán túl, ami valamennyiüket összekötötte, sem a városi, sem a Babits-típusú liberalizmus, sem a *Huszadik Század* perspektívája nem elégített ki, és akik — másrészt — szintén csak távolról kapcsolódtak Ady politikai forradalmához.

Mivel ennek az „erőtérnek" a kidolgozása külön tanulmányt igényelne, be kell érnünk jelzésekkel. Fülep Lajos eleve korlátozta hegelianizmusának körét a képzőművészet elméletére.

[11] I. m. 309

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

De ezen a ponton, a végső filozófiai alapok átgondolása nélkül, esztétikailag azonban rendkívül mély érzékenységgel, Lukács és Fülep feltétlen szövetségesek voltak az impresszionizmus elleni küzdelemben és egy új művészetért vívott harcukban. Ennek realizálása (nem pedig Jászi-féle szolidaritási gesztus) volt Lukács beszéde a Nyolcak megnyitó kiállításán *(Az utak elváltak)* és Fülep tanulmánya *(Az emlékezés a művészi alkotásban,* Szellem. 1911). És akiket itt védelmeznek: maguk a Nyolcak is (mint későbbi elemzéseinkben bizonyítani igyekszünk) sokkal inkább Lukács és Balázs törekvéseinek, mint a Babits-Ignotus koalíciónak az ekvivalensei (az utóbbi iránynak Nagybánya és Rippl-Rónai lényege szerint megfelelt, mind az esztétikát, mind a művészi megvalósítást tekintve). Zalai Béla magányos, nagy tehetségű és tragikus alakjáról sincs módunk itt beszélni. De ami szomorúan elkallódott életművének összeszedhető fragmentumaiból kitűnik, az egy komikus (vagy az ő esetében inkább tragikomikus) szituációt tár fel. Babits levelezésének olvasói tudják, milyen szent tisztelettel nézett Babits korai éveiben Zalaira, mint egyedüli filozófiai konzultánsára. Ebben a tiszteletben azonban az a komikus, hogy a filozófiailag nagyon művelt Babits nem fogta fel: az ő Nietzsche—Bergson mixtúrájának semmi köze Zalai európai rangú kísérletéhez, mely Husserl felé (ki tudja: talán Husserl *mellé?)* volt felnyomulóban. S ha Zalai ismeretelméleti orientációja és Lukács korai ismeretelmélet-ellenessége egymást szögesen kizárták is, Zalainak (Babits minden rajongása ellenére) inkább a koalícióból kiszorultak közt van magányos helye, semmint a koalícióban. Az is kikutatandó lenne, hogy Lesznai Anna „kertlíráját" nem kellene-e összefüggésbe hozni a felsorolt törekvésekkel. Eleve nyilvánvaló persze, hogy nála szó sincs valamiféle elméleti programról. De az is igen valószínűnek látszik, hogy összefűző szálai erősebbek voltak puszta baráti kötelékeknél. Mindezzel — ismételjük — nem mozgalmat, hanem erőteret igyekeztünk leírni; de annyi talán kiderül a fentiekből, hogy Lukács és Balázs szövetsége valóságos irodalmi és gondolati talajon mozgott.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Ha kettőjük kapcsolatának közvetlen idológiai alapjára térünk most át, úgy mindenekelőtt *az életfilozófia átinterpretálásának* közös mozzanatára kell utalnunk. (Mint e szövetség minden tisztán teoretikus mozzanatában, természetszerűen itt is Lukács vitte a vezető szerepet. De Balázs nem csupán tanult filozopter, fogékony olvasó is volt a filozófiában, és az összhang köztük e téren gyorsan kialakult.) A kiindulópont közismert: Lukács igen mély ifjúkori Dilthey- és Simmel-élménye, amit a személyes megismerkedés Simmellel még jobban elmélyített. Mikor azonban a két filozófus tekintélye még elvitathatatlannak tűnt az ifjú Lukács számára, már akkor is megkezdte életfilozófiájuk szabad átértelmezését és termékeny „átfordítását". Ebben segítette őt ösztönös ellenszenve az újkantiánus ismeretelmélet iránt, amit — ideológia-keresésében — eleve terméketlennek érzett. Ennek következtében számára nem az ismeretelméleti problematika (az élet: egyenlő az élménnyel, az intuíció kiemelt szerepe a megismerésben stb.) volt az életfilozófia hagyatéka, hanem e mélyen problematikus irány *világnézeti* intenciója, azon belül is: *a kultúra válságának* elmélete. Öregkorában visszatekintve egykori mestere kétes érdemeire az indirekt apologetika kialakításában, Lukács így ír Simmel szerepéről:

„Mint Schopenhauer és Nietzsche folytatója, Simmel sohasem próbálja egyszerűen tagadni kora kultúrájának ellentmondásosságát és problematikáját, ahogyan vulgáris apologéták szokták tenni. Nem vonja kétségbe a visszataszító jelenségeket sem; éppígy az imperialista jelennek a kultúrára kedvezőtlen tendenciáit sem. Ellenkezőleg: épp itt látszólag végigviszi a dolgot, „elmélyíti" a problémát, amennyiben a kultúra konkrét gazdasági-társadalmi problematikája nála úgy jelenik meg, mint megjelenési módja a „kultúra" egyetemes „tragikumának" általában. „A kultúra tragikuma" Simmel jellemzése szerint a „léleknek" és a „szellemnek", a léleknek és saját termékeinek, saját objektivációinak ellentétén alapul".[12]

[12] Lukács Gy.: *Az ész trónfosztása*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1956, 353.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Simmel saját megfogalmazásaiból kivehetjük, hogy nála *az elidegenedés-elméletnek* (annak a gondolatnak, amely Lukács egész pályáján centrális jelentőségű lesz, és Marx igazi megértése felé tereli) egy egészen sajátos adaptációjáról (egyszersmind: „kozmikus" eltorzításáról) van szó:

„Minden, ami a szellem terméke, mindenben, amit az élet továbbmenő folyamata, mint eredményt, kivet magából, van valami merev, idő előtt kész ezzel a közvetlenül élő, teremtő realitással szemben. Az élet ezzel zsákutcába jutott..."

„Az a „fétisjelleg", amelyet Marx az árutermelés korszakában a gazdasági objektumoknak tulajdonít, csak különösen módosított esete kultúrtartalmaink ez általános sorsának".[13]

Hogy itt nem futó gondolatfragmentumról, hanem egy egész filozófiai-szociológiai irány általános tendenciájáról van szó, azt Kurt Lenk nyugatnémet marxista szociológus bizonyította be *Das tragische Bewusstsein in der deutschen Soziologie* című tanulmányában.[14] Meggyőző érvelése szerint a módszertan — egészen Mannheimig és a „tudásszociológiai"iskola legfrissebb hajtásaiig — abban állott, hogy nem szabad tagadni az elidegenedés marxi gondolatát, de a munkás elidegenedését saját munkájának tárgyi feltételeitől, a munka tárgyi eredményének elidegenedését a munkástól (ami Marx számára az alapvető, minden egyéb formát és réteget megalapozó kategória) pusztán valami másodlagosnak kell tekinteni a kultúrelidegenedéshez képest, másrészt ezt a kultúrelidegenedést mint „condition humaine"-t, mint megváltoztathatatlan emberi sorsot kell tárgyalni. Kétségtelen, hogy Balázs és Lukács ezt a kozmikus elidegenedés-koncepciót örökölték Simmel életfilozófiai iskolájában. Ez (vagyis a jelenkor mély kultúraellenessége, itthon primitív, külföldön rafinált barbarizmusa) alapozza meg a jelen teljes elutasítását, közös romantikus antikapitalizmusukat. De a jelenség leírása Lukács-

[13] I. m. 353—54.

[14] K. LENK: *Das tragische Bewusstsein in der deutschen Soziologie*, Kölner Zeitschrift für Soziologie, 1965/I.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nál — a kiindulópont idealizmusának naiv megőrzése mellett — olyan komor színekkel él, amelyek már egy „életfilozófiai" szempontból gyanús etikát sejtetnek. Elég egy pillantást vetnünk *Esztétikai kultúra* című írásának morfológiájára:

„Az esztétikai kultúra középpontja a hangulat." Háttere: „a teljes magányosság, a kapcsolatok hiánya". „Az esztétikai kultúra", az „életművészet", a lelki züllöttségnek, az alkotni és cselekedni tudás hiányának, a pillanatoknak való kiszolgáltatottságnak életprincípiumokká való emelése. A művészetben nem más, mint „a dilettáns hedonizmus" benyomulása; „a mindent megértés etikátlan kultúrája". Vezető típusai: „a szakember és az esztéta" közül az egyik a foglalkozás l'art pour l'art híve, a másik az élmény specialistája.[15] Ez a szenvedély — hacsak nem tulajdonítunk Lukácsnak morálprédikátori hajlamokat, amelyek emberi és filozófiai egyéniségétől egyaránt távol álltak — már azt jelzi, hogy noha elfogadja kezdetben — az idealista kiindulóponton kívül — az elidegenedés kozmikus feloldhatatlanságát, de etikája (amelyet részletesen a *Von der Armut am Geiste* elemzésekor tárgyalunk) fellázad e „sors" ellen. Lehet persze ezt az elfordulást az ismeretelmélet ortodox szubjektivizmusától, azt, hogy etikai problémákat az esztétika közegén keresztül vizsgálja, negatív akcentussal értékelni, mint közönséges és nem különösebben eredeti Kant-követést, ahogyan Hermann István teszi.[16] (Noha egyébként a gondolkodásnak ezt a szerkezetét a Lukács fiatalkorára oly döntő Kierkegaard-hatás épp oly jól, sőt inkább magyarázza.) Tény persze, hogy Lukács fiatalkorát a Kant kezdeti abszolút tekintélyétől való fokozatos eltávolodás jellemezte. A perdöntő azonban az a mozzanat, hogy az *élet* kategóriája a fiatal Lukács számára nem ismeretelméletileg jön tekintetbe (tehát nem mint az „élmény csapadéka"), hanem mint a teremtő, az elidegenedést nem tűrő „lélek"

[15] Lukács Gy.: *Esztétikai kultúra*, Budapest, Athenaeum, 1910. 13—15, ill. 17—18.

[16] Hermann I.: *A polgári dekadencia problémái*, Budapest, Kossuth, 1967. 159.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

elidegenedett ellenpólusa, a „próza világa", amely megdermedt és élettelen. Már a Heidelbergi Esztétika kéziratos töredékében az élet gyakorlatilag egyenlő az elidegenedett mindennapi élettel, amellyel nem csupán a lélek, hanem a kultúrobjektivációk mozgalmas és nagyszabású világa is szemben áll. És ez az utóbbi mozzanat — a Simmel-idézet ismeretében — szintén igen fontos. Lukács, aki elfogadja a kultúrtragikum gondolatát, mindig a kultúra, a műalkotás elsődlegességéből és el nem idegenedett mivoltából indul ki, számára itt vannak felhalmozva azok az értékek, amelyekkel az alantas „élet" nem rendelkezik. (Hogy az imperialista kor végső züllöttségét egy történetfilozófiai *regényelméletben* mondja ki később, az is ezzel magyarázható.)

A kozmikus kultúrelidegenedés elméletéből két etikai alternatíva következik. Az egyik Simmelé, amely nyíltan cinikus, akinél „a pénz a bensőség ajtónállója".[17] Lukács utal itt Simmel Rathenaura gyakorolt hatására és a *Mann ohne Eigenschaften* olvasói könnyen fel is ismerhetik a Rathenau-kulcsfigurában ezt a szerkezetet, az ezoterikus Diotima-kultusz és olajrészvények sajátos egyvelegében. A másik: Lukács esszéinek és Balázs verseinek kétségbeesett „dörömbölése az élet ajtaján" (Balázs lírai fordulatát idézzük itt), amely nem tud és nem akar a „lélek" otthontalanságában és az „élet" alantasságában megnyugodni. Ez a kétségbeesett tiltakozás csúcspontját a *Theorie des Romans* fichtei ítéletében éri el: Lukács a világháborúba sodródott imperializmust, mint „a tökéletes bűnösség" korát utasítja el. Ennek a filozófiai konstellációnak az ellentmondásosságát a legélesebben és legtalálóbban éppen alkotója jellemezte fél évszázad után a következőképpen: „*A regény elmélete* — amennyire csak át tudom tekinteti ezt a kérdéskomplexumot — az első német könyv, amelyben egy baloldali, radikálisan a forradalomra irányuló etika tradicionális—konvencionális világmagyarázattal párosulva jelentkezik."[18] Mielőtt

[17] Lukács Gy.: *Az ész trónfosztása*, 354.
[18] G. Lukács: *Die Theorie des Romans*, Vorwort. 16.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

azonban ezt a paradox helyzetet sommásan elítélnénk vagy éppen extravagáns külön útnak tartanánk, vegyük figyelembe azt a megállapítást, amelyet Hermann István tesz, aki pedig a fiatal Lukácsot a „polgári dekadencia" kérdéskörén belül tárgyalja: „Ez az ellentmondás csak akkor oldódhatna fel, ha ennek a filozófiának megfelelő osztálybázisa lenne."[19] A többé már nem kisszerű és alantas élet utáni vágyat mint etikájának pozitív értéktartalmait megalapozó bázist maga a fiatal Lukács is érezte, és nagyon nyomatékosan ki is fejezte. Egy helyen ezt ritka élességgel mondja ki:

„... minden kötött és zárt periódust az jellemez, hogy benne embercsoportokat, osztályokat organikus egységekké tagol meggyőződéseik biztos volta, a helyesről és a nem helyesről való egyértelmű végső meggyőződésük, a parancsoknak és tilalmaknak, amelyek életük ritmusát rendezik, egy középpontban való összefutása. A polgári, a XVIII. század idealizmusának elmúlásával és elkorcsosodásával az ideológiák eme közössége megszűnt, és megszűntével az utolsó évtizedeket a közös meggyőződések lázas keresése, vagy a rezignáltan cinikus megnyugvás a közösség reménytelen elvesztésében uralta. *A proletárság ideológiája, az ő szolidaritás-gondolata ma még oly absztrakt, hogy nem képes — az osztályküzdelem harci fegyverein kívül — igazi, az élet minden megnyilvánulására kiható ethikát nyújtani.*"[20] (Kiemelés tőlem — F. F.).

Az utóbbi gondolatot még nyomatékosabban fejti ki az *Esztétikai kultúrá*-ban: „A proletárságban, a szocializmusban lehetne az egyetlen remény. Az a remény, hogy barbárok jönnek, és durva kezekkel tépnek szét minden túlfinomodottságot; ... De amit eddig láttunk, nem sok jót ígér. A szocializmusnak, úgy látszik, nincsen meg az az egész lelket betöltő, vallásos ereje, amely megvolt a primitív kereszténységben."[21] Ezt a jellemzést, egyedülálló tisztánlátása ellenére, lehet persze az „osztálykorlátok" rubrikájába utalni, (amint lehetett a polgári dekadencia kérdéskörén belül tárgyalni), de a sorok

[19] I. m. 162.
[20] LUKÁCS GY.: *Balázs Béla és akiknek nem kell*, 90—91.
[21] LUKÁCS GY.: *Esztétikai kultúra*, 19—20.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

írója másutt igyekezett kimutatni,[22] hogy Lukács (és Balázs) spontán, mély vágyódása az egész embert átfogó, az egész embert felszabadító szocializmus iránt nem találhatott otthont a mindinkább pozitivizmusba züllő szociáldemokráciában: csak a bolsevizmus, amely lényege szerint messze túlmutat a nyomorproblémák megoldásán, és amelynek küldetése az elidegenedés felszámolása, ragadhatta (és ragadta is) őket magával.

Ezen a ponton Lukács fiatalkori világképének döntő eleme az egyre erősödő Hegel-hatás, amelynek bizonyos aspektusaira ő maga később így mutat rá: „Talán még fontosabb hegeli örökségnek bizonyult az esztétikai kategóriák történetiesítése". Majd: „. . . a szerző (Lukács — F. F.) az állandóságot kereste a változásban, a lényeg szüntelen érvényességén belül a benső változást — ezt akarta gondolatilag megragadni".[23] Vagyis: mindenekelőtt a történelemnek, mint kontinuitás és diszkontinuitás folyamatos egységének nagyszabású hegeli eszméje hatott itt, és elmondható, hogy ennek a hatásnak megvoltak a maga alapos előzményei Lukács szellemi indulásánál. A kultúrhanyatlás korai élménye már az első lépésektől kezdve beleütközött egy dacos tiltakozásba, annak érzetébe, hogy „ez nem lehetett mindig így": a fiatalkori drámatörténet is az *osztályhanyatlás* gondolatára, vagyis egy mélyen történeti kategóriára épült, amely a polgárságot saját múltjával szembesítette, akaratlanul is. Az életfilozófiai elidegenedés-élményt Hegel hatása emelte az emberi önteremtés történetfilozófiai motorjává, egyszersmind zsákutcájává, noha a fiatal Lukács a szubjektum-objektum egybeesésének hegeli mítoszát még kritikátlanul átveszi és sokáig megőrzi. Amilyen megtermékenyítő volt a Hegel-élmény, annyira érződött már akkor (és még később is) néhány problematikus oldala. Csak éppen az nem jellemző rá, amit Hermann István ír róla: „Lukács — mint Hegel tanítványa — kénytelen ésszerűnek látni a való-

[22] Fehér F.: *Politikai filozófia és forradalmi praxis* — Magvető, Sajtó alatt.

[23] G. Lukács: *Die Theorie des Romans*, Vorwort, 10.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ságot, és ennek következtében minden valóságos jelenség észszerűségét bizonygatja. Tehát lelkes híve lesz az új megoldásoknak, az új művészi tendenciáknak. Etikailag azonban kénytelen konstatálni, hogy mindez a „tökéletes bűnösség" állapotának kifejezője".[24] Ebben a megjegyzésben csupán két tény nem áll helyt magáért. Az egyik az, hogy Lukács valaha is átvette volna a „minden, ami létezik, ésszerű" hegeli kompromisszumát. Ellenkezőleg: a „Versöhnung mit der Wirklichkeit" kategóriáját, mint ő maga pittoreszken fogalmazta, az „Ugocsa non coronat" formulájával helyettesítette.[25] A másik tévedés: Lukács éppoly kevéssé lesz „lelkes híve" minden új irányzatnak, mint pl. maga Hegel, aki a legélesebben utasította el kora új irányzatainak legfontosabbikát, a romantikát. *Éppen Hegel hatására* utasítja el Lukács és Balázs a Kassák—Uitz csoport kísérletét, mert a Tett és a Ma köre szembefordul az egész „múzeumi művészettel", míg Lukács számára a történelmi kultúrhagyaték az elidegenedés felszámolásának egyetlen garanciája. (A Tanácsköztársaság alatt és után végképp kiéleződött viszonynak itt vannak a gyökerei.)

Az „Ugocsa non coronat" formulája ismét arra utal, amiről már többször beszéltünk: Lukács (és Balázs) mély Ady-élményére. Ennek teóriára lefordított hatása Lukácsnál kettős. Egyrészt: a forradalom elvont eszméjének elfogadása és a magyar kompromisszum habozás nélküli elutasítása. (Erre egyébként Hermann is utal idézett művében.[26]) A fiatalkorában oly ridegen politikamentes, sőt politikaellenes Lukácsnál szokatlan az a váratlan *politikai él*, amellyel Madách iránti ellenszenve a *Balázs Béla és akiknek nem kell* előszavában kirobban: „... és Tankréd és vele együtt Madách azt ajánlják a küzdő kereszténységnek, hogy kössenek „paktumot", hogy „függesszék fel a bihari pontokat", „alkossanak koalíciót" — és menjenek együtt harcolni a pogány ellen".[27] Nem kérdéses,

[24] I. m. 171.
[25] Lukács Gy.: *Adyról* — Rádióinterjú szövege.
[26] I. m. 157.
[27] I. m. 16.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

hogy az a gyűlölködő éleslátás, amely a dzsentri-kompromisszum szimptómáit a legfenségesebb kosztüm mögött is megpillantja, Ady nevelését mutatja. A hatás másik oldalát már említettük: a „forradalom nélküli forradalmárok" életéből szükségképpen születik a mitológia vágya és szükséglete.

De az *utópiáé* is. Lukács maga nevezi (Balázzsal közös) utópiáját a *Theorie des Romans* előszavában „felette naiv"-nak és „megalapozatlannak", és Hermann összekapcsolja ezt Bloch reménységfogalmával, Sartre egzisztencia-kategóriájával.[28] Az utópia valóban vérszegény volt, minden praktikus támasz híján levő, és ráadásul — ellentétben a 19. század elejének nagy társadalmi utópiáival — teljességgel esztétikai-ezoterikus: a Dosztojevszkij-kultuszban csúcsosodott ki. De a Dosztojevszkij-ábrándnak azért félreérthetetlenül forradalmi kicsengése van: „... a lélekvalóság nívóján (Dosztojevszkijnél — F. F.) a lélekről leválnak mindazok a kötöttségek, amelyek őt különben társadalmi helyzetéhez, osztályához, származásához stb. kapcsolták, és helyükbe új, konkrét, lélektől lélekhez fűződő kapcsolatok lépnek".[29] Ki nem hallja itt ki — a metafizikai hangszerelés mögül is — azt a dicséretet, amellyel Schiller illette a *Wilhelm Meistert*, mondván, hogy a regény érdeme: benne lehullik az alakokról minden, ami másodlagos (vagyis a feudális rendi kötöttségek valamennyi jegye), és csak a tisztán-humanisztikusan emberi lép elő? Túlságosan is bensőségessé vált formában egy régi forradalmi időszak vágyképe újul itt meg az osztályelkülönülés torzulásai alól felszabadult teljes emberről, és az utópizmus legelutasítóbb kritikusa, Hermann is idézi azt a híres helyet a *Theorie des Romans*-ból, (éppen a *Wilhelm Meister* jellemzését), melyben a polgári kritikusok gyanakvó szeme ma már felfedezi a kommunista fordulat első komoly csíráját: „De léteznek ilyen életutak, és látni lehet egész emberi közösségeket, amelyek egymást segítve, időn-

[28] I. m. 165.
[29] Lukács Gy.: *Balázs Béla és akiknek nem kell*, 89.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kénti tévedéseik és tévelygéseik ellenére is, győzelmesen érnek ezeknek az utaknak a végére. S ami sokak számára valósággá lett, kell, hogy nyitva álljon mindenki számára, legalább lehetősége szerint".[30] Világos, hogy ez a mondat épp annyira a Goethe-regény perspektívájának tökéletes megfogalmazása, mint amennyire az elidegenedett „élet" vágyott ellenképe, és etikai követelés e közösségek általános létrehozására. Csak zárójelben említjük meg, hogy ez az utópia (kísértetiesen hasonló tartalommal) csaknem az egész, korábban felvázolt „erőtér" közös-homályos vágyódása egy emberi rend után, amelyben lefoszlanak az emberről az „osztályszerű jegyek", és megnyílik a közvetlen út „lélektől lélekig". Passuth Krisztina kiemeli a Nyolcak nagy vásznainak „utópisztikus" mellékízét[31] (különösen igaz ez Kernstock ősvadászainak és lovascsoportjainak, Pór mitológiai jeleneteinek bizonytalanul, de szenvedélyesen vágyódó-sóvárgó alakjaira). Balázsnál az utópizmust — hasonló szerkezettel — több ponton is ki fogjuk mutatni. Ami pedig a zenét illeti: teljes tárgyi tudatlanságunk miatt hadd hivatkozzunk egy olyan vitathatatlan szaktekintélyre, mint Ujfalussy József, aki Bartók-monográfiájában a korai Bartóknál „az antikapitalizmus *romantikus-utópista* felfogására"[32] (kiemelés tőlem F. F.) hivatkozik (méghozzá szorosabban zenei értelemben), és megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy ez a felszabadulás-utópia (természetesen zeneileg egyre konkretizálódó értelemben) Bartók érett koráig nyúlik (egyik csúcspontját a *Cantata profana* nagy, vágyódó záró-tenorszólamában véljük felfedezni). Mi több: a rendezett közösség Wilhelm Meister-i álma még ellenfeleket is összekötött. Nemcsak Lukács—Balázs szövetségében, a Kassák—Uitz csoport indulásában is döntő szerepe van ennek a vágyképnek (ha lényegesen más akcentusokkal is), és kisugárzása egészen a fiatal Derkovits híres *Koncert*jéig érezhető.

[30] Hermann hivatkozik a helyre — i. m. 176—77.
[31] PASSUTH K.: *A nyolcak festészete*, Budapest, Corvina, 1967, 23.
[32] UJFALUSSY J.: *Bartók Béla*, Budapest, Gondolat, 1965. 117.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Balázs Béla ezt a rendkívül bonyolult és egyszeri gondolati szintézist jó néhány lépés távolságból követte elméletileg. Mint kezdő műveinek egyike, a *Dialógus a dialógusról* bizonyítja, némi filozófiai naivitással fogadja el a Dilthey-Simmel iskola intuicionizmusát, és a dialógus férfialakja, Mihály egy neofita kritikátlan meggyőződésével mondja például: „Állítom, hogy metafizikai szempontból valamely költött és valamely valóságosnak mondott ember között számunkra semmi realitáskülönbség nincs".[33] De — mint minden igazi művész esetében — itt sem az egyes filozófiai idézetek döntenek. Számára az életfilozófiai iskola éppolyan megtermékenyítőnek (és hatásában egészen hasonló szerkezetűnek) bizonyult, mint Lukács számára. Ebből a nevelődésből merítette centrális költői élményét: *az ember lényegének elidegenedettségét* (bámily kevéssé — kevésbé, mint Lukács — tudta ezt a lényeget tartalmassá tenni). Az elidegenedés-élményt azonban nem abban a banális értelemben használjuk itt, ahogyan az a kategória filozófiai világsikere óta divatozik. Tehát nem egyszerűen arról van szó, hogy a késői polgári társadalom, a „fin du siècle" minden emberi baját és eltorzulását egyszerűen mint „elidegenedési szimptómát" írjuk le. Balázs érezte, homályosan-vágyva sejtette, hogy az „élet kapui" mögött van valami emberileg lényeges, amit (hasonlóképp elmosódottan felfogott) élethatalmak elraboltak tőlünk. A művész számára egyetlen kategorikus imperatívusz létezik: segíteni visszahódítani az elrabolt lényegvilágot. Hogy ezt a homályosan, néha akár zavarosan megfogalmazott költői programot a *Nyugat* liberálisai mint „abszolút transzcendentális irodalmat", „vértelen eszmei irodalmat"[34] pertraktálták, az csupán a magyar irodalom ateoretikus jellegét húzza újra alá, Balázs érdemeit nem csökkenti.

[33] Balázs B.: *Dialógus a dialógusról*, Budapest, Modern könyvtár, é. n. 46.

[34] *Babits—Juhász—Kosztolányi levelezés*, 102. Juhász Kosztolányinak: „A Bauer Herberteknek nincs igazuk. Az abszolút transzcendentális irodalom, a vértelen eszmei irodalom nem kell!"

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Sőt: művészet és filozófia sajátos dialektikájának következtében „élet" és teremtő-művészi „lélek" gyakran túl éles lukácsi metafizikai kontrasztja Balázs művészetében gazdag, gyengéd és sokszínű tartalommal telik meg. Mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy ez a kettősség, az életstruktúra filozófiailag már felmutatott szakadása és két pólusának elidegenedett szembenállása *Balázs egész forradalom előtti művészetének* alapvető struktúrateremtő elve. A leggyönyörűbben ez az *Elbeszélés a Logody utcáról, a messzeségről és a halálról* című novellájában, a magyar elbeszélés egyik méltatlanul elfeledett remekében érezhető. A festő és a „hercegnő" (Balázs és Lesznai Anna kulcsalakjai) homályosan vágyódó, egy kiteljesedés és emberi-művészi felszabadulás utópiájába beburkolózó nagyszerű pasztellfigurái, egyfelől magukban hordozzák és felmutatják mindazt a kötetlenséget, amelyre csak a „lélek" embere képes. (Balázs nagyon diszkréten szövi be ide a „dosztojevszkijánus" mozzanatot: a „hercegnő" lerázza magáról gazdag családjának „osztályszerű" előítéleteit.) Emelkedettek, bajtársiasak, munka, testvériség és szolidaritás minden pátosz nélkül jelzett kötelékei fűzik őket elválaszthatatlanul egybe. De — és itt következik a művészet győzelme a filozófiai absztrakció felett — mindez a lélekemelkedettség nem segít semmit az „élet" reménytelen alacsonyságán. Ellenkezőleg: olyan bonyodalmakat visz bele, amelyek nem segítik az „élet" embereit talpraállásukban, viszont megzavarják őket bornírt megelégedettségükben, és fájdalmas nyomokat hagynak maguk után. A „hercegnő" játékos és emberszerető fantáziájának, adakozó kedvének hatalmával igyekszik egy marék szépséget belopni a haldokló tüdővészes fiú végóráiba. De csak nyugtalanságot, sóvárgást, a tompa belenyugvás helyén hirtelen fellobbanó életszomjat, vagyis görcsösen rettegő halálfélelmet eredményez minden igyekezete. A fiú reménytelen halála a „lélek" embereinek objektív kritikája. Elégikus búcsújukban ugyanaz az önvád rejlik, mint a *Von der Armut am Geiste* írójának önmagával szembeni kegyetlen ítéletében: az ő tetteikben is csak az „emberek közötti viszonylatok" sivár eti-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kája uralkodott, a *jóság* (vagyis a feltétlen azonosulás a Másikkal) hiányzott.

De „lélek" és „élet" dualitása végigkíséri a fiatal Balázs valamennyi epikai és drámai kísérletét. (A líránál, amely — balázsi értelemben — par excellence a „lélek" szülőföldje, némileg más a helyzet; ott a harc mindig az „élet" kiszorításáért folyik, hogy a „lélek" magára maradhasson gondjaival.) Judit az „élet" embere, Kékszakállú pedig a művét szolipszista eltökéltséggel és kegyetlenséggel építő „lélekember". (Mint Ujfalussy megjegyzi: „Balázs értelmezése szerint mi magunk vagyunk a kékszakállú hercegek a „babonás várban", megannyi rablólovag, akik mások lelkének, könnyének, vérének kiszipolyozásával, kincseinek elrablásával építjük fel világunkat".[35]) Dr. Szélpál Margit és Dobay Ágnes voltaképpen ugyanazt a konfliktust élik át: egyfelől a kultúrobjektiváció magasrendű világa hívja őket (mindegy, hogy az egyik esetben zenéről, a másikban kémiáról van szó), másrészt az „élet", ráadásul az asszonyi élet, és ők tönkremennek e két hatalmas erő küzdelmében. *A Szent Szűz vére* című misztériumjáték hősnője, Blanka, Judit közvetlen rokona; az etikai akcentuskülönbség sorsában, az „asszonyélet" sorsában csak annyiban mutatkozik, hogy amin ő tönkremegy, az nem pusztán az individuális *mű*, hanem az individuum-fölötti *ügy* érdeke. *A tündér* című verses mese — egyszerű és direkt kontraszttal, nők és férfiak egymással szembenéző csoportosításával — tárja elénk a világ kettős szerkezetét; a beosztás merevségét azonban feloldja, hogy voltaképp mindkét fél a másik sorsa után vágyódik, miközben a magáét követi. Legnagyobb epikai kísérlete, *Az Isten tenyerén*, amelyet befejezni nem tudott, és amelyet csak később, szocialista korszakában dolgozott bele *Lehetetlen emberek* című érdekes, de felemás regényébe (a könyv érdemeit és stílus-disszonanciáit másutt tárgyaltam[36]), arra a megoldhatatlan, de hallatlanul érdekes kísérletre vállal-

[35] I. m. 170.

[36] Fehér F.: *Balázs Béla: Lehetetlen emberek*, Kortárs, 1966.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kozott, hogy egyesítse az „élet" egészen hagyományos, szinte naturalisztikus stílusú ábrázolását a „lélek síkjának" szimbolikus bemutatásával. A cselekmény voltaképpen nem is más, mint annak bemutatása, hogyan lép át Szegedi és Klára, a két főhős, az „élet" dimenziójából a „lélek"dimenziójába.

Már az eddigi leírások is sejtetik, hogy az életfilozófiai (és Hegellel, Adyval keresztezett) elidegenedés-felfogás a költői feldolgozásban rendkívül mozgalmassá vált, a filozófiai impulzus termékenyítőnek is bizonyult, másrészt azonban eredeti értelmét és tartalmát gazdagabban bontotta ki, mint Lukácsnál, a teoretikus megalapozónál ez akkoriban történhetett. Természetesen kettős értelemben. Egyrészt áldilemmák egész sora jelentkezik a fiatal Balázsnál, az életfilozófiai beállítottság pántragizmusa fél évszázad távolából néha egyszerűen mesterkéltségnek tűnik, hogy Lukács megvető szavát idézzük: az „esztétikai kultúra" túlfinomultságának, amelyet az „allegro barbaro" nyersesége egészen jogosulta n robbantott fel. Legfőképpen bizonyos asszonytragédiáknál (Dobay Ágnes, Dr. Szélpál Margit esetében) látható ez. Itt az a sorsszerűség, amelynek monumentalitását Lukács egykorú recenziói felfedezni vélik, ma már tökéletese n felismerhetetlen. Sőt, a sors indoklása („Az asszony legmélyebb tragédiája van itt megérintve, az hogy ő még egész, hogy őbenne nem váltak még külön a férfiélet különbségei — míg a férfiakban igen, s innen a konfliktus"[37]), felette kétélű. Egyrészt a romantikus antikapitalista tiltakozás ismert szólama ez az ember eredeti egységének feldarabolása ellen, másrészt azonban a fiatal Lukács etikájának egyik leggyengébb, valóban arisztokratikus mozzanata tárul fel benne: az, amit már *A tragédia metafizikája* is kimond a külön, a megmásíthatatlan asszonysorsról. A Kékszakállú etikájának győzelme ez, a Kékszakállúhoz fogható alakok jelenléte nélkül. Nem kevésbé hatástalan ma már Simonetto Baglione pántragizmusa *Az utolsó nap* színpadán, ahol a megtévesztésig korhű kosztüm mögött Ady éles, de

[37] LUKÁCS GY.: *Balázs Béla és akiknek nem kell,* 68—69.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

baráti szeme felfedezte a modern problémát.[38] Ha Lucien Goldmann *A tragédia metafizikájá*ban a Heidegger-féle ontológia előkészítését látja (sőt a kettő között hatást keres),[39] úgy nyugodtan mondhatjuk, hogy a Simonetto Baglione-féle „Sein zum Tode" a legproblematikusabb modern drámai stilizálás előfutárai közé tartozik (noha Balázs nyilvánvalóan senkire sem „hatott").

Azonban a költői feldolgozásban nemcsak az ösztönző és párhuzamosan elsajátított teória gyengéi kerülnek napvilágra, hanem sokkal inkább a kérdésfeltevés értéktartalmai, méghozzá az elméletnél mozgalmasabb hullámzásban. Megismételjük: ami az elméletben éles és kizáró kontraszt, az itt váltakozó dialektika. Hol az „élet" embere a humánusabb, mint Judit és a Kékszakállú csatájában (sőt, Ujfalussy József Judit „ökölrázó" tiltakozását *A fából faragott királyfi* pozitív-panteista feloldásáig vezeti el *zeneileg*[40]), hol — ellenkezőleg — a „lélek" oldalán áll a világtörténelmi jogosultság, mint ez legszebben *A Szent Szűz vér*ében látható. Néha pedig egy felettébb bonyolult egyensúlyi helyzet keletkezik, mint *A tündér* vagy az *Elbeszélés a Logody utcáról* már érintett eseteiben, ahol az erőegyensúly persze egyben a „lélek" áttörési kísérletének kudarcát is jelenti. De voltaképpen ez a helyzet *A kékszakállú herceg vár*ban is, ahol nem csupán a zene, hanem az eredeti parabola szövege is jelzi, hogy *mindkét* ember élete a tét. Judit életét, önálló sorsát veszti el, de a Kékszakállú sem „győztes": rezignáltan kell feladnia utolsó reményét az „emberszabású" kapcsolatra (amely persze azért csak az ő értelmezésében emberi). És a Kékszakállú pontosan ebben az egyensúlyi helyzetében, vagyis igazi drámai jellegében múlja felül a wagneri Lohengrin filiszterinkognitóját. A legfontosabb azonban az a művészi következmény, hogy ami Balázs életfilozófiai

[38] Ady E.: *Vallomások és tanulmányok*, Athenaeum, Budapest, 1944. 405—406.

[39] L. Goldmann: *Mensch*, Gemeinschaft und Welt in der Philosophie Immanuel Kants, Zürich/New York, 1945. 244—45.

[40] I. m. 181., ill. 221—22.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mestereinél még kozmikus tragikum volt, amelynek szférájában az emberi cselekvés nem léphetett fel illetéktelen megváltó igényeivel, az legjobb műveinek feszült atmoszférájában visszaalakul valódi emberi küzdelemmé, emberi értelemben kiformálható és megváltoztatható sorssá. Csak az a példa, amelyet Ujfalussy nyomán idéztünk, amely azonban nem csupán Bartók zenéjének érdeme, hogy tudniillik Judit lázadó gesztusa továbbrezeg a Balázs-teremtette sorsokban és atmoszférában, magában is bizonyítja az elmélet termékeny költői átdolgozását.

Balázs másik teoretikus és egyszersmind művészi párhuzama nagy szövetségesével eredeti filozófiai-költői programjának *kompromisszummentes végigvitele*. Ez a kompromisszum a Lukácshoz hasonlóan nem-politizáló Balázsnál még akár közvetlenül politikailag-társadalmilag is értendő. (Egyetlen komoly megbicsaklása, a háborúhoz való kezdeti lelkendező viszonya, mint későbbi eltávolodásuk lényeges kezdete, e tanulmány végén kerül említésre. Mindenesetre annak sincs semmi köze a magyar kompromisszum íróinak csinált vagy őszinte nacionalista lelkesedéséhez.) Ezzel szemben tény, hogy Balázs a veszély órájában a legradikálisabb magyar értelmiségiekkel együtt kínálja fel szolgálatait a szociáldemokrata pártnak, amelytől épp akkora távolság választja el, mint Lukácsot; tény, hogy a *Lehetetlen emberek* hősének, Szegedi zongoraművésznek elszánt szakítása az „egzisztencia" alantas biztonságával az ő személyes etikája is volt, tény, hogy amit *A Szent Szűz vére* erkölcsi követelményeként felállított, vagyis az ügy szolgálatának minden partikuláris érdek fölé helyezését, ez lesz Balázs elkötelező élménye a forradalomban. S ha valaki (mint pl. Babits is tette) elvontnak, mesterkéltnek vagy éppen embertelennek érzi Baldwin erkölcsét, aki szerelmes Blankáját halni hagyja, hogy Bohémundot, normannok hadának fekete csillagát vérével feltámassza, mert nem tűrhető, hogy pogány itassa lovát a Szent Sír mellett, akkor meg kell jegyezni, hogy ez részben Madách Tankrédjének tudatos etikai ellenképe, másrészt minden induló és szorongatott forradalom nagy és

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

jogosult embertelensége. Heine gránátosai így variálják ugyanezt a témát:

> Was schert mich Weib, was schert mich Kind,
> Ich trage weit bessres Verlangen;
> Lass sie betteln gehn, wenn sie hungrig sind,
> Mein Kaiser, mein Kaiser gefangen!

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez a kompromisszummentesség nemcsak személyes tisztesség, nem csupán elhivatottságérzet gyümölcse (az utóbbiból Balázsban több volt, mint elégséges), hanem annak a feladatnak őszinte átélése, mely szövetségükre hárult: a férfias és mégis mély „lényegirodalom" megteremtése volt ez. Lukács nagyon finoman disztingválta ezt a hivatástudatot a magában véve igen rokonszenves liberális „tartástól"; A „katonadolog" és a „nil admirari" attitude-je tehát kettőt jelent: egy rendkívül rokonszenves és férfias keménységet és edzettséget lefelé, az empirikus élet bajaival szemben, egy elutasítását minden szenvelgő nyavalygásnak, kicsiny bajok és örömök túlzásának, de egyszersmind egy elzárkózottságot felfelé, az abszolúthoz való viszonyában a léleknek."[41] Az „élet" „nagy véres sebeire" gyakran túláradó képekben is panaszkodó Balázstól valóban idegen a „katonadolog" tartásossága, de amiről a hajlíthatatlan gerincű liberális eleve lemond, az emberi lényeg felkutatása, az Balázs számára élet-halál kérdés, melynek nem kisebb hűséggel szegül a nyomába, mint Baldwin és Bohémund Mária zászlójának.

Utópizmusa is mélyen rokon — megalapozásában, szerkezetében, homályosan vágyott irányában — Lukács kísérletével. Mindenekelőtt: amit Lukács később, már marxista korában ír Dosztojevszkijről, hogy az orosz író hősei mindig az átmenet, a „vasúti állomás" állapotában vannak, az Balázs valamennyi fontos alakjára éppúgy jellemző. A *Logody utca* festője és „hercegnője", *A Szent Szűz vére* normann harcosai, Dobay Ágnes és dr. Szélpál Margit, Szegedi Ernő és Klára szüntelenül

[41] Lukács Gy.: *Balázs Béla és akiknek nem kell*, 18—19.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

úton vannak, helyesebben: útra készülődnek, és a voltaképpeni úticél többnyire eléggé homályos (néha egészen az, mint *A tündér* mesefiguráinál). Mindig csak az a fontos, hogy onnan, ahol az ember gyökeret vert, vagyis az „életből" el kell menni, mert a meggyökerezettség maga már annyit jelent, hogy az aktivitás, az egyedül életetadó elv elapad és kimerül. Ezt már a *Dialógus a dialógusról* helyesen ismerte fel: „A problematikusság csak öntudatom cselekvésévé változtat mindent, ami adott objektív, tunya létezésnek látszott. Cselekvéssé, amelytől lobogóvá lesz a világ . . ."[42] Az úticél homályossága éppen az utópikus elem, amelyet azonban bizonyossággal tölt ki az a sziklaszilárd hit, hogy valahol útközben az embernek meg kell találnia magát, emberi lényegét. S az a különbség, amelyet Lukács Maeterlinck és Balázs között korán megállapított a felületes analógiák ellenében, egyebek között már abban is kitűnik, hogy Balázsnál soha sincs „hazatérés", a folyamat végtelen. Továbbá: a szociális kontúrozás és körülírás teljes hiánya Balázsnál nem egyszerű hiány, a „realizmus elégtelensége", hanem — éppúgy, mint Lukácsnál — a „Dosztojevszkij-program" következetes végrehajtása. Az alakokról nem egyszerűen „hiányzik" az osztály bélyege, hanem tudatosan levetettek magukról mindent, ami osztályhoz, foglalkozáshoz, az „élet" körülményeihez köti őket, hogy megvalósítsák a „lélektől lélekhez" vezető út közvetlenségét, az utópia ideálját. Kétségtelen, hogy ennek a kísérletnek eleve van két súlyos fogyatkozása. Egyrészt a „lényeg", a vágyott és keresett „hazatérés" terepe és szubsztanciája benne meghatározatlan és meghatározhatatlan; nem csupán teoretikusan, művészileg is. Ez hozza létre Balázs időnkénti misztikus álmodozásait szubjektum és objektum egybeeséséről, emberek és dolgok intuitív egyesüléséről, de ami fontosabb, ez teremti meg az álproblémák, a mesterkéltségek helyét művészi térképén.[5] Másrészt: a „Dosztojevszkij-program" realizálása (ahol egyébként a szövetségesek Dosztojevszkijt magát meglehetősen szabadon érté-

[42] I. m. 39—40.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kelik át) azoknak a nagy szociális kérdéseknek a mellőzését *is* jelenti, amelyeknek megragadása egy magyar *Varázshegy* megszületésének irányában mutathatott volna. De ezzel együtt sem tagadható, hogy a közös szövetségi programot a filozófia és költészet — egymást kiegészítve, egymást felülbírálva — szigorúan világnézeti alapokon megvalósította.

(Folytatjuk)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

VITA

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETÉNEK PERIODIZÁCIÓS ELVEIRŐL

A folyóiratunk első számában megjelent tanulmányhoz az alábbi hozzászólások érkeztek. Feladatunkat teljesítettnek véljük azzal, hogy a figyelmet a kérdésre irányítottuk; a vitát lezárni, vagy éppen eldönteni nem kívánjuk. Nyilván — ha esetleg más formában is — tovább kell folyjék, hiszen szakmánk élő problémája. Ezzel kapcsolatosan külön is felhívjuk a figyelmet Lukács György itt közölt nyilatkozatára, mely a periodizáció elvi problémáit megítélésünk szerint a legvilágosabban körvonalazza.

*

ARADI NÓRA

A társtudomány művelője vagy tanulmányban szólhatna hozzá Kenyeres Zoltán írásához, nyomon követve szakterületének az irodalomtörténettel analóg vagy eltérő periodizációs problémáit, vagy ötletekkel reagálhat erre az irodalomtudományi áttekintésre. A hozzászólás keretei ez utóbbira késztetik.

Kenyeres Zoltán tanulmánya gondolatébresztő tájékoztatás. Kérdései, esetleges hiányai a társadalomtudományok — és nemcsak az irodalomtudomány — teendőire figyelmeztetnek. Így például a *Magyar Irodalom Történetének* periodizációs elemzése és az e periodizáció mellett érvelő, vagy azzal vitatkozó idézett kritikák — a tanulmány tanúsága szerint — még mindig nyitva hagyják a kérdést: mit árul el a periodizáció a módszerről, mennyiben eszköz és mennyiben módszer (és

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

a kettő hogyan csaphat át egymásba). Lehet, hogy a periodizáció általános elveinek a kimunkálását kérem számon a tanulmánytól, amely inkább ismertetésre vállalkozott, mintsem a teendőket kikristályosító állásfoglalásra, de némileg erre késztetnek a művészettörténeti periodizációs viták.

Fontosnak tartom az első két kötet felosztását helyeslő megállapítást, amely egyetért azzal, hogy a stíluskorszakokat e kötetek voltaképpen művelődéstörténeti korszakokként értelmezik. Ha nem ezt követnénk, a művészettörténetben például különösképpen sérelmet szenvedne olyan korszak, mint a magyarországi XVI. század, vagy bármelyik más periódus, amelynek arculata csak a különböző korstílusok egymás mellett éléséből bontható ki. Ám itt fel is vetődik a további kérdés: hogyan állunk a stílus-fogalom értelmezésével. Eltekintve a jelenkori művészetre alkalmazott legelterjedtebb, a stílust az egyéni stílussal azonosító értelmezéssel: mit jelent a korstílus, mi a stíluskategória? A stílusok szerinti periodizálás ugyanis egyetlen korszakban sem bizonyul kielégítőnek. Az úgynevezett barokk korszakban kortársak voltak Rembrandt, Rubens, Velazquez és Poussin; kortársak és honfitársak voltak Tiepolo és Guardi. A romantika egyaránt jelenti Delacroix-t és Caspar David Friedrichet. És végleg megdől a stílusok szerinti korfelosztás minden lehetősége a XX. században, amikor egyidejű Kandinszkij és Uitz Béla, Salvador Dali és Derkovits művészete, vagy — szűkebb térben-időben húzva meg a kört — egyidejű a Tanácsköztársaság grafikája és Koszta József festészetének a virágkora. (Már-már anekdotikus időbeli párhuzam, hogy Barabás Miklós *Bittónéja* egy évvel későbbi, mint Szinyei Merse Pál *Majálisa*.)

A legújabb kornál maradva, indokolt Kenyeres Zoltán javaslata, hogy ki kellene dolgozni a modernség kategóriáját, amely szerinte nem stílusjelölő fogalom, hanem művészeti, esztétikai igény. A meghatározás persze így sem pontos, mint közelítés is bizonytalan. Egy okkal több, hogy foglalkozzunk a „modernséggel". És el kellene jutni ebben, akárcsak az avantgarde-ban, valamilyen többé-kevésbé egységes értel-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mezésig és szóhasználatig (legalábbis országon belül, többre nem futja), mert alkalmazásuk legalább annyira heterogén, mint a stílusé, stíluskorszaké, korstílusé. S ez nem csak ebben és nem csak nálunk van így. Elég arra gondolni, milyen homlokegyenest eltérő tendenciákat neveznek akár nálunk, akár másutt forradalmiaknak, vagy arra, hogy a francia művészettörténetírás és kritika „art moderne"-nek a századfordulóig terjedő törekvéseket nevezi, s a XX. századiak gyűjtőneve az „art contemporain".

Érdekes és hasznos lenne nyomon követni az irodalomtörténeti és művészettörténeti periodizációk eltéréseit és egybeeséseit. Nem nehéz megindokolni, hogy a magyar művészettörténetben miért nem periódushatár a nyolcvanas évek, és miért az a kilencvenes évek közepe: a millenáris polarizálódással szemben a nagybányaiak fellépése. Az európai művészettörténet egy részében viszont szakaszhatárt jeleznek a nyolcvanas évek, mert Seurat-ék fellépésétől és Cézanne kibontakozásától számítják többnyire a modernnek nevezett törekvések kezdetét. Kutatásra-vizsgálatra vár még egy valamivel korábbi, az 1870-es évek elejére tehető, és országonként másmás jellegű, tendenciájú szakaszhatár: nagyjából egyidejű Munkácsy kritikai realizmusának a kibontakozása és Szinyei jelentkezése, a peredvizsnyikek és az impresszionisták csoportos fellépése stb.

1905 nem fogható fel művészettörténeti szakaszhatárként, sem nálunk, sem másutt, még Oroszországban sem; a forradalom bukását követő illúzióvesztés is igen-igen áttételesen és nagyjából az első világháborút megelőző válság idején érezteti hatását. Közvetlenebb periódushatár viszont az 1917—1923-as nagy nemzetközi forradalmi hullám, nálunk a művészet tanácsköztársasági lendülete és a mesterséges ellenforradalmi cezúra. S a továbbiakban, ha nem is éles, de észrevehető belső szakaszhatárokat jeleznek az 1930 körüli nagy gazdasági válság, majd a fasizmus nyílt előretörése, dátum szerint közelebbről a spanyol polgárháború. Az eseménytörténetnek ez a relatív közvetlen nyoma azonban nem követ-

Ez a digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

hető a korszak egész művészetének periodizációjában, hanem főként a szocialista módszerű törekvéseket jellemzi. Vannak természetesen olyan tendenciák is, amelyek a század eleje vagy a húszas évek óta alig mentek át belső változáson.

A művészettörténettudományban is előfordul, hogy az eltérő nézetek a periodizáció kérdésében találkoznak. Azzal mindenki egyetért, hogy az 1945-től 1948—1949-ig terjedő néhány év különálló szakasz. De hogy ez a relatíve önálló szakasz milyen jellegű, mennyiben kötődik a két világháború közötti nagyobb periódushoz vagy a felszabadulást követő, több kisebb szakaszt magában foglaló korszakhoz, az tudományosan még nem eléggé bizonyított. A *Művészettörténeti Értesítő* 1967-es első számában közzétett periodizációs vita bevezető tanulmányának összegezése szerint a magyar művészettörténet „1920-tól a felszabadulásig, helyesebben 1953-ig új korszak": ez esetben, azt hiszem, nyilvánvaló a periodizálás a priori volta, mert nem támaszkodik kellőképpen a vizsgált korszakok (szakaszok) tendenciáinak elemzésére.

A periodizáció tisztázottsági foka minden társadalomtudományban tükrözi a történeti-esztétikai általánosítás lehetséges fokát, a tudományos vértezettséget. Jelzi a kutatás eredményeit és a megoldatlan problémákat. Egy sor egymással kontrollált részkutatás eredménye. A periodizációs viták éppen ezért, közvetlenebbül vagy közvetettebben, segíthetik a szaktudományok módszertani problémáinak a tisztázását. Az igen sok kisebb belső szakaszra tagolódó közelmúlt és jelenkori művelődéstörténet kutatását különösképpen segítheti az irodalmi és művészeti ágazatok belső periodizálásának egybevetése, az egyezések és eltérések nyomon követése és indokolása.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

BARTA JÁNOS

Irodalomtörténészeink és historikusaink tudatában ott van az európai és a magyar kultúra utolsó évezrede, amelynek javarészét egy bizonyos köztudat már elég régóta periodizálta. Kételyek és fordulatok ellenére is a román, gót, reneszánsz, barokk, felvilágosodás, klasszicizmus és romantika egymásra-következő ízületeiben képzeljük el az átlag európai kulturális fejlődést. A 19. század második harmadától már bizonytalanok vagyunk a tagolásban, az elhatárolásban és még az elnevezésekben is; az egyetemes történelemben talán még százötven év is csekély távlat a határok és elütő színek felismerésére. Azon tehát nincs mit csodálkozni, hogy ugyanerre a másfél évszázadra tömörülnek a magyar irodalomtörténészek legégőbb periodizációs vitái is. Tudjuk persze, hogy olyan irodalomban, amely a hordozó nemzet társadalomfejlődésének különösségei miatt csak késve követi Európát, a korábbi, általános európai hullámok beérkezésének rögzítése is bizonytalan. Jele ennek Kenyeres Zoltán referátumában is már az 1772-es korszakhatár megrendülése. Vitaindító tanulmányának van egy olyan kicsengése, hogy a még alig befejezett nagy szintézis után is csaknem minden eddig kijelölt korszakhatárunk bizonytalan. Vitát indítani róluk érdekes, de nem merném habozás nélkül állítani, hogy hasznos is — pláne ilyen szűkre szabott keretek között. Bárminő új periodizációs javaslatnak igazi szószólója nem a megpendítő hozzászólás, hanem a szintetikus korszakmonográfia, amely a határokat konkretizálja.

Fenntartásokkal és aggályokkal szólok tehát hozzá Kenyeres tanulmányához — helyesebben: vázolom a magam egyáltalán nem új elgondolását arról az irodalomtörténeti, és hogy úgy mondjam tantervi korszakról, amellyel az egyetemi oktatás során foglalkoznom kell. Ez a magyarszakos tanárképzés

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

harmadik évének anyaga. Maga a tananyag 1849-cel kezdődik, s mindjárt adódik a kérdés, amelyet már a közelmúltban is vitattak, s amelyet e viták nyomán Kenyeres is mintha kevéssé ismerne el: csakugyan korszakhatár-e, az elsődleges korszakhatárt értve, a világosi katasztrófa? Vannak tények, amelyek ellene szólnak. A 49 utáni időszak nagyjainak pályája már 1849 előtt kibontakozik (Arany, Jókai, Kemény), — de gondoljunk arra, hogy Babits, Kosztolányi, Móricz, Tóth Árpád, általában a nagy nyugatosok pályájának nem kisebb szakasza esik 1919 elébe —, holott ez a korszakhatár is komoly igénnyel jelentkezik. Nyomósabb érv volna az, hogy irodalmunkban 49 után voltaképpen az folytatódik, ami már az előző évtizedekben elkezdődött: igen hatékonyan továbbél a romantika, versenyben vele erősödik a realizmus és módosulva bár, de van mindkét áramlatnak továbbra is népies színeződése. Az áramlatok tehát, úgy látszik, átcsapnak az inkább történelminek érzett korszakhatáron. Mégis szerintem a kérdést differenciáltan kell feltenni, éppen az említett nagyok működésével kapcsolatban. Előbb azonban hadd teszek egy megjegyzést. Ha az ember akár régibb, akár újabb német irodalomtörténeteket lapoz, magyar tudata alapján valósággal megdöbben azon: milyen kevés szerep jut ott az irodalmi fejlődés tagolásában az ominózus 48-as esztendőnek, egészében és egyénekre konkretizálva is. Könnyű rájönni, hogy ott maga 48 is másképp, vér és viharok nélkül zajlott; a német irodalmárok mindenesetre úgy ítélik meg, hogy nem térítette ki medrükből az irodalmi folyamatokat.

De vajon elmondhatjuk-e ugyanezt a magyar irodalomról? 48—49 nálunk véres nemzeti katasztrófa, nem jámbor politikai demonstráció, s oly erőszakosan nyúlt bele a Világos utáni rendezés a magyar társadalom életébe, hogy ennek a szellemi kultúra területén is döntő változást kellett előidéznie. S ha az irodalmi stílus legáltalánosabb színezetét figyeljük, való igaz, hogy az 49 után is megmarad romantikusnak meg realistának — de vajon ugyanaz a romantika és ugyanaz a realizmus-e ez még, a népiességről nem is szólva? Aranynál,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Jókainál, Keménynél egyaránt föl lehet tenni a kérdést: valóban ugyanazt folytatják-e, amit a forradalom előtt elkezdtek? Nem táplálok általában olyan illúziót, hogy a politikai dátumok azonnal éreztetik hatásukat a társadalmi és művelődési struktúrában. Itt azonban mind a gazdasági alapnak, mind az osztályszervezetnek, mind az állami-jogi fölépítménynek olyan erőszakos, katasztrófaszerű átalakulásáról van szó, amelynek közvetlenül át kellett sugároznia a kulturális felépítmény övezetébe. Aligha lehet tagadni, hogy az új helyzet az írókban és tudósokban, meg talán a számottevő politikusokban is új világnézetet és új művészi-közéleti magatartást fejlesztett ki; a társadalmi átrétegeződés a negyvenes évek világnézeti hatóerői közül többet kikapcsol, másokat fölerősít. Nyilvánvaló, hogy a magyar társadalom reagálása 48-ra és Világosra nem egységes; éppen ezért sem az irodalomban, sem a politikai gondolkodásban nem beszélhetünk egyetlen uralkodó irányvonalról a Bach-korszak tíz évében, — de hogy a szót tovább ne szaporítsam, a két vonulatot, amely áthúzódik rajta, stílusában is, világnézeti alapjaiban is újszerűnek érzem. Arany eszményítő realizmusáról és Jókai nemzeti romantikájáról van szó. A maga módján mindkettő a valósághoz való viszonyulás új válfaját jelenti, amely szükségszerűen is, Arany ekkori lírájában, balladáiban és kisepikájában, majd Jókai romantikus irányregényeiben új művészi formákat teremt. Ezért tartok én ki a világosi katasztrófa mint korszakhatár mellett, irodalmi tekintetben is.

Az így meginduló nagy korszak végpontjának kijelölése már könnyebb. Vitathatatlan, hogy az új nagy fordulatot Ady föllépése és a *Nyugat* megindulása jelenti; ezt viszonylag könnyű akár az 1906-os, akár az 1908-as évvel rögzíteni, de miért ne válasszuk inkább azt, amelyben a diadalmas verseskönyv megjelent, új időknek új dalaival? Azt hiszem, fölösleges a politikai és esztétikai radikális újszerűségre külön rámutatni. Az igazi nagy vita az irodalmárok közt akörül zajlik: hány ízületre bontsuk az 1849 és 1906 közti nagy korszakot — vagyis hány alkorszakot iktassunk bele, és hova tegyük a cezúrákat?

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Persze politikai és társadalmi változásokban elég gazdag és dinamikus kor ez, irodalomban is elég válságos út vezet Aranytól Adyig, s ha az ember az árnyalatokra is figyel, bőkezűen húzhatja meg a választóvonalakat. Én magam egyetemi jegyzetemben új ízületet kezdtem 1860-nal, 1870-nel és 1890-nel, amiből négy alkorszak adódna. Valójában talán nem is alkorszakokról kellene ilyen értelemben beszélni, csak egy koron belül az atmoszféra átszíneződéséről. Nyilvánvalóan lennie kell a két fő korszakhatár közt egy vagy több olyan állomásnak, amikor ez az átszíneződés erős minőségi fokot ér el. Mostani szemléletemmel úgy látom: elég egy ilyen állomást keresnünk, s hogy ezt hol keressük, arra nézve maguk a kor irodalmi folyamatai igazítanak el. Ez a korszak költői gyakorlatban és esztétikai eszmélkedésben az Arany—Gyulai-féle eszményítő realizmussal indul, meghozza ennek beteljesedését és uralomrajutását, az irodalom szervezeteinek meghódítását. Hamarosan kimerül és egyre kisebb kapacitású epigonok kezére jut. Ugyanígy van a Jókai-féle nemzeti romantikának egy diadalmas hulláma és elsekélyesedése, túléltsége, amit nyomatékosan jellemez az, hogy Jókai is elég hamar önmaga epigonjává válik. A két főáramlat, amíg erős, valami természetes önelégültséget és elszigetelődést is jelent: igazi újszerűség nem is tud velük szemben érvényesülni. Lassan mégis feszültség támad az európai módra polgárosodásnak induló magyar társadalom és a pozícióit őrző irodalmi-kulturális fölépítmény között; az új társadalmi igények újszerű, de többnyire nyugati mintáktól inspirált művészi eszközök révén keresik kifejeződésüket. A *Nyugat*tal diadalmaskodó modernségnek közismerten hosszú előtörténete van, nem valami egységes, nem is egyenletesen fokozódó erővonal formájában. Heterogén új törekvések a régiek kebelében vagy ellenükre lökésszerűen bukkannak elő: a naturalizmus már Toldy Istvántól kezdve, a realizmus elemző változata sejtelemszerűen Iványinál, a lírában impresszionista és szimbolista sejtelmek.

Nos: 49 és 906 közt a cezúrát nyilvánvalóan oda kell tennünk, ahol a modern irányok előjátéka energikusabban bonta-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kozik ki, ahol az új világnézeti és stílustörekvések, ha keverten is, de masszívabban érvényesülnek. Epigonok és előfutárok nyüzsgésében kell eligazodnunk, és évszámra nehéz megmondani: az utóbbiak mikortól fogva lesznek az előbbiek komoly versenytársaivá? Semmiképpen sem 1870 táján, amikor Arany, Gyulai, Jókai még uralkodik, — *Hét* ide, *Hét* oda, nem is 1890-ben, mert a *Hét* már csaknem kész írógárdát fog össze, hanem —, amit előttem, ha nem tévedek, Komlós Aladár is javasolt már: az 1880-as évek elején. Elég a futó utalás Bródy, Reviczky, Ambrus indulására, hogy a részletesebb felsorolást mellőzzem. Két alkorszakot veszek tehát föl 49 és 906 között, nagyjából az 1880-as határral; a másodikat, ha nevet kellene adni, így nevezném: „A modern magyar irodalom előjátéka", vagy: „Hagyomány és modernség között".

A periodizáció kérdése természetesen nemcsak korszakhatárok kérdése, sőt talán épp ez a legkülsőségesebb eleme. A korszakok kijelölését — mint a *Kézikönyv* példája és Kenyeres fejtegetései is igazolják, társadalmi, eszmei, esztétikai ismérvekhez kell szabnunk; — külön szeretnék utalni arra, hogy a korszakolás okvetlen felidéz bizonyos értékelési problémákat is. Nincs helye itt most annak, hogy ezeket a vonatkozásokat rendszeresen feltárjam, egy tényezőre mégis röviden utalnom kell. Az irodalomtörténész, ha már megvannak a korszakai, semmiképp sem kerülheti el a szintetikus feldolgozásban a korszakok egymásravetítését. Minden új korszak új értékeket hoz létre, és hevesebben vagy mérsékeltebben tagadja az előző kor értékeit. Szükségszerűen velejár ez a dialektikus mozgással, s a maga idejében éppen a továbbfejlődés egyik rugója. Az 1880 körüli időszak is hangos Gyulai ócsárlásától, támadások hangzanak el Arany és iskolája ellen, Jókai nagyságát is kezdik kétségbevonni. Ismeretesek Vajda, Tolnai, Komjáthy kirohanásai, a kisebbekről nem is szólva. Idestova már száz éve lesz ezeknek a vitáknak, korszakok támadtak és múltak el azóta. Különös és aligha helyeselhető tény az, hogy modern irodalomtörténészeink, maga marxista irodalomtörténetírásunk is mily nehezen tudott Vajdáék és Tolnaiék perspektívá-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

jával szakítani, vagy azt legalábbis kritika tárgyává tenni. Az 1849-től kb. 1880-ig terjedő időszak teljesítményeit sokáig a századvég ellenzékének tagadó, torzító szemüvegén át néztük, legalábbis igen lassan szoktunk el ettől a szemüvegtől. Valami hasonló kísért történettudományunkban, helyesebben talán történetszemléletünkben is: száz, sőt több száz évvel ezelőtti problémákról úgy vitatkozunk, mintha az egykori Függetlenségi Párt virágkorában élnénk. Irodalmárok és történészek ismerjük el hát a múltat végre múltnak, tanuljunk abból a távlatból, amely lassan a tagadó és kritizáló korszakot is okvetlen túlhaladja, — találjuk meg és becsüljük meg minden periódusnak saját értékét és mértékét. Minden korszak megítélésének az az elsődleges alapja, amit saját és pozitív teljesítmény gyanánt hozott.

BÁN IMRE

A Magyar Tudományos Akadémia irodalomtörténeti kézikönyvének szinte legtöbbet vitatott kérdésévé, akarva-akaratlanul, a korszakolás megoldása vált. Nem véletlenül, hiszen Kenyeres Zoltán szellemes megfigyelése szerint az I—II. kötet stílustörténeti, a III. eszmetörténeti, a IV. irodalomszociológiai, az V—VI. pedig irodalompolitikai nézőpontból korszakol. A IV. kötet még évszámokat sem használ az egyes korszakhatárok rögzítésére. Felvetődhet a kérdés, vajon hiba-e ez, vagy a történeti folyamat lényegéből következő szükségesség. Azt hiszem, egyet lehet érteni e tanulmány szerzőjével, hogy az irodalomtörténeti folyamat korszakolásának változó szempontjai elvileg nem utasíthatók el, sőt nyilván akkor vétenénk a történetiség ellen, ha egységes nézőpont merev erőszakolásához folyamodnánk. Mi, idősebbek még Toldy Ferenc rendszerén alapuló korszakolás szerint tanultuk a magyar irodalom

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

történetét, ebben pedig 1001, 1526, 1606, 1711 politikai dátumok voltak, — 1772, 1831 és 1882 jellegzetesen irodalmiak: Bessenyei fellépése, Kazinczy, ill. Arany halála. (Ez utóbbit természetesen nem Toldy jelölte ki, hiszen 1875-ben meghalt.) Egyetértünk a szerzővel abban is, hogy minden irodalmi korszakolásban több-kevesebb önkényesség, sőt megalkuvás rejtezik. Ez is elkerülhetetlen, mert semmiféle tudományos rendszerezés nem nélkülözheti az *anatómia*, a *dissectio* módszerét. A rendszer sohasem azonos a valósággal, de a lényeg megismerésének nélkülözhetetlen eszköze. Mindebből az is következik, hogy a szerző helyesen állapítja meg: a periodizációt nem mellőzhetjük, de nem szabad túlbecsülnünk sem.

Az alábbiakban pontokba szedve közlöm a korszakolás kérdésére vonatkozó megjegyzéseimet, reflektálva a *Kézikönyv* vitájában elhangzott egyes álláspontokra is.

1. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy lehetséges *kelet-európai* irodalmi fejlődésről beszélni, így tehát a nyugat-európai eszmei áramlatok, stílus-kategóriák szerint történő korszakbeosztást helyesnek tartom. A cseh, lengyel, magyar, horvát-dalmát irodalom fejlődése lényeges eltéréseket mutat (főleg a romantika kibontakozása előtt) a többi kelet-európai irodalommal szemben; a különbségek nagyobbak, mint a hasonlóságok.

2. Azt is vallom, hogy az irodalomtörténeti korszakolás vegye figyelembe a társadalom mozgását, de ne kösse magát politikai, gazdaság- és társadalomtörténeti dátumokhoz. Az 1711 helyett javasolt évszámmal, az 1715—1720-szal szaktudományunk nem tud mit kezdeni (bármily fontos országgyűlési tárgyalások folytak is ez időben), mert ekkor az *irodalomban* semmi lényeges nem történt. Feleslegesnek éreztük az 1711-es évszámot, mert a latin nyelvű barokk poézis előtte is, utána is teljességgel azonos, a kuruc költészet tovább folytatódik, a magyar nyelvű lírai költészet jelentékeny részének kéziratos életformája semmit sem változik, Erdélyben a XVII. századi hagyományokat követve írják az emlékiratokat, semmit sem nyerünk viszont, ha a korhatárt 1720-ra tesszük;

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ezen is áthullámzik az irodalom valóságos folyamata. Az 1740 tájára rögzített irodalmi cezúrát már komoly tények indokolják; kibontakozik a katolikus egyház küzdelme a felvilágosodás ellen, megindul a magyarnyelvűségért folyó tervszerű izgatás és fellép Faludi Ferenc. Úgy látszik, az 1772-es korszakhatár is „kiszolgált" már, noha Bessenyei György jelentkezése és Toldy Ferenc tekintélye mindmáig ragyogást ad neki. (Nincs még egy irodalmi korszakhatár, amely ily hosszú ideig állta volna az idők ostromát, hiszen közel száz éve már, hogy Toldy irodalmunk újjászületésének centenáriumát megünnepeltette.) Mindamellett ma egyre világosabban látjuk, hogy Bessenyei nem az első szó kimondója, hanem szétszórt kezdemények szerencsés összefoglalója volt. Egyébként a Bessenyeivel kezdett negyedszázad is világosan bizonyítja az összefonódó (dialektikus) korszakolás (korszakváltás) helyességét, hiszen a klasszicizmus térhódítása mellett erős barokk tendenciák maradnak irodalmunkban; elég, ha Mészáros Ignácra *(Kártigám)* vagy Dugonicsra gondolunk, de akár Baróti Szabó Dávidra, aki a *Komáromi földrengés*ben Gyöngyösit hangszereli át a hexameter muzsikájára. A felső korszakhatár 1825-ös dátuma csakugyan vitatható; egy fecske (igaz, hogy gyönyörű!): a *Zalán futása* nem csinál nyarat, noha az is tény, hogy Kölcsey a *Nemzeti hagyományok*ban (1826) már elméletileg is értelmezi a romantikát. Mégis joggal kérdhetjük, nem volt-e igaza Toldy Ferencnek, aki Kazinczy halálával (1831) zárta a felvilágosodás és klasszicizmus korszakát. Klaniczay Tibor elvének jogosságát itt is igazolják az irodalmi tények: 1830 tájára már annyira felhalmozódnak az igazi romantikus teljesítmények (Katona, Kisfaludy K., Kölcsey, Vörösmarty kiemelkedő alkotásai), hogy csakugyan új irodalmi korszakról beszélhetünk.

3. Komoly megfontolást érdemelnek Szauder József javaslatai: ő ugyanis 1810—70-ig, esetleg 1830—70-ig akarja kijelölni a romantika korszakát. Az első évszámot túlságosan korainak tartom, hiszen Berzsenyi romantikus tendenciákkal terhes nagy költeményei 1809 előtt túlnyomólag klasszikus for-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mákba ötvöződnek, Kölcsey még Kazinczy intéseire figyel, a *Bánk bán* meg sem született, Kisfaludy Károly még írói hivatására sem ébredt rá. Annál indokoltabb az 1830-as (1831-es) korszakhatár. Mindez persze távolról sem jelenti azt, hogy a nagy romantikusokat — Vörösmartyt, Kölcseyt — ne lehetne egy, az 1830-as évek fordulóján kezdődő fejezetbe elhelyezni. Nagyon megvesztegető a romantika felső határának 1870-es évszáma, az ugyanis közismert magyar irodalmi sajátosság, hogy nálunk a romantika szinte legyőzhetetlen, hatása jóformán napjainkig tart. Kenyeres Zoltán ellenérve mégis megfontolandó: a romantika elsőleges szerepének hangsúlyozása jelentéktelenné degradálná a realizmus irodalmi kategóriáját, noha Petőfi, Arany, Eötvös, Kemény életművében mégis ez a legfontosabb. Különösen Petőfi és Arany pályájának korszakos jelentősége mond ellene a romantika jelzett hangsúlyozásának. Arany művészi oeuvre-jében a romantika szinte „elhanyagolható mennyiség": a *Katalin* csak egy hangnem kipróbálása, a *Toldi szerelme* pedig, néhány rekvizitum ellenére is, a modern lélektani regény technikájával készült, mint arra Sőtér István többször rámutatott. Egyébként a romantikus magyar irodalom 1870-es határa még Jókainak sem felel meg: jónéhány telivér romantikus alkotása (*És mégis mozog a föld* 1871, *Az arany ember* 1872, *A jövő század regénye* 1872—74, *Egy az Isten* 1875 stb.) utána keletkezik. Jómagam 1870 táján nem látok irodalomtörténeti rendszerezésben jelölhető korhatárt.

4. Mit szóljunk a Kenyeres Zoltán által javasolt 1740-től 1860-ig tartó irodalmi korszakhoz? Első pillantásra csábító a lendületes fejlődés szép ívének megvonása, valójában aligha lenne helyes a fejlődés újabb ízületében ily *hosszú* korszak kijelölése. A kicövekelt határokon belül mégis, nagyjából egységes minőségeknek és persze velük harcoló tendenciáknak kell jelen lenniük. 1740-ben pedig még nem született meg a *Nemes ember* (1748), 1860-ban pedig készen van már *A rajongók* (1858). Ekkora ellentétek összefoglalhatók egyetlen korszak egységében? Ahogyan nem helyeselhető az igen rövid periódusok (1905—1914, 1914—1919) kijelölése, éppúgy kérdéses a

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

túlságosan hosszúra nyújtottaké, helyesebben csak az irodalmi folyamat régebbi, lassabban mozgó szakaszaiban fogadható el.

5. Komoly figyelmet érdemel az a javaslat, amely 1880-at korszakhatárrá kívánja tenni, s vele kezdi az új magyar irodalmat. Kitűnően vázolható ily keretben ennek kibontakozása kb. 1908-ig, a *Nyugat* megjelenéséig (Mikszáth 1910-ben halt meg!), majd második ízületként a *Nyugat* korszaka Babits haláláig (1941). Innen a szocializmusról és az avantgarde-ról nevezném el a napjaink irodalmát. Egészen természetes, hogy az avantgarde törekvések vizsgálata 1920 táján kezdendő, a szocialista irodalom gyökerei pedig 1919-be nyúlnak alá. Az illegális *Szabad Nép* viszont — ne feledjük! — 1942 elején indult meg, szimbolikusan jelölve a szocialista irodalom uralkodó korszakának beköszöntését. A népi írók lendületes mozgalmát pedig valamilyen módon a szocializmus jelenléte hívta életre, vagy legalább befolyásolta. A „Nyugat-korszakban" kell tehát szemügyre venni az egész polgári irodalmat (1941-ig vagy akár 1944-ig), minden vele ölelkező egyéb irodalmi jelenséget az 1920 táján kezdődő másik ízületben. Mindebből az következik, hogy rendkívüli politikai jelentőségük elismerése ellenére sem használnám korszakjelző dátumok gyanánt 1849, 1905, 1919 és 1945 évszámait. A legutóbbi esetében is bizonyos, hogy a hatalom kérdése 1948-ban dőlt el, s a felszabadulás első éveinek roppant irodalmi tarkasága ekkor kezdett átváltani a szocialista realizmus egységesebb irányzatába.

6. Irodalmi korszakolásom tehát nagyjából így alakulna:

Ősköltészet	kb. 1200-ig
Középkor	1000—1530
Reneszánsz	1450—1640
Barokk	1600—1790
Felvilágosodás és klasszicizmus	1740—1830
A romantika és a realizmus küzdelme	1815—1880

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Az új magyar irodalom kibontakozása	
a) a polgári irodalom	1880—1948
b) a szocialista és avantgarde irodalom	1918—1948
Kortárs irodalom	1948—

Nyilvánvaló, hogy terminusaim nem *stílusokat*, hanem *irodalmi irányzatokat* (courant littéraire) jelentenek, ahogyan azt Sőtér István kifejtette, s ahogyan ma már az AILC nemzetközi kongresszusai is használják. Nem törekedném az elnevezések feltétlen egyneműségére, sőt az ölelkező kronológia erőszakolt használatára sem. Ennek lehetőségét éppen a legújabb periódusokban nem látjuk elég világosan. Annak eldöntését, hogy a „kortárs irodalmat" nevezzük-e — pars pro toto — *szocialista realizmus*nak, a modern fejlődés szakértőire bíznám. Rendszerező kísérletemet érheti olyan vád, hogy kevéssé „tartalmi", azaz nem veszi eléggé figyelembe a nemzeti irodalom sajátos mozgását, nézetem szerint azonban e tartalmi elemeknek a feldolgozásban kell érvényesülniök, a kronológia viszont alkalmazkodjék a világszerte kialakuló nemzetközi gyakorlathoz. Gyanítom, hogy az „Európai nyelvek irodalomtörténeté"-nek készülő kötetei az általam javasoltakhoz erősen hasonló periódusokat fognak kijelölni.

7. Még két kisebb megjegyzést! Igazat adok Koltay-Kastner professzornak, amidőn az olasz reneszánsz sajátos jellegét hangsúlyozza, de a reformációt alapjában mégis reneszánsz jelenségnek tartom. Nemcsak azért, mert a győzedelmes reformáció a *humanizmus* eredményei nélkül nem jöhetett volna létre (előtte csak eltiport *eretnekségek* voltak!), hanem főként azért, mert a reformáció *ad fontes* elve ugyanazt az antikvitást tűzte ki mintául, mint a reneszánsz: a humanizmus a pogány antikvitást, a reformáció (és már Erasmus is!) az egyházatyák keresztény antikvitását. Kevéssé emlegetik, de tény, hogy a reformáció Nagy Gergely pápáig minden egyházatyát tekintélynek ismert el, legfeljebb egyes tételeiket vitatta. Már

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

a polgári kutatás (pl. K. Burdach) rámutatott, hogy a *renovatio* eszméje mindkét irányzatban azonos, ezt a megállapítást pedig nem kell feltétlenül „szellemtörténeti"-nek minősítenünk.

Másik megjegyzésem korunk „audovizuális irodalmi művelődésére" vonatkozik. Nem hiszek abban, hogy a látott-hallott irodalom kiszorítja a könyvolvasást, sőt úgy vélem, hogy a rádió-televízió egyenesen növeli a könyvolvasók számát, éppúgy, ahogyan Gutenberg mester zseniális találmánya hatványozottra növelte.

NEMESKÜRTY ISTVÁN

A magyar irodalom történetének legfontosabb korszakhatárát sohasem jelöljük meg: s ez *a magyar nyelvű irodalom születésének pillanata.* A régi, mohácsi dátum közel jár hozzá, de mégsem ahhoz igazodik. Ennél a régi dátumnál már sokkal jobb a *Kézikönyv* első és második kötetének ölelkező periodizációja, mely tudományosan kifogástalan; szerintem a régi magyar irodalom történetét másképpen megírni nem is igen lehet, csak úgy, ahogyan Klaniczay Tibor megfogalmazta:

„A régi és új harcának dialektikája következtében az egyes korszakok sohasem metszik egymást élesen, nem állapítható meg közöttük merev, évszámhoz kötött határvonal . . . Az egyes korszakok kezdete tehát nem esik egybe az előző főkorszak végével, hanem még annak élettartamán belül jelenik meg . . . Ily módon egy-egy korszak utolsó alkorszaka kronológiailag párhuzamossá válik a következő korszak első periódusával." (1. kötet 8.)

Igen ám, de mégis: ezzel együtt és ezen belül nem kellene-e határozottan megjelölni a magyar nyelvű irodalom végérvényes megszületését? Ez az esemény még külön fejezetcímet sem kapott. (Bár *A reformáció irodalma* című fejezet lényegében

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

erről szól.) Még az iskolákban is — ahonnan különben szégyenletesen kiszorult a régi magyar irodalom, s ennek még meglesz a' böjtje — tanítanám azt az akár dátummal jelölendő pillanatot, amitől kezdve rendszeresen és tudatosan művelt magyar nyelvű irodalomról beszélhetünk. Ad absurdum vive ugyanis a dolgot és „feltéve, de meg nem engedve": vajon nem írt volna-e tán éppen horvátul Janus Pannonius, ha mondjuk száz esztendővel később születik, s lett volna a horvát nyelvnek egy nagy Balassija? Isten ments, hogy megbotránkoztassam az olvasót: mindössze arra szeretnék rámutatni, hogy egy heterogén nemzetiségű birodalom egységes latinnyelvűsége és a reformáció korának elsöprő lendületű és a német anyanyelvű Heltait is megmagyarító magyarnyelvűsége között ég és föld különbség van. Ezt nekünk korszakhatár jelölésével kellene kiemelnünk. Ma már egy átlagos műveltségű, magát művelni igyekvő fiatalembernek fogalma sincs arról, hol is kezdődik a *magyar nyelvű* magyar irodalom. Ezért tehát érdemes lenne Komjáti Benedek *Szent Pál levelei*nek publikációs évét — 1533 — is korszakhatárként kezelni. (A magyar nyelvű kódexek kérdése nézetem szerint nem ide tartozik: kevesen olvasták azokat, viszont a tömegek csak olcsóbb, hozzáférhetőbb nyomtatott könyvet). Nem ugyan Komjáti személye miatt, hanem mert ott sorakozik körülötte Pesti Gábor, Sylvester János, Ozorai Imre s velük a világi szórakoztatás, a szentírás, az értekező-érvelő próza, sőt az első magyar időmértékes vers és mindez kevesebb, mint tíz éven belül.

Tekintsünk tehát ettől az évszámtól hátrafelé — (a latin nyelvű irodalom felé, mely persze tovább is létezik még, dicső eredményeket hozva) és előre, a magyar irodalom felé, mely voltaképpen most született — (bár a *Mária Siralom* óta van sarjadóban).

Másik gondolat. Amint azt többen kifejtették; az 1905-ös választóvonal semmiképpen sem szerencsés. Semmi új nem kezdődik ekkor és semmi régi nem hal még el. Hanem az igazi kezdete a modern irodalomnak a múlt század nyolcvanas-kilencvenes évei. A szecesszió és hatása jóval hamarabb

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

eljutott hozzánk, mint a legutóbbi időkig sejtettük; Ady is már a múlt század legvégén elindult, nem is szólva elődeiről és előkészítőiről; az 1918-as forradalmat érlelő eszmék már 1890 körül kimutathatók; nem csak a millennium klakkos-frakkos, cilinderes, mágnásmiskás évtizede volt ez, hanem egy rohamosan épülő Budapest évtizede, Bródy Sándor és Czóbel Minka évtizede is. Ugyanígy szól a korszakhatár előrébbtevése mellett egy még mindig alig-alig tudomásul vett tény, s ez a technika múlt századvégi rohamos fejlődése s vele a film születése. Ma már tanulmányok is megjelennek, melyek komolyan latolgatják, milyen döntő változást hozott a modern elbeszélő prózában a technika — automobil, gyors helyváltoztatás, villanyvilágítás, távíró és így tovább —, magát a mesebonyolítást is forradalmasítva, s ezzel a technikával a film, melynek olyan hívei támadtak nálunk, mint Karinthy Frigyes, Bíró Lajos, Szabó Dezső s mely igenis hatott az egész huszadik századi irodalomra. Minderre utal ugyan az 5. kötet bevezetésének első bekezdése, de csak az 1905-ös évektől kezdődő érvénnyel. Amiképpen a könyvnyomtatás meghatározó erejű volt és valósággal áttaszította a középkor irodalmát egy újabb korba, úgy nézetem szerint a technika fejlődésének forradalma a múlt század végén — beleszámítva ebbe a rotációs sajtó feltalálását és alkalmazását is — gyökeresen megváltoztatta az irodalom fejlődését, lendületét pedig meggyorsította. Gyorsabban érkeztek hozzánk külföldi irodalmi hatások is, a kölcsönös érintkezés természetesebbé vált. De a munkásmozgalom irodalma is közismert volt már a múlt század végén. Így tehát a korszakhatár előbbre kívánkozik, s én szívesen tenném akár az 1884-es évszámhoz is, Bródy Sándor indulásához („A Nyomor is határkő az újkori magyar próza birodalmában" 4. kötet 765.); az utána jövők, a beérkezett Kiss József, aztán Czóbel Minka, Palágyi Lajos, Heltai Jenő, Herczeg Ferenc, Ambrus Zoltán, egyszóval a huszadik század írói a kilencvenes években már javában működnek és sikeres írók. Talán nem mosolyt fakasztó arra is hivatkoznom, hogy ekkoriban változik meg döntően a könyvek kötésmódja, a nyomtatás esztétikai kivitele is, főleg

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

a müncheni és bécsi szecesszió és Jugendstil hatására. Ezek már „modern" könyvek, míg a korábbiak „múltszázadiak". Mindent egybevetve: ne növeljük mesterségesen az európai fejlődéstől való elmaradottságunk időbeli távolságát.

OROSZ LÁSZLÓ

Az irodalmi jelenségek rendkívül bonyolult volta számtalan periodizációs megoldást tesz indokolhatóvá, ám egyben valamennyit támadhatóvá is. Az irodalomtörténeti kutatások előrehaladtával az új részletek mindig új összefüggéseket is involválnak. Egy-egy irodalmi irányzat előtörténetének feltárása arra késztethet, hogy korábban elfogadott kezdőpontját előbbre hozzuk (pl. az 1772-es vagy az 1905-ös korszakhatárt), kicsengésének jobb megfigyelése esetleg arra, hogy zárókövét későbbre tegyük. Félő azonban, hogy így sohasem juthatunk többé-kevésbé szilárd korszakhatárokhoz. Ezért nem is merném ezek megvonását kizárólag egy-egy részterület specialistáira bízni. Szinte törvényszerű, hogy közelebbről nézve elmosódnak a határok. Biztosabban érzékeli, hol kezd emelkedni a hegy, aki távolról nézi, mint aki lejtőkkel meg vízszintes szakaszokkal váltakozó emelkedőjén baktat.

Maguk a korszakolási elvek is bizonytalanok. Bár kétségtelen, hogy él bennünk igény egyetlen szempont következetes végigvitelére, ez — mint az irodalomtörténeti *Kézikönyv* is, Kenyeres érvelése is igazolja — aligha lenne tökéletesen megvalósítható. Mégsem hallgathatom el egy aggodalmamat. Mintha irodalomtörténészeink közt kezdene lábra kapni egy olyan nézet, hogy az irodalom önállóságát azzal kell igazolni, történelmi illusztrációvá való lefokozása ellen úgy kell tiltakozni, hogy kimutatjuk: történetének ritmusa más, mint a történelemé. Természetesen eszemben sincs kétségbe vonni, hogy a történelem korszakhatárait nem lehet automatikusan

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

megtenni egyben irodalomtörténeti korszakhatároknak is. Mégis e korszakhatárok lehető közelítésére, ill. az egybeesés vagy közelség lehető megtartására kellene törekednünk. Ha az irodalomtörténet korszakhatárai egybeesnek a politikai történelem, a képzőművészet, a zene, sőt a tudomány történetének korszakhatáraival, számomra úgy tűnik, a gyakorlat próbáját állták ki. Az iskolai oktatás és a nagyközönség irodalomtörténeti tájékoztatása is azt kívánja, hogy az irodalomtörténeti és a történelmi korszakok könnyen azonosíthatók legyenek.

Elsősorban a nem szakmabeliek — az iskola és az olvasók egyre szélesedő tábora — érdekében kell a periodizációban arra is ügyelni, hogy irodalmunk közismert nagy egyéniségei kellő súlyt kapjanak, ill. a korszakhatárok e nagy egyéniségek pályakezdésével, -zárásával vagy jelentős pályafordulataival érzékeltethetők legyenek. És persze nemcsak a nem szakmabeliek érdeke ez. Az a 60—80 író, aki a köztudatban a magyar irodalmat alkotja, egyben a 60—80 legértékesebb, legsúlyosabb egyéniség is. A periodizáció — ha természetesen figyel is másokra — elsősorban az ő vonulatukat kell hogy tagolja. Ilyen meggondolás alapján nem tartanám pl. szerencsésnek a felvilágosodás korszakhatárát előbbre hozni Bessenyei fellépésénél, és pl. ez a meggondolás is erősíteni látszik — Petőfi és Ady halálával — a kétségbe vont érvényű 1849-es és 1919-es korszakhatárt.

A periodizáció fontos kérdése az is, hol tárgyalandók a több korszakra átnyúló életművű írók. Vörösmarty és Eötvös, Arany és Kemény esetében az irodalomtörténeti köztudat pályájuk súlyponti szakasza szerint döntött: az első kettőt 1849 előtt, a második kettőt utána tartja nyilván. A nyugatosokat viszont csak mint együtt induló nemzedéket lehet az 1919 előtti korszakban tárgyalni, hiszen többségük pályájának nagyobb és értékesebb szakasza 1919 utánra esik. Ugyanígy Illyés Gyula, Németh László, Déry Tibor és mások helyét is csak a nemzedéki szemlélet alapján lehet a két háború közti korszakban kijelölni. Az ilyen problémák egy részét nagyobb terjedelmű korszakok kiküszöbölnék (pl. a Kenyeres által ja-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

vasoltak: a 18. sz. közepétől a 19. sz. második harmadának végéig, az 1880-as évektől a felszabadulásig), ezek elfogadása azonban nem látszik valószínűnek, mivel az időben hozzánk közelebb eső korokban a differenciáló jegyek jobban előtűnnek, mint az egybefoglalók. (Így van ez természetesen a politikai és társadalomtörténetben is.)

A *Kézikönyv* első két kötete meggyőzően alkalmazta az egymás mellett futó korszakokat. Kérdés, a későbbiek folyamán nem lehetne-e ezzel a megoldással élni. Ez is módot adna hosszabb életpályák egy korszakba való illesztésére. Azt hiszem azonban, ez nem járható út. A kolostori irodalom és az udvari reneszánsz s a régebbi irodalom több más jelensége is egymástól szinte teljesen elszigetelve élt egymás mellett, az irodalmi élet egységesedése azonban kizárja az ilyen jellegű szimbiózist. Aligha van jobb megoldás, mint amit a *Kézikönyv* is alkalmaz: utalásokkal felszínen tartani a részletesen az előbbi korban tárgyalt, de az utóbbiba is átnyúló anyagot. Ez a megoldás képes a változás és a folytonosság dialektikus egységét is érzékeltetni.

SZABAD GYÖRGY

Roppant teljesítmény, a társtudományok művelői számára máris kivételesen hasznosnak bizonyult munkaeszköz *A magyar irodalom története I—VI.*, amelynek megjelenését okkal tekinti majd nevezetes eseménynek legújabbkori művelődéstörténetünk eljövendő kutatója. Irodalmunk periodizálódásának felismerését azonban inkább tartalmával, mint módszerével segíti elő.

Értékekben olyannyira bővelkedő kiadványunk jellegénél fogva általában nem volt, nem is igen lehetett érvényesítője valamiféle periodizációs következetességnek, így annak számonkérését szinte méltánytalanságnak érezném. Jellegét olyan

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

műfaji kettősség határozza meg (ennek indokoltságáról, esetleg vitathatóságáról szólni nem ide tartozik), amely bizonyos fokig eleve ellentmond bármilyen periodizációs alapelv (sőt alapelvek) gyakorlati érvényesülésének. Kiadványunk túlnyomó részében ugyanis szintetizáló fejezetekkel körülölelt kismonográfiákat találunk. Az első két kötetben még a szintetizáló fejezetek vannak túlsúlyban (és nem véletlenül jórészt összhangban is az alkalmazott periodizálási szempontokkal), a további négy, immár nagy irodalmi egyéniségekben bővelkedő korszakokat tárgyaló kötetben viszont az alkotók portrésorozatai. A felgyorsuló fejlődés azonban az újabb korszakokban a periódusváltás ütemét annyira felfokozza, hogy az életművek jó része nem fér el egy-egy periódus keretei között. A műfaji kettősség viszont oda vezet, hogy az erősen csökkenő terjedelmű és némileg változó funkciójú szintetizáló fejezetek követik ugyan az alkalmazott periodizálási elveket, de az anyag oroszlánrészét hordozó monografikus fejezetek csak meglehetős esetlegességgel.

Nem vitatva most 1841, ill. 1849 irodalmi alkorszak-, ill. korszakhatárként érvényesítését, csak példaként utalok a műfaji kettősségből fakadó ellentmondás következményeire, így a teljes Vörösmarty-életmű sokoldalú elemzésének az 1825—1841 közötti fejezet keretei közé kerülésére, ill. mindarra — a kitűnő előadás által sem teljesen múlasztható nehézségre —, amivel Arany János munkássága egészének a Világost követő korszakba foglalt tárgyalása jár. Jórészt hasonló okra vezetnető vissza, hogy a *Nyugat* ellenfelei vagy az 1905-öt megelőző, vagy az 1919-et követő periódusban kapnak helyet. Így Adyék küzdelme velük — egy rövid szintetizáló alfejezet szűk lehetőségein kívül — a vissza- és előreutalások mesterséges, s nem az azonos periódus természetes keretei közé kerül. Ugyanakkor a remekbeszabott Babits- és Móricz-tanulmányok itt tárgyalják hőseik második világháború alatti munkásságát is, megelőzve ezzel az első világháború irodalmával foglalkozó szintetizáló fejezetet. Nem szaporítom tovább a példákat, amelyeknek a felidézése pusztán annak alátámasztására szolgált, meny-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nyire a kiadvány műfaji kettősségének következménye az általa megoldatlanul hagyott periodizációs problémák jórésze.

Óriási anyagával, a folyamatok mélyére tekintő elemzéseivel és az irányukat felismertető szintetizáló tanulmányok sorával kiadványunk ugyanakkor minden eddiginél szilárdabb alapot teremtett a magyar irodalom tényleges szakaszolódásának felismertetésére. Feltehetően nem kevéssé ösztönzése nyomán is látnak majd napvilágot irodalmunk periodizálásának olyan új, konkrét munkálatai, amelyek annak idején lehetőséget nyújtanak más kutatási területek munkásainak is az állásfoglalásra. Az alapelvek irodalomtudományon belüli formálódásának időszakában egyetlen kérdéshez szeretnék hozzászólni csupán és ez, a stílusirányzatok szerinti szakaszolásé.

Megítélésem szerint, amint a köztörténeti folyamat periodizálódását alapvetően meghatározó gazdasági-társadalmi fejlődésben végbemenő változást legtöbbször a felszínen jelentkező politikai fordulat teszi az adott vonatkozásban megragadhatóvá, úgy jelzi, jelezheti az irodalmi folyamat szakaszolódását meghatározó tényezők mélyáramában bekövetkező elmozdulásokat a stílusirányzatok váltakozása. Példaként hadd hivatkozzam a sokat vitatott romantikára. Másutt* — sok vonatkozásban Szauder Józseffel és Zádor Annával összhangban — már utaltam arra, mint vág egybe a romantikának nem csak az 1830-as, 1860-as évekre tehető uralmi periódusa a polgári átalakulásért és a vele szoros kölcsönhatásban álló nemzeti önrendelkezésért folytatott küzdelem főkorszakával, hanem 18. század végi tünékeny jelentkezése, ill. a 19. század harmadik negyedében a felívelését követő sajátos deformálódása egyfelől a polgárosodásért és önrendelkezésért vívott küzdelem 1790-es évekbeli előjátékával, másfelől — az abszolutizmus idején, majd a kiegyezés nyomán — a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmenet jelentős társadalmi és nemzeti kérdéseit megoldatlanul a mélybe fojtó lezárulásával. Nem részletezve a másutt már elmondottakat, csak arra szeretnék

* *Művészettörténeti Értesítő*, 1967, 16—17; *Századok*, 1967, 194.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

utalni még, ugyancsak e példa kapcsán, hogy — megítélésem szerint — a stílusirányzatok alapján történő szakaszolás indokoltságát nem gyengíti eleve stílusirányzatok párhuzamos érvényesülése, sőt tekintetbevételük a periodizálást még történetibbé is teheti.

Időben előrehaladva mind általánosabbá válik a stílusirányzatok egyidejűsége. Ilyenkor — úgy gondolom — a periódus, alperiódus határait éppen az egymással ütköző, vagy — és az sem példa nélküli — az egymással korrelációs viszonyban levő stílusirányzatok együttállásának mikéntje, ill. változásai határozhatják meg. Irodalomtörténészek számára nyilvánvalóan közhely, hogy a romantika általában más stílusirányzatokkal egyidejűen érvényesült. Ha az anyag elemzése arról győzné meg végleg irodalomtörténészeinket, hogy indokolt „a romantika korszaka" periódus elismerése, úgy nyilván aszerint állapítanák meg az alperiódusokat, mikor jellemzi a romantikát együttállása és harca az idejemúlt egyensúlyviszonyokat kifejező klasszicizmussal, mikor együttállása, sőt részleges összefonódása a realizmussal, mikor utóromantikává rákosodása, majd felszámolódása, de már az új egyensúlyviszonyokat tükröző, uralkodóvá vált s fokozatosan új stílusirányzatokkal társuló, új stílusirányzatokká differenciálódó realizmus periódusában.

A példa jogosultságát, még inkább azt, mennyire általánosítható, csak az irodalomtörténeti kutatás állapíthatja meg. Felidézése pusztán annak tanúsítását szolgálta, hogy a stílusirányzatok szerinti periodizálás koránt sincs eleve ellentmondásban a történetiség követelményével.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

SZABOLCSI MIKLÓS

A Magyar Irodalom Története V—VI. kötetének szerkesztése során, nekünk, szerkesztőknek is sok gondot okozott a periodizáció kérdése, mind a nagy korszakoké, mind a kisebb időegységeké. És most, több évvel a kötetek megjelenése után, a viták fényében, alkalmunk van még egyszer felülvizsgálni: jó volt-e periodizációnk? Ha most jelennének meg a kötetek, megtartanánk-e a korszakolást?

Mindenekelőtt: magának a periodizációnak elvei is sokszor tisztázatlanok, amint ezt az Irodalomtudományi Intézetben lezajlott nagy vita is megmutatta. Én a magam részéről hadd tegyem fel így a kérdést: *mit periodizálunk voltaképpen?* Az irodalom, amelynek korszakait igyekszünk elhatárolni, maga is rendkívül komplex szerkezet. *Mit* periodizálunk tehát?: alkotói életutakat?; irodalmi áramlatokat?; irodalmi intézményeket?; a jelentős művek sorozatát?; vagy minden megjelent művet? Mindezek, az irodalomnak a megnyilvánulásai és részjelenségei, mindezek a realizációi sokszor más-más periodizációt kívánnak. Azt hiszem, a válasz az: mindezeket együttesen tekintetbe vesszük, de alapjában egy-egy korszak legjelentősebb, esztétikailag is kiemelkedő *művei* alapján periodizálunk. A *fontos* művek időbeli tagozódása jelzi az irodalom időbeli tagozódását. Ide kínálkozik mindjárt egy vitázó megjegyzés: nem egy-egy alkotó pályája, életútja jelzi tehát egy-egy irodalmi korszak határát, hanem a művek sora és hogy a kettő nem esik mindig egybe, hogy egy-egy alkotó több irodalmi korszakon keresztül is működhet, sőt, hogy művei több korszakba tartozhatnak, azt éppen a most vitatott korszak — amelyet *A Magyar Irodalom Története* V. és VI. kötete ölel fel — is bizonyítja. Az alap tehát: a fontos művek sora és az ezekből kirajzolódó fő irodalmi áramlatok, irányzatok, tendenciák; ezek alkotják voltaképpen az irodalom történetének nagy korszakait. Természetesen a korszakhatárok nem merevek, nem köthetők csupán egy-egy dátumhoz; s az egy-egy évszám inkább csak folyamatokat jelez, összpontosít. Nem

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

merev dátumokról beszélünk hát a periodizáció kapcsán, hanem megközelítő, általános korszakhatárokról.

Elsősorban a művekben megjelenő nagy irodalmi áramlatokat, irányzatokat periodizáljuk; periódus-határaink pedig általában közelítőek és mindig is egy bizonyos kompromisszumot jelentenek.

Még egy kérdés: a viszony a történelmi korszakokhoz. Azt hiszem, nem történelmi korszakok, főleg nem köztörténeti korszakok szerint periodizálunk az irodalomtörténetben, nem a politikai eseménytörténet nagy dátumai jelzik a jelentős művekben kifejeződő irodalmi korszakok határát. Viszont, mint ahogy a köztörténet a politikai történet alapjául szolgáló, a termelőviszonyokban beállott változások és az osztályok ezekre épülő mozgásai változtatják egy-egy korszak ideológiai állapotát, tudatformáját (jól tudjuk: nem mechanikusan), a történelem nagy vonulatai, nagy korszakai természetesen egybe fognak esni az irodalomtörténet nagy korszakaival is; talán nem pontosan dátumra, de lényeges vonásaikban meg fognak egyezni velük. Ez utóbbi kérdés különben eléggé ismert, tárgyalt, közhelyszerű már irodalomtörténetünkben.

*

Hogyan látom ma *A Magyar Irodalom Története* V. és VI. kötetének periodizációját? Azt hiszem, két probléma vetődött fel a viták során:

1. Az V. kötet kezdete. Mely időponttól számíthatjuk az új magyar irodalom kibontakozását, hol helyes elkezdeni ennek tárgyalását? A kötetek szerkesztésekor úgy döntöttünk, hogy nagyjában és egészében Ady felléptével, a *Nyugat*-nemzedék jelentkezésével kezdjük az új magyar irodalom tárgyalását. Mint tudnivaló, ezt a felfogásunkat többfelől is megkérdőjelezték. Van irodalomtörténészeinknek egy csoportja, akik szerint az új magyar irodalom Kassák fellépésével kezdődött, a magyar avantgarddal, helyesebb tehát a magyar avantgarddal kezdeni az új magyar irodalom tárgyalását, tehát

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nagyjában 1912—13-mal, hiszen az Ady-nemzedék fellépte mindenestül még a múlt századhoz tartozik, a nagy szimbolista, késői romantikus, individualista lázadásnak egyik terméke, elkésett változata csupán. E felfogás szerint a magyar irodalom akkor kezd igazán európai, igazán *új* lenni, amikor Kassákék szinkronba kerülnek az európai avantgarddal.

Egy másik felfogás úgy látja, hogy az új magyar irodalom kibontakozásának folyamata már korábban kezdődik, hogy Adyék voltaképpen egy folyamat csúcspontját jelentik, egy olyan folyamatét, amely ellentmondásosabban és bizonytalanul, tapogatódzva és tétovázva 1880 körül bizonyos novellisták és költők felléptével kezdődött; 1890 körül erősödött meg *A Hét* indulásával és 1905 körül csupán legmagasabb pontját érte el.

A magam részéről az első állásponttal nem tudok egyetérteni. Úgy vélem, hogy csak akkor lehetne erre az álláspontra helyezkedni, ha a magyar irodalom fővonulatának, legfontosabb műveinek nem Ady, Móricz, Kaffka, Babits, Kosztolányi, Karinthy, Krúdy művét tartanánk, hanem Kassákét, a fiatal Barta Sándorét, Nádass Józsefét, Reiter Róbertét, a kezdő Lengyel Józsefét és Komját Aladárét, a fiatal Mácza Jánosét. Nem tagadom: a magyar avantgardnak nagy a jelentősége, és azt is el kell mondanom, ma már úgy szerkeszteném meg a köteteket, hogy a VI. kötetben külön fejezet szóljon róla; de a magyar irodalom fő vonulata, az új magyar irodalom legeurópaibb és legigazibb, igenis: legmodernebb vonulata számomra változatlanul az Ady műve és kortársaié és csak egy talmi, parvenü modernkedés láthatja őket elkésett epigonoknak. Ezt a képet csupán színezi, árnyalja, módosítja a sokban *Adyból induló, Adyra támaszkodó* magyar avantgard: Kassák Lajos és köre. Az V. kötet egy újabb szerkesztői felfogásában tehát nagyobb helyet kellene kapnia mind a magyar avantgard kezdeteinek, mind az urbánus-liberális irodalom ama áramlatának, amelyet pl. Molnár Ferenc neve jelez; de az a felfogás, amely e korszak középpontjában Adyékat látja, véleményem szerint változatlanul érvényes. Vita ez, amelyet még le kell

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

folytatnunk e kérdésben opponáló, főleg jugoszláviai és csehszlovákiai kollégáinkkal.

Bizonytalanabb vagyok a másik kérdésben. Igaznak látszik, hogy a magyar irodalom új jelenségei, új áramlatai, ha felemásabban is és bátortalanabbul is, de már korábban kezdődtek. Legalább két hulláma indult már el a modern magyar polgári irodalomnak Adyék előtt; egy az 1880-as években, a költészetben például Reviczky, vagy az ún. novellaírók (Petelei, Gozsdu stb.) hulláma. Ez az áramlat kifulladt, megállt, háttérbe szorult, lehanyatlott 10—12 év alatt; 1890 körül indult *A Hét* és annak nyomán egy másik hullám, amelyet a néhány évvel korábban megjelent első Bródy-mű, azután Ignotus, Heltai, Ambrus műve jelez. Igaz, ez is kifulladt, pontosabban korrumpálódott, divatszerűvé és felületessé vált 1903—1904 körül, de mindkét hullám előzményei szervesen beépültek a *Nyugat*-mozgalomba, az irodalom bizonyos kifejező formái, sőt az Európához és magyarsághoz való viszony bizonyos jellegzetességei is már korábban mutatkoztak meg. Meggondolandó lenne tehát, hogy valóban ezt az 1880-tól kezdődő áramlatot nem kellene-e az új magyar irodalom előzményeként tárgyalni. Ebben az esetben olyan nehéz problémák adódnak, mint Mikszáth helye, Gárdonyié s másoké. Talán egy új koncepcióban az Ady nemzedék előzményeképpen ez előbb említett két hullám fogható fel, Mikszáth és mások műve pedig egy másik korszak betetőzéseként mutatható meg.

2. A másik vitakérdés a kötetek periodizációjával kapcsolatban: 1919 mint korszakhatár kérdése volt. Az Irodalomtörténeti Társaság vitáján, a megjelent bírálatokban ez volt a kötetekkel kapcsolatos egyik legkomolyabb kifogás: többen aggályukat, kételyeiket fejezték ki, hogy vajon valóban korszakhatár-e 19, megvizsgálandónak tartották a kérdést. Sokat kellett vitatkoznom és töprengenem ebben a kérdésben; ma úgy látom, hogy változatlanul helyes volt az V. és VI. kötet között a 19-es korszakhatár felvétele, ill. az ezt elfogadó régebbi irodalomtörténeti konszenzushoz való ragaszkodás. Helyes

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

volt, éspedig nemcsak technikai okokból, mert nehezen lehetett volna egyetlen kötetben tárgyalni 1900—1945-ig terjedő korszak irodalmát, és nemcsak azért, mert 19 történelmünk egyik legfontosabb történeti dátuma, hanem sajátos irodalomtörténeti okokból is. Az a lendület, amely 1919-ig tartott és 1919-ben érte el csúcspontját, megáll, mondhatnám, hogy a fejlődés megcsavarodik, eltorzul, új körülmények között folytatja útját a magyar irodalom; széthasadozik, földrajzilag is (egy jelentős és fontos része — olykor világirodalmilag is fontos indításokat adva — emigrációban fejlődik). Világnézetileg is új fejlemények, új hajtások kezdődnek. Más az irodalom közege, más a visszhangja, olvasóközönsége, mások esztétikai-filozófiai ideáljai. Intézményekben és szervezetben is más az irodalom, de különösen más áramlatokban.

Kétségtelen, hogy sokban, lényeges vonásokban is az 1900-as évek elején megindult nagy folyamat folytatódik 1919 után is és az is kétségtelen, hogy Ady és Kaffka kivételével a legtöbb alkotó életmű átnyúlik ebbe a korszakba, sőt egyesek életük legfontosabb műveit ekkor hozzák létre; mégis: 1919 után művekben és áramlatokban (tehát nem az életutakban), intézményekben és szervezetben olyan lényegesen *mást* találunk, amely alapvetően megkülönbözteti az előző korszaktól. Hogy néhány példát soroljak fel: áramlatokban, irányzatokban az irodalom szubjektivizálása helyett az objektív irodalom lép előtérbe, az önkifejezés helyett a valóság-feltárásra irányuló hajlam. Megerősödik, színrelép, fontossá lesz a szocialista irodalom; megvalósul egyes művekben egy sajátos szocialista realista irodalom; egy vadonatúj nemzedék lép fel, melynek fontosságát egyre jobban látjuk, amely új hangot, új látást hoz az irodalomba, a Szabó Lőrinc, Erdélyi József, majd Illyés Gyula, József Attila nagy nemzedéke.

Intézményekben, áramlatokban más tehát a 19 utáni magyar irodalom, s mások a művek is. Lényeges különbség van, hogy csak a nagy nemzedék műveit említsük, a Móricz Zsigmondmű háború előtti és utáni szakasza és különösen éles a határ a

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

fiatal Babits és a húszas-harmincas évek Babitsa, a fiatal Kosztolányi és az érett Kosztolányi művei között. Az ő ekkori művük beletartozik abba az objektiváltabb, ugyanakkor intellektuálisabb és bonyolultabb, a valósághoz közeledő, klasszicizálódás felé tartó magyar irodalmi áramlatba, amely a 30-as éveket jellemzi és elképzelhetetlen a népi, és ugyanakkor a szocialista irodalom új kezdeményei nélkül. Mint ahogy Bartók is a századelőből nő ki — és Ady mellé állítható ebből a szempontból, — de a *Concerto* és a *Divertimento* már tévedhetetlenül új korszak művei, a harmincas évek világába tartoznak; egyetemes zenetörténeti mértékkel is.

A folyamat végpontjai pedig (ismét csak művekben): A *Nagyon fáj*, *Az Árvácska*, *A befejezetlen mondat*, *A realizmus problémái*, a *Rend a romokban*, a *Jónás könyve*, a *Tajtékos ég* világirodalmilag is más minőséget mutatnak és egészen különböző korszakot jelentenek, mint a századelő művei.

Úgy látom tehát: intézményekben éppen úgy, mint áramlatokban, művekben éppen úgy, mint közönségben 1919 korszakhatár. Újat hozott, mást hozott, másfelé kényszerítette az irodalmat, mássá alakította.

*

Egyet kell hozzátennem még: a két világháború közti fejlődés elemzése távolról sem kielégítő a VI. kötetben. Sok momentum hiányzik belőle, és nem eléggé elmélyült éppen az 1919-es korszakhatár fontosságának, az ezután fellépő új minőségeknek részletes elemzése sem.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

BESZÉLGETÉS LUKÁCS GYÖRGGYEL

A szerkesztőbizottság részéről Nagy Péter felkereste Lukács Györgyöt, hogy kikérje véleményét az irodalomtörténet periodizációjáról. Az alábbiakban a beszélgetés gyorsírásos jegyzőkönyvét adjuk.

N.P.: Első kérdésem az lenne, hogy most — már több mint félévszázados aktív irodalomtörténeti, kritikai, filozófiai és esztétikai munkásság alapján — Lukács elvtárs szerint mi a jelentősége az irodalomtörténet periodizációjának?

L.Gy.: A periodizációnak biztosan van jelentősége, ha kellő kritikával nézzük. Hiszen az irodalom terén éppúgy, mint az élet minden területén vannak egymástól kvalitatíve különböző korszakok. Ez bizonyos, csak éppen az tartozik a legnagyobb ritkaságok közé, ha a korszakhatárokat pontosan meg lehet vonni. Bizonyos tájékozódási pontok felvétele természetesen szükséges. A magam irodalomtörténeti praxisában mindig láttam, hogy rendkívül jelentősek ebben a tekintetben a nagy világesemények. A nyugati irodalomra gondolva például rendkívül fontos, hogy egy könyvről tudjuk azt: a francia forradalom előtt vagy után, 1848 előtt vagy után íródott. A német irodalomtörténet vonatkozásában például nem lehet az első Wilhelm Meister töredék és a későbbi Wilhelm Meister közötti különbséget analizálni, ha nem tudja az ember, hogy az első a forradalom előtt, a másik a forradalom után íródott; így van ez anélkül, hogy a könyvben a legkisebb célzás lenne a forradalomra. Ennélfogva nem kétséges, hogy ezeknek a döntő történelmi dátumoknak nagyon nagy szerepük van. Viszont veszélyes dolog — ez a gyakorlat a művészettörténetből került át az irodalomtörténetbe — a korszakok a priori fetisizálása. Nem igaz pl., hogy egy művész csak a barokkon belül létezhetne, hiszen éppen az egyes művészek műveinek összessége adja a barokkot. Aminthogy egyáltalán nem biztos az sem, hogy egy korszakot ki lehet fejezni egy stílus-kategóriával. Nem kétséges például, hogy a francia 18. századbeli festészet

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tekintélyes részét a rokokó kategóriájával meg lehet határozni, de a korszak egyik legnagyobb festőjére, Chardinre mégsem mondhatjuk, hogy rokokó festő; hiszen semmi alapvető közössége a rokokó festőkkel nincs. Ez minden marxista számára természetes, mert minden korszakban létezik osztályharc, tehát különböző pontokról nézik az emberek a világot. Vannak idők, amikor a két küzdő fél stílusa közel áll egymáshoz, de vannak idők, amikor rendkívül távol. Én tehát amellett vagyok, hogy csináljunk periodizációt, de megfelelő kritikával és az egész társadalom, nem egy részlet-stílus szempontjából. Értelme van a periodizációnak, csak veszélyes a kategóriáit eltúlozni. Összefüggések vannak: ha azt mondom, hogy Ady a *Nyugat*-korszak költője, ebben van egy bizonyos igazság, de ha megpróbálom Ady stílusát a *Nyugat*ból „levezetni", akkor csupa ostobasághoz jutnék, hiszen éppen stiláris szempontból a legnagyobb ellentét áll fenn a *Nyugat*ban uralkodó költői irány és Ady iránya között — annak ellenére, hogy jellegzetesen egy korszakhoz tartoznak.

A korszak-fogalmat természetesen csak mint össztársadalmi kategóriát lehet megfogalmazni, nem az irodalomból, hanem az irodalomnak az össztársadalomban elfoglalt helyzetéből.

N.P.: Adyra vonatkozólag van olyan kísérlet — még inkább csak az ötlet-felvetés, mint a kidolgozás stádiumában —, hogy — a kor uralkodó stílusa a szecesszió lévén — Adyt mint a szecesszió költőjét szemléljük.

L.Gy.: Erre egy nihilista kérdéssel felelek: mi az a szecesszió? A szecesszió a valóságban azt jelentette akkor, hogy a képzőművészek egy része nem volt hajlandó többé a' közös tárlatokon kiállítani és szecesszió formájában külön szervezkedett. Ha veszem a berlini szecessziót, amelynek Liebermann állt az élén és a bécsi szecessziót, amelyet Klimt vezetett, a kettő között van annyi különbség, mint Liebermann és a hivatalos festészet között. Ennélfogva nyugodt lélekkel kijelenthetném, hogy szecesszión, mint stílus-kategórián semmit sem értek. Ez a szó egyszerűen arra való, hogy valaki nem akar, vagy nem

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tud konkréten analizálni és a konkrét elemzést egy divatos fétissel pótolja. A szecesszió szónak — mint stílus-jelölő szónak — az égvilágon semmi értelme nincs.

N.P.: Ahogy én értem, a szecessziót elsősorban a dekorativitással, a dekoráció eluralkodásával azonosítják.

L.Gy.: De ez mindjárt nem igaz, mert a nem kis fontosságú berlini szecesszióban Liebermann abszolúte nem dekoratív, sőt mondhatnám, hogy antidekoratív impresszionista festő volt. Persze azt is lehetne mondani, hogy a szecesszió dekorativitás, de akkor Liebermannt és a német impresszionistákat ebből a keretből ki kell rekeszteni és szecesszió alatt csak a Klimt-féle tényleg dekoratív irányzatot érthetjük.

Véleményem szerint a Klimt-féle dekorativitásnak Adyhoz az égvilágon semmi köze sincs, mert Klimt dekorativitása lázadás ugyan a régi dekorativitás ellen, de csak azért, hogy egy új dekorativitást tegyen a helyére. Ady pedig egyszerűen felrobbantotta az összes magyar tartalmi és formai fétiseket. Hozzá kell tennem, hogy ha van ennek a kornak dekoratív költője, akkor az a fiatal Babits, aki sokkal dekoratívabb, mint Ady. Ha a dekorativitást mint kategóriát átviszem a költészetre — amihez őszintén szólva nagyon kevés kedvem van —, Adyra nézve ez akkor sem jellemző. Jellemző viszont ez az állásfoglalás egy most uralkodó irodalomtörténeti áramlatra, amely abból a célból, hogy kitérjen a dolgok komoly analízise elől, az egymástól legtávolabb fekvő kategóriákat, a legabsztraktabb és a legértelmetlenebb fétiseket hajlandó igénybe venni. Szóval a szecesszió mint irodalomtörténeti stíluskategória fogalma inkább a kitalálójára jellemző, mint Adyra.

N.P.: Ha jól értem, akkor ez végső analízisben azt is jelenti, hogy ha felvennénk a szecessziót, mint a kor uralkodó stílusát, akkor ebből az következnék, hogy a kor jellemző, reprezentatív írója a fiatal Babits és nem Ady.

L.Gy.: Ismételten be kell jelentenem hozzá-nem-értésemet nem tudom, mi az, hogy szecesszió. Ha mint művészeti moz-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

galmat tekintem, akkor persze állíthatom, hogy Magyarországon mind a Nyolcak, mind Nagybánya szecesszió volt, de vajon lehet-e Nagybányát és a Nyolcakat közös nevezőre hozni művészeti szempontból? Természetesen nem.

N.P.: Annál kevésbé, hiszen a hivatalos művészethez képest Nagybánya szecesszió, de a Nyolcak Nagybányához képest is szecessziót jelentettek.

L.Gy.: A művészet folytonosan fejlődő állapotban van és semmiféle fétissel nem írható körül. Vannak persze bizonyos uralkodó irányzatok, de azt hiszem, ott is végső soron inkább valamely társadalmi szükséglet kielégítése fogja össze az embereket, mintsem tisztán irodalmi jellegű törekvések. A magyar irodalomnak kétségkívül pregnáns korszaka a reformkorszak irodalma. Az 1790-től 1848-ig fejlődő reform-irányzat tagadhatatlanul rányomja bélyegét minden költőre, olyan költőkre is, akik — ha tisztán művészeti szempontból nézem őket — rendkívüli mértékben ellentétei egymásnak. Berzsenyit és Csokonait lehetetlen közös nevezőre hozni. Sok eset van, amikor az írók éppen nézeteltéréseik révén függnek össze és együtt jellemeznek egy korszakot. Például pregnáns Balzac és Stendhal esete, akik éppen ellentétességük következtében jellemző írói ugyanannak a korszaknak. Hogy másik példát mondjak: egyrészt Tolsztoj, másrészt Dosztojevszkij, harmadsorban a Csernisevszkijből kiinduló irány Oroszországban együtt végzi el a régi nemesi irodalom plebejussá alakítását. Tolsztoj és Dosztojevszkij nem kevésbé plebejusok, mint Csernisevszkij — annak ellenére, hogy politikai kérdésekben szembenállnak vele és egymással. Olyan átfogó szempontot kell itt keresni, amelyben ezek a nagy társadalmi áramlatok és a legfontosabb stilisztikai és művészeti problémák összefutnak. Véleményem szerint Tolsztoj vagy Dosztojevszkij stílusát az irodalom plebejussá alakulása nélkül nem lehetne megérteni. Annak ellenére, hogy ők ketten stilárisan ellentétesek, egymás stílusát nagyon szigorúan ítélik meg, bizonyos fokig a Turgenyev-féle nemesi irodalommal szemben mégis egységet

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

képeznek. Véleményem szerint ezeket a kérdéseket mindig nagyon komplexen kell elbírálni, különben az irodalomra átvitt mindenféle stílus- vagy irányzat-kategória fétissé válik.

N.P.: Ezzel többé-kevésbé megválaszolta a következő kérdésemet is, azt tudniillik, hogy az irodalomtörténet periódusait mennyire belső esztétikai kategóriákból és mennyire külső, politikai, történeti, társadalomtörténeti kategóriákból vezessük le? Ha jól értem, inkább az utóbbira teszi a hangsúlyt.

L.Gy.: A kettő csak együtt értelmezhető. Ha Dosztojevszkij pusztán politikus lett volna, politikailag ítélném meg; akkor azonban nem lenne érdemes róla beszélni, mert politikai tekintetben annyi ostobaságot mondott, hogy azt jobb volna elfelejteni, mint megjegyezni. Ellenben Dosztojevszkij egész stílusát, azt, amit az előbb belsőnek nevezett, enélkül a sajátos és plebejus jellegű lázadás nélkül nem lehet megérteni. Az emberiség, sőt az egyes nemzetek fejlődésében vannak szakaszok, amelyek jellemzésénél nagyon nehéz elválasztani, hogy mi a társadalmi és politikai elem és mi az irodalmi.

A magyar irodalomban nagyon világos példák állnak előttünk. Évtizedeken keresztül meghamisították Petőfit azáltal, hogy a politikát igyekeztek kikapcsolni belőle. Az a kísérlet, amely a Gyulai-iskolában indult: egy tisztán költői Petőfit megrajzolni, amelyből a szerintük helytelen politikus elem ki van kapcsolva, szerintem Petőfi költői nagyságának meghamisításához is vezetett és az Ady-féle *Petőfi nem alkuszik* éppen ezen a ponton jelenti Petőfi *költői* mivoltának reneszánszát. Én tehát a kérdésfeltevés, a külső és a belső szempont különválasztása ellen tiltakoznék. Belső kérdés volna az, hogy Petőfi egy verset jambusban vagy magyaros versmértékben ír és külső kérdés volna az, hogy republikánus?

N.P.: Belső kategórián itt elsősorban megint stíluskategóriát vagy a stílusmozgás kérdését értettem, tehát — Petőfinél maradva — a romantikát mint periódus-meghatározót tart-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

juk fontosnak-e és eszerint a romantika feltűnésétől és hanyatlásától tegyük-e függővé a korszak-periódust vagy pedig a társadalmi mozgásnak, a reform korszaknak a forradalmi korszakba való átmenetelétől és a forradalom lehanyatlásától?

L.Gy.: Azt hiszem, ha erre a korszakra Magyarországon a romantika kategóriáját alkalmazzuk, akkor — talán a fiatal Vörösmartytól eltekintve — senkit sem tudunk megmagyarázni. Sem Csokonai, sem Berzsenyi, sem Kazinczy, sem Kölcsey nem számíthat ebben a tekintetben romantikusnak, Petőfi és Arany még kevésbé. Véleményem szerint, ha Petőfit és a fiatal Aranyt (aki kétségkívül Petőfi vonzási köréhez tartozik egy bizonyos mértékben) meg akarom érteni, akkor a megértés alapfeltétele: megérteni egyrészt azt a mozgalmat, amely Magyarországon II. József után, 1790 körül megindult és csúcspontját éri el a romantikához valóban sok tekintetben közelálló fiatal Vörösmarty költészetében. Ehhez a korszakhoz azonban hozzátartozik, hogy annak végén, amikor már a jövendő 1848 előreveti árnyékát, az addig teljességgel uralkodó nemesi irodalomba belép egy paraszti, plebejus irányzat, amelyet Petőfi és Arany képviselnek. Az igazi megértéshez e kettős szempont nélkül nem tudnánk eljutni, ha tehát egyrészt nem vennénk tekintetbe a reformkorszak folytonos emelkedését, kulminációját, másrészt a nemesi irodalom hegemóniájának megszűnését a paraszti plebejus áramlat javára. Azt hiszem, hogy ez Petőfiből sokkal többet magyaráz meg, mint a romantika.

N.P.: Ez egyébként felveti a magyar irodalomtörténetnek és általában a kelet-európai irodalomtörténetnek azt az elég súlyos problémáját, hogy meglehetős fáziskülönbség van a kelet-európai, ebben az esetben konkréten a magyar irodalom és a nyugat-európai nemzeti irodalmak fejlődése között. Itt mindig küzdünk azzal a nehézséggel, hogy pusztán autochton fejlődés kategóriáiban vagy periódusaiban gondolkozzunk-e, vagy pedig próbáljuk meg ezeket többé-kevésbé

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

szoros szállal hozzáfűzni a nagy európai irodalmak fejlődési periódusaihoz?

L.Gy.: A nagy formációváltozások természetesen rányomják bélyegüket az irodalomra és a művészetre. Az európai fejlődésnek az a jellege, hogy a hűbériségből átmegy a kapitalizmusba; egészen kétségtelen, hogy ez érvényesül minden nép irodalmában és művészetében, de nagy különbségek vannak még nyugaton is. Ezen a téren el szokták felejteni Marx elméletének egyik legfontosabb mozzanatát: az egyenlőtlen fejlődést; azt tudniillik, hogy a hűbériségből a kapitalizmusba való fejlődés egészen másképpen megy végbe — hogy csak egy nyugati példánál maradjak — Franciaországban, mint Angliában. A francia és az angol fejlődésben a hűbériségből a kapitalizmusba való átmenet sem irodalmilag, sem művészetileg nem esik pontosan össze, legfőképp azért nem, mert az a társadalmi fejlődés, amely mindkettőnek alapját képezte, Angliában a 17. század közepén hoz létre forradalmat, Franciaországban pedig a 18. század végén egy egészen más jellegű forradalmat. Egyszerűen lehetetlenség, hogy az irodalom a Cromwell-forradalomra ugyanúgy reagáljon, mint a Robespierre-féle forradalomra. A fejlődés egyenlőtlensége következtében természetszerűleg Kelet-Európában sem eshetnek össze ezek a periódusok, mint ahogy Franciaországban és Angliában sem esnek össze.

Érdekes módon bizonyos tekintetben hasonló mozzanat tapasztalható a francia, angol fejlődésben és keleten, Oroszországban; mégpedig azért, mert a hűbériség felszámolása olyan folyamat, amelyben az abszolút királyság segítségével megtörténik a nemzetté konstituálódás. Hogy még egyelőre ne beszéljünk keletről: Németországban és Olaszországban a nemzetté konstituálódás csak a kapitalizmus csúcsán, a 19. század közepén jön létre. Nyilvánvalóan jelentős tény egy ország belső irodalmi problémái tekintetében, vajon az egy nyelvet beszélő és magát egységesnek érző nép nemzetté vált-e már vagy sem? Csak el kell olvasni a német és az olasz iro-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

dalmat, hogy lássuk, a nemzetté válásnak milyen következményei vannak.

Most továbbmegyek és a mi társadalmi kritikai szempontjainkat szeretném kissé nagyítóüveg alá venni. Ugyanis megszoktunk egy olyan osztályanalízist, amely szerint beszélünk főnemességről, köznemességről és polgárságról stb., anélkül, hogy a legkisebb tekintettel lennénk arra, hogy pl. a köznemesség Magyarországon mást jelent, mint Franciaországban vagy Poroszországban. A francia nemesség az abszolút királyság mellett állt és mint osztály megsemmisült a francia forradalomban. Németországban a porosz fejlődés katonai és hivatalnoki nemességet csinált a junkerekből, akik a porosz abszolutizmus támogatói és ily módon a reakció központjává váltak. Magyarországon a Habsburgokkal való együttműködés következtében az a sajátos helyzet áll elő, hogy a köznemesség válik a nemzeti egység létrejöttének és megteremtésének előharcosává, eszközévé és ezzel a nemesség olyan relatíve haladó szerepet kap, amellyel például Poroszországban sohasem rendelkezett. Ezt rendkívül fontos szempontnak tartom. A magyar irodalomban döntő jelentőségű az, hogy meddig tart a köznemesség vezető szerepének ez a viszonylag progresszív mivolta. Ez például olyan eset, amikor a politikai és az irodalmi periodizáció — ha csak egy évre is, de — elválnak egymástól. Ha én társadalmilag és politikailag akarom a magyar történetet periodizálni, akkor nem kétséges, hogy 1848 az a határ, amikor a kapitalista társadalomba való átmenet komoly formában megkezdődik. Ha irodalmilag veszem, akkor egy évvel ki kell tolnom a periódus-határt, mert 1790-től a világosi fegyverletételig — kezdve a Martinovics-féle összeesküvésen és végezve Kossuth Lajos működésével — a magyar nemességnek mint a magyar nemzeti egység hordozójának a társadalmi haladásért való küzdelemben kétségkívül van haladó szerepe. Ez a szerep Világossal megszűnik. Nem a kapitalizmusba való átmenet folyamata szűnik meg, mert lehet azt mondani, hogy a Habsburg megszállás alatt csak gyorsul ez a fejlődés, ellenben megszűnik a kapitalista fejlődésnek egy a magyar haladás elvé-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

vel való összekapcsolódása, amennyiben a kapitalizálódás következtében az addig vezető szerepet játszó kis- és középnemesség parazita réteggé változik át; ökonómiailag teljesen problematikus lesz a helyzete és ily módon sajátos, a magyar kapitalizmus haszonélvező és politikailag vezető rétegévé alakul át. Ez lejátszódik már 1867 előtt, de természetesen 1867-ben kulminál.

Szerintem irodalmilag azt kell figyelembe vennünk, hogy 1790-től egészen Petőfiig, a fiatal Aranyig, az 1848 előtt írott Eötvös-regényekig a magyar irodalomnak egy nagy, progresszív, felfelé menő vonala van. Ez a vonal megtörik 1849-ben: Petőfi elesett, Eötvös tulajdonképpen mint író elhallgat és amit ír, az már nem folytatása a *Magyarország 1514-ben*-nek, Vörösmarty is csak néhány — persze nagyszerű — költeményt ír ebben a korszakban, Arany János pedig rendkívül mély válságba kerül, amit szeretnek nálunk elhallgatni. Kétségtelen ugyanis, hogy Arany János 1849 után nem találta meg soha többé a helyét. Az eddigi főirány helyébe a Habsburg monarchiával való kompromisszum lép, amelyben — nem tudom másképp kifejezni — ennek a nemesi irodalomnak a kapitalizmusba való átrothadása fejeződik be. Egészen világosan és egyenletesen megy ez végbe Kemény Zsigmond oeuvrejében, nagyon változatosan és nagyon nagy ingadozásokkal a Jókaiéban. Szerintem 1849 éppen ezért ilyen irodalmi határ, amelynek alapja természetesen 1848 bukása. Azt hiszem, hogy a magyar irodalomnak ezt a szakadását a 19. században helyesebb 1849-hez, mint 1848-hoz kötni.

N.P.: Egyébként ez az egész fejtegetés felveti azt a kérdést is, ami azt hiszem, mindenféle periodizációnak egyik legsúlyosabb elvi és gyakorlati problémája; a kontinuitás és a diszkontinuitás hogyan jelenjék meg a periódus-elhatárolásban, mi a szerepe a kiemelkedő alkotásnak vagy alkotónak egy periódus meghatározásában és mi az irodalmi átlag, az irodalmi közízlés szerepe?

L.Gy.: Minthogy az irodalom a társadalomban szerves komplexumot alkot, ennélfogva a pólusok kiküszöbölésével karak-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

terisztikát csinálni nem lehet. Ha a francia forradalmat politikailag akarom jellemezni, akkor azt nem tehetem sem pusztán a royalistákból, sem csupán Robespierrékből kiindulva. Hozzátartozik a Gironde, sőt Fouché és Talleyrand stb. is. Csak így kaphatok összképet a francia forradalom jellegéről. Egy irodalomhoz a csúcspontok éppúgy hozzátartoznak, mint a népszerű átlag — ez egészen kétségtelen. Adyt nem tudnánk megérteni, ha nem lenne egyúttal kortársa a zsidó polgárságból Molnár Ferencnek, a keresztény gentry tradícióból Kozma Andortól Szabolcska Mihályig számos írónak. Az irodalom karakterisztikumát sem a nagy író nélkül, sem pusztán a nagy íróból nem lehet rekonstruálni; egy korszak irodalma totalitás, amely az egyenlőtlen fejlődések összegezéséből, azon belül a szélsőséges álláspontokból és kompromisszumokból jön létre. Az egy nevezőre vagy egy jelszóra visszavezetett korszakolás véleményem szerint mindig az illető korszak meghamisítása. Homogén korszakok nem léteznek és ahogy nem léteznek korszakok nagy írók nélkül, úgy nem létezhetnek pusztán nagy írókból.

N.P.: Eszerint éppen olyan helytelennek tartaná a század első két évtizedét Ady-kornak nevezni, mint szecessziós korszaknak?

L.Gy.: Van itt egy sajátos probléma, amelyet illetően még magamban sem jutottam el a végleges döntésig, csak felvetem a kérdést, mert érdekesnek tartom. A magyar irodalom egyik korszakhatárát 1849-ben látom, amikor az az új, amelyet főképpen Petőfi, Arany és a fiatal Eötvös képviselt, vagyis a Magyarország radikális átalakítására készülő irányzat katonailag és politikailag egyaránt megbukott. Kezdettől fogva mélyen problematikus az a gentry kapitalizmus vagy gentroid kapitalista fejlődés, amely Magyarországon ezután kezdődik. Amikor azt mondom: „kezdettől fogva problematikus", akkor arra gondolok, hogy Gyulai Pál már az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című művében a gentryt teljesen problematikus és a felbomlás kezdetén álló osztályként ábrázolta és innen

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

egyenes vonal vezet el a magyar társadalomnak ahhoz a kritikájához, amely — ezt megint nem lehet tagadni — Jókainál itt-ott előfordul. Jókainak vannak például parlamenti és választási leírásai, amelyekben ez a kritika határozottan megnyilatkozik. Ez az irány csúcspontját éri el Mikszáth oeuvre-jében, különösen a késői Mikszáthnál. Tehát adva van egy uralkodó, vezető osztály, amely semmi áron nem hajlandó a vezetést átadni annak ellenére, hogy az igazi és vele szimpatizáló irodalom magát az osztályt mindenestől rendkívül problematikusnak látja.

Ez ellen a magyar kapitalizmus fejlődésével ellenmozgalom indul meg, s ez megint egy sajátos magyar jelenség megnyilvánulása; egy olyan jelenségé, amelyet nem lehet a magyar fejlődésből kikapcsolni: ti. sem a középkorban, sem az újkorban magyar városi kultúra nem jött létre. Ha a középkori német kultúráról beszélek, akkor a német városok architektúrájáról és festészetéről beszélek és Hans Sachson keresztül el tudok jutni a legmagasabb rendű német irodalomig. A magyar történelem egyik tragikus jelensége, hogy a Hunyadiak, akiknek nagyszabású koncepciójuk volt a magyar abszolutizmus megteremtésére a török elleni küzdelem céljaira, megbuktak éppen a városok hiányában és a kapitalizálódó Magyarország nagy gyengéje, hogy a kapitalizálódó rétegek nagyrészt nem magyarok, hanem németek vagy zsidók. Ennélfogva az az autochton kapitalizmus, amely már a 17. században jellemzi az angol és a francia irodalmat, Magyarországon teljesen hiányzik. Paradox módon azt mondhatnám, hogy Déry Tibor *Befejezetlen mondat*a az első igazi városi regény, amely Magyarországon született. Elhiheti, hogy nem az antiszemitizmus beszél belőlem, de a fiatalkoromban nagy szerepet játszó Kóbor Tamás regényei zsidó regények és nem magyar regények, azt hiszem, ezt ma senki se vonná kétségbe. Ennek a jelenségnek a visszfénye mélyen behatol még a *Nyugat*ba is és megteremti ott azt a sajátos kettősséget, melyben egyrészt jelen van Ady, aki felmondja az 1849 óta létrejött összes kompromisszumokat és kapcsolja a fejlődést a Petőfi-féle forradalmi

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

gondolatokhoz, másrészt jelen van — nem utolsó embert mondok — Ignotus, aki a *Nyugat*nak pusztán helyet követel a gentry irodalom *mellett*. Ignotus csak annyit kíván, hogy ne nyomják el ezt a városi irodalmat, hanem tűrjék meg a gentry irodalommal együtt. Ez a széles skála nyilvánul meg a döntő kérdések megítélésében is.

Most egy végig nem gondolt ötletet mondok, de azt hiszem, hogy érdemes rajta elgondolkozni. Ez a nagy periódus, a gentry parazita szerepe 1849-cel kezdődik és érdekes módon — ez a magyar irodalomtörténészek számára is probléma — 1919-cel végződik. Az 1919 utáni irodalom, a *Nyugat* irodalma is megváltozik és határozottabbá válik, mint az 1919 előtti. Ha mi Babitsot, Tóth Árpádot és Kosztolányit igen jelentékeny költőnek ismerjük el, nem szoktuk bevallani, hogy nagyrészt 1919 utáni termésükre gondolunk. Aki ma Babitsot nagy költőnek tartja — és én igen jelentékeny költőnek tartom — az a *Jónás könyvé*ből indul ki és nem az 1908-as Swinburne-utánzatokból és nem kétséges, hogy az az elégikus siránkozás, amely a fiatal Tóth Árpád alaphangja a *Nyugat* első korszakában, rendkívül magasrendű és elkeseredett melankóliává alakul át 1919 után. Most nem beszélek arról, hogy 1919 után a magyar irodalomban egészen új jelenségek lépnek fel. Itt nemcsak József Attilára gondolok, de például Illyés Gyulára és Déry Tiborra. Illyés például típusában abszolúte különbözik az 1849—1919 közötti korszak összes íróitól, Dérynél viszont azt merném mondani, hogy írói oeuvre-je folytatása a korszakot megelőző időből Eötvös *Magyarország 1514-ben* című regényének, amely európai rangú regény és a Walter Scott-iskola nem gyengébb folytatása, mint bármely más hasonló típusú német, olasz vagy orosz regény. Eötvös után európai színvonalú magyar regényirodalom nem létezik. Most nem tárgyalom, hogy Mikszáth milyen speciális helyet foglal el, hanem csak arra utalok, hogy tulajdonképpen a *Befejezetlen mondat*tal lép be Magyarország újra az európai regényirodalomba. Improvizálok csupán, de meggondolandó lenne, hogy a magyar irodalmi fejlődés fő korszakait nem a következő

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

évszámok határolják-e: 1790—1849, 1849—1919 és 1919 után. Nem tudom, Önnek mi a véleménye?

N.P.: Nagyon érdekes mindaz, amit elmond. Ekörül már sok vitánk volt, gyakorlati kérdés tette számomra az 1919-es korszakhatárt problematikussá. Ti. az eddigi gyakorlatunkban azokat az írókat, akik 1919 előtt lépnek fel, tehát a *Nyugat* íróinak összes markáns figuráit letárgyaljuk a modern irodalom kezdeteként valamikor 1905—1919 között. Azt is meg akarom kérdezni, hogy az 1905-ös határt nem kellene-e egy kicsit előbbre tenni vagy későbbre kitolni, de ebben a pillanatban az problematikus a számomra, hogy ha 1919-et vesszük fő korszakhatárnak és így előtte letárgyaljuk Adyt, Babitsot, Kosztolányit, Tóth Árpádot, Móricz Zsigmondot, Nagy Lajost, Füst Milánt és így tovább, akkor az 1919—1945 közti korszak pőrén marad, nincs ott más, mint József Attila és a népi írói mozgalom, élén Illyés Gyulával.

L.Gy.: És Déry.

N.P.: Déry és egy bizonyos urbánus irodalom; holott a valóságban a társadalmi és az irodalmi élet mozgásában az előbb említett költők és írók legnagyobb része döntő szóval, alkotó ereje teljében van jelen, legtöbben legnagyobb műveiket éppen ebben a korszakban teremtik meg; példaként vagy ellenpéldaként, de nagy súllyal vannak jelen. Túl meztelenné válik ez a korszak, ha 1919-et ilyen éles metszőpontnak vesszük.

L.Gy.: Csakhogy én azt hiszem, az Ön érvelése éppen engem igazol, mert azt természetesen megtehetem, hogy ezeknek az íróknak a fejlődését kettévágom és a két részt külön tárgyalom. Ilyen elválasztás szükségessége nemcsak nálunk merült fel. A német irodalomtörténet külön kell tárgyalja Goethe és Schiller fiatalkori és férfikori fejlődését (közben van a francia forradalom), ugyancsak Heine utolsó korszakát (közben van a 48-as forradalom) stb., stb. A *Nyugat* első korszakában tu-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

lajdonképpen egyetlen magyar író volt, aki kifutotta a formáját és ez Ady Endre; ő azonban nem jellemző a *Nyugat*ra. A *Nyugat* összes jelentékeny írói — talán az egy Móricz Zsigmondot kivéve, aki már előbb is igen jelentős műveket alkotott — fejlődésük elején állottak és fejlődésük betetőzése az 1919-cel kezdődő új korszakra esik. Babitsra, Kosztolányira, Tóth Árpádra és másokra az a jellemző, hogyan reagáltak, amikor az ellenforradalom és a fasizmus őket állásfoglalásra kényszerítette. Ez a korszak élénken különbözik az 1919 előtti korszaktól. Az első világháborúra Babits még az *Ültessünk virágot* motívumával reagál, a második világháborúra Illyés Gyula a *Nem volt elég* című versével. Azt hiszem, nem kell mást tenni, mint ezt a két verset összevetni, hogy lássuk: mi történt a magyar irodalomban ebben az időben. Marx az 1849 utáni Németországról azt mondotta, hogy az ellenforradalmi talaj is forradalmi. Ha ez a mondás valahol érvényes, akkor az 1919 utáni Magyarországon az, ahol minden elnyomatás és a fasizmusba való átmenet dicstelensége ellenére Magyarország *ideológiailag* igen komoly ellenállást produkált a hitlerizmus ellen. Az olyan mű, mint a *Jónás könyve*, európai méretekben is megállja a helyét, mint az értelmiség Hitler-ellenes tiltakozása. Abból tehát, amit Ön az 1919-es korszakhatár ellen felhoz, nagyon sok érv az én igazam mellett szól.

N.P.: Egy pillanatra térjünk vissza azonban arra a kérdésre, amelyet előbb csak pedzettem: ezen a nagy periódusón belül — 1849 és 1919 között — Lukács elvtárs nyilván látja, hogy valami új kezdődik az 1900-as évek elején.

L.Gy.: Bizonyos. Ez abból következik, hogy a polgárság — Ignotust idézem — a maga jogait kezdi követelni a gentry mellett. Itt a „mellett" szót tartom fontosnak: nem arról van szó, hogy megbuktassák a gentry vagy gentroid Magyarországot, hanem egy bizonyos egyenrangúságot teremtsenek benne, ami kifejezésre jut a hivatalos politikában is, a polgári bárók, nemesek, udvari tanácsosok stb. kinevezésénél és abban, ahogy erre a gentry reagál; az egész sajátos magyar helyzetben,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ahol minden antiszemitizmus ellenére szakadatlan a vegyesházasság a gentry, sőt az arisztokrácia és a zsidóság között. Ez az Ignotus követelte szabad kifejezésre való jog a gentry irodalom mellett, véleményem szerint két eseménnyel kezdődik Magyarországon: az egyik Bródy Sándor fellépése, a másik a *Hét* megalapítása. Itt lényeges változás történik és ez kétségkívül jogossá tenné, hogy itt alkorszak-határt állapítsunk meg. Hogy ezt az alkorszakot Bródy fellépésétől vagy a *Hét* megalapításától datáljuk, az ebből a szempontból mindegy; kétségtelen azonban, hogy a *Hét* ebben a tekintetben előfutárja volt a *Nyugat*nak. Adyt nagyon nehéz félretenni, de ha egy pillanatra zárójelbe tennénk alakját, akkor az Osvát, Babits, Kosztolányi, Ignotus, Hatvany-féle *Nyugat* sok tekintetben folytatása volna a *Hét*nek. Az igazi fordulatot Ady szellemisége hozza létre.

1849 döntő volt, utána 1919 a döntő, 1849—1919 valójában egy fő korszakot képvisel nagyon sok alkorszakkal: 1849—1867-ig, 1867-től a *Hét* megalapításáig, majd az Októberi Forradalomig és az Októberi Forradalomtól a Kommün bukásáig; ezen a nagy korszakon belül tehát négy egymástól messzemenően különböző korszakról van szó. Az első korszakban még az 1849-ből öröklött írók dominálnak, az 1867 utáni korszakot szerintem Jókai ellenére irodalmilag Mikszáth dominálja, Mikszáth az az író, akiben ezek a problémák összefutnak, azután jön Ady korszaka és azután jön még egy korszak, amely irodalmilag is külön definiálható, úgyhogy ez a nagy korszak négy alkorszakra oszlik.

N.P.: Köszönöm a nyilatkozatot, ne is menjünk tovább, hacsak Lukács elvtársnak nincs valami lényeges hozzátennivalója.

L.Gy.: Az elmondottakat tartanám lényegesnek. Különösen azt szeretném még hangsúlyozni, hogy az egész magyar irodalomfelfogás számára rendkívül problématerhes az a tény, hogy a kis- és középnemesség 1848-ig forradalmi szerepet töltött be, mert hiszen a radikális földosztás és a nemzetiségi

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kérdés megoldása teljesen hiányzik a programjukból — nagyon érdekes módon még Petőfiéből is. Petőfi radikalizmusa egy németellenes, republikánus radikalizmus és tulajdonképpen nem hiszem, hogy a nemzetiségekkel való megegyezés politikáját, ami Adynál, s nem véletlenül Bartóknál is a legnagyobb mértékben megvan, Petőfi műveibe bele lehetne magyarázni. Különleges a magyar fejlődésben, hogy a sajátos gentry vezetés és a kapitalizálódó gentry és a gentroiddá váló polgárság életfelfogása és stílusa mélyen rányomja bélyegét még a *Nyugat* 1919 előtti íróira is. Gondoljon arra, hogyan fogadta a fiatal Babits és a fiatal Kosztolányi az *Uj Verseket*; erről vannak autentikus dokumentumaink, fiatalkori levelezésük, amelyben mindben az rejlik, hogy a belső szakítást nem akarják elvégezni, a gentroid Magyarország mély, belső kritikájára nem képesek.

Arra gondolok, hogy Tisza István, Széll Kálmán és más hasonló típusú gentryk, akik részt vesznek az iparosodásban, akik, mint Széll Kálmán nagybankok igazgatói és így tovább, személyesen is ezt az összeolvadást reprezentálják, amely — és ezt a magyar irodalom szempontjából nagyon fontosnak tartom — megakadályozza ennek az irodalomnak igazi kritikai magatartását. Sőtérrel polemizálva Fehér Ferenc vetett fel egy nagyon érdekes problémát, amikor ti. Ambrus Zoltánban látta az újabb magyar irodalomnak azt a típusát megtestesülni, amely átveszi az összes párizsi újdonságokat és Magyarországon mint egy művelt konzervatív elem szerepel, szemben a korszak igazi megújulási törekvéseivel. Gondoljon Ambrus és Osvát Ibsenhez való viszonyára. Ez a probléma még ma is eleven az irodalomtörténetben, sőt a Sőtér által redigált irodalomtörténet tulajdonképpen leszögezése ennek a vonalnak. De nem egyes személyekről van szó; általában arra az irodalmi közvéleményre gondolok, amely mindenáron megakadályozza a századvég és a századforduló Petőfi, Ady, József Attila szellemében való kritikáját. József Attila nagyon helyesen írt Adyról: „Kő hull, s a kastély ablaka zörög". Ez a kő hull már Adynál. Ha ma Adyról írnak, akkor tulajdonképpen az irodalomtörténeti problémák, szecesszió és más hasonló kate-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

góriák hangoztatása mellett eltűnik az, ami Adyban igazán lényeges, a „Dózsa György unokája vagyok" motívuma és emögött az van, hogy a magyar intelligenciának tekintélyes része 1919 ellenére, annak ellenére, ami Babitsból lett 1919 után, annak ellenére, amit József Attila, Bálint György, Radnóti, Illyés stb. képviseltek, azt az 1849—1919 között uralkodó kompromisszumot még ma is fenn akarja tartani és azt hiszem, hogy ez a törekvés a magyar irodalom periodizációjában is tükröződik.

Nem tekintem magamat a magyar irodalomtörténet szakszerű művelőjének, de végre is fiatalkorom óta mindig kapcsolatban álltam a magyar irodalommal és azt hiszem, hogy ezek mégis olyan megjegyzések, amelyekről érdemes vitatkozni.

N.P.: Remélem is, hogy lesz körülötte vita.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

FORUM

GEREBEN FERENC

RADNÓTI MIKLÓS RAZGLEDNICÁI
(A négy Razglednica elemzése)

A Razglednicák Radnóti költészetének kiemelt darabjai közé tartoznak. Egy életművet zárnak le, úgy, hogy azt visszafelé is értelmezik, felmagasítják. Nagyságuk abban van, hogy egy emberi határhelyzetet egyetemes érvénnyel tudnak megszólaltatni.

A kutatás már eddig is sok hasznos megfigyeléssel járult hozzá e versek mélyebb megismeréséhez. Eredményeik azonban (amelyekre adott alkalmakkor hivatkozni fogunk) inkább inspirálják, mint szükségtelenné teszik a részletes elemzőmunkát.

A Razglednicák két hónap leforgása alatt: 1944. augusztus 30. és október 31. között születtek, még nem kellőképpen tisztázott, de hézagosságukban közismert körülmények között. Az *1. Razglednica* még az indulás előtt a szerb hegyekben — valószínűleg a „Lager Heidenau" munkatáborban íródott,[1] amelynek Radnóti 1944 májusától volt foglya. A front közeledése miatt a költőt és társait szeptember első felében átte lepítették a 25—30 kilométerre levő bori táborba. (Ennek a menetelésnek emlékeként született már Borban az *Erőltetett menet.*) Majd szeptember második felében útnak indították őket először észak, majd nyugat felé. A menetelés egyes állomásait (Cservenka, Mohács, Szentkirályszabadja) az utolsó

[1] Igaz, hogy helymegjelölése csak annyi, hogy a „hegyek közt" (a többi itt írt vers: a két utolsó ecloga, a *Levél a hitveshez*, az *A la recherche* . . . és a *Gyökér* című alatt kivétel nélkül „Lager Heidenau, Zagubica fölött a hegyekben" megjelölés áll), de az *1. Razglednica* keletkezési dátuma augusztus 31. és a *Levél a hitveshez* megírása áthúzódott még 1944 szeptemberére is.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

három Radnóti vers, a *2.*, *3.* és *4. Razglednica* jelzik. A költőt Győr alatt már mezítláb, csontig lesoványodva látták. Végül a fasiszták a járni alig tudó embereket szekérre rakták, és november első napjaiban, a Győr megyei Abda mellett végeztek velük. A feltárt sírból a költő halála után csaknem két évvel került elő az a szerb iskolás notesz, mely az utolsó verseket, köztük a Razglednicákat tartalmazta.[2]

A négy Razglednica — „képeslap" — négy önálló műalkotás. Együttelemzésüket, helyesebben elemzésük szoros egymásutániságát a címben is vállalt közös műformán[3] túl az egységes élmény-háttér indokolja.

1. Razglednica

Bulgáriából vastag, vad ágyuszó gurul,
a hegygerincre dobban, majd tétováz s lehull;
torlódik ember, állat, szekér és gondolat,
az út nyerítve hőköl, sörényes ég szalad.
Te állandó vagy bennem e mozgó zűrzavarban,
tudatom mélyén fénylesz örökre mozdulatlan
s némán, akár az angyal, ha pusztulást csodál,
vagy korhadt fának odván temetkező bogár.

Az első „képeslap" még az indulás előtt íródott, augusztus 30-án, a „hegyek közt". Legerősebben ez kötődik az utolsó, Razglednicákon kívüli versekhez. Hitves-motívumához szorosan kapcsolódik az ugyancsak ez idő tájt írt *Levél a hitveshez*,

[2] Radnóti életének utolsó hónapjaira és exhumálására vonatkozóan l.: Tolnai Gábor: *Levél Radnóti Miklóshoz* (Vázlatok és tanulmányok.) Bp. 1955. 111 Ortutay Gyula: *Radnóti Miklós* (Írók, népek, századok.) Bp. 1960. 136—37 és 140; Mária Béla: *Radnóti utolsó bori napjairól* — Kortárs, 1964. 11. sz. 1827—28.

[3] A néhány soros, dalszerű „képeslap"-forma részletesebb elemzésére most nem térnénk ki. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a töredékektől, költői vázlatoktól megkülönbözteti a befejezett költői gondolat tolmácsolására képes, zárt, kötött szerkezet. Radnóti korábban is szívesen élt vele, pl. az 1937-es *Cartes postales* ciklus darabjaiban.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

valamint az *Erőltetett menet*. Az utóbbihoz versformájával, az elégikus hangvételű nibelungizáló jambusos sorokkal is kötődik. Az elégikus hangulatot a mélyfekvésű magánhangzók túlsúlya (67 előfordulás, szemben a 39 magas hanggal) is sugallja.

A vers legszembetűnőbb szerkezeti sajátossága a mérnöki pontossággal felépített ellentét: az első négy sorban konkrét, szenzuális képeken keresztül áll elénk a háborús zűrzavar világa; a második négy sor a zűrzavarban az állandóságot, a hitves felfénylő képét mutatja fel. A két részt a költői mondatszerkesztés is kettéválasztja: az első, valamint a második négy sor egy-egy (összetett) mondat.

Egy rombolóan dinamikus és egy emelkedetten statikus világ feszül itt egymásnak, s ellentétük a vers minden formai elemében tettenérhető. Az első részben a dinamikusabb jambikus lábak lényeges túlsúlyát tapasztaljuk a statikusabb szpondeuszok felett (arányuk: 20 : 4); a befejező részben jelentősen csökken a jambusok előnye (15 : 9). A mély hangszerelésű vers első felében a magas hangok majdnem egyenlő vetélytársként viaskodnak a veláris magánhangzókkal, az utolsó négy sorban azonban elül a diszharmónia,[4] a hangszín a komor, mégis fenséges himnuszok hangját idézve ereszkedik alá a mély regiszterekbe.

A két rész a mássalhangzók használatában is elkülönül: a legkarakterisztikusabb eltérés a zöngés zárhangok és a nazálisok szerepeltetésében tapasztalható: a *b*, *d*, *g* hangokat (az *r* kellemetlen pergését is segítségül híva) a háborús zajokat és felfordulást idéző első sorokban; a lágyabb *m*, *n*, *ny* hangokat pedig a vers második részében találhatjuk meg nagyobb arányban.[5] Szembetűnő a vers első részének dinamikusan verbális jellege is — minden állítmánya (összesen 7) egy-egy expresszív hatású ige: *gurul*, *dobban*, *tétovázik*, *lehull*, *torlódik*, *hőköl*,

[4] Az első részben 30 : 22; a másodikban 37 : 17 a veláris—palatális magánhangzók aránya.

[5] A zöngés zárhangok az első négy sorban összesen 16-szor, az 5—8. sorokban 10-szer szerepelnek. Az *r* hang előfordulási aránya az első-második részben 9 : 7; a nazálisoké 6 : 19.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

szalad; míg a második, nominális részben mindössze két tisztán verbális állítmány található, azok is statikusak *(fénylesz, csodál)*.[6]

A költői szándék hívebb megértése érdekében túl kell lépnünk az ellentétpár két tagjának elkülönítésén, a formai eszközök segítségével végig kell kísérnünk a vers egész folyamatát: a két egységen belül is változó emóció útját a végső kibontakozásig.

Az első két sorban egy konkrét helyről (Bulgáriából) kiinduló hanghatást követhetünk nyomon: a költő krónikás hűséggel és aprólékos műgonddal érzékelteti az ágyúdörej intenzív, majd egyre elhalóbb morajlását. Az ágyúszó *vastag* és *vad* — a szinesztéziával és alliterációval is megerősített expresszivitás egyaránt jelzi a távoli zaj pusztító jellegét és durva hanghatását. Ez utóbbit a *g* és *r* hangok sűrű, egymáshoz közeli előfordulása is aláhúzza (Bul*gá*riából... *gu*rul... hegy*ge*rin*cr*e). Az imént még „vastag" és „vad" dörej, miután mint egy tömör vasgolyó, *gurul*, s megőrizve térbeli, súlyos tömeghatását, a hegygerincre *dobban*. Eddigi útját szinte kizárólag mély magánhangzók kísérték. Itt a tetőpont (a „hegygerincre" szó csupa magas vokálist tartalmaz) — most egy pillanatnyi szünet következik, mely egybeesik a nibelungi sor sorközi cezúrájával is (a „dob*ban*" második szótagja csonka láb), majd — folytatva a megszemélyesítést (az ágyúszó az, mely „tétováz" és „lehull") — az igék értelmi töltésének megfelelően a magas— mély magánhangzók habozó, vibráló váltakozása után a második sor a legmélyebb hangszínű magánhangzóval, az *u*-val zárul. (A magasból a mélybe hullást a *lehull* szó saját hangrendjében is érzékelteti.)

A 3. és 4. sor szintén összetartozik. Közös élményi hátterük — az országúti menekülés képe — már vizuális az előbbi hang-

[6] Az első négy sor mozgalmas, a második rész meglassított képeinek szembenállását Bori Imre is regisztrálja, s felhívja arra is a figyelmet, hogy míg az első részben 3, addig a befejező tagban 1 rímet képez igével a költő. (L. Bori Imre: *Radnóti Miklós költészete* — Novi Sad, 1965. 173.)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

hatással szemben, és közelebbi helyviszonyt jelöl a szomszéd országból átmorajló harci zajnál. Egyben már a harmadik sor végén megfigyelhetjük a költői világ kitágítását. Az ember, állat, jármű mellett ott torlódik a *gondolat* is — a vers íve az empirikus valóság síkjáról átemelődik az általános szférájába, bevezetve a 4. sor látomásos, egyetemes pánikot sugalló képeit. A vers első része itt, a 4. sorban éri el tetőpontját: a szétszakított valóságdarabokból a költő egy, Picasso Guernicáját idéző, irracionális világot rendez be, ahol az út *nyerítve hőköl*, az ég *sörényes* és *szalad*. Az átrendezett elemek egy új, látomásszerű egységgé, a pusztuló és pusztító, zűrzavarba taszított világ jelképévé felnövő, gigantikus ló-alakká állnak össze. De hol van ez a *Himnusz a békéről* „zászlós sörényű, csillogó" lovaitól! Az ott a béke világa volt, itt pedig rövid négy sor után az Apokalipszis birodalmába léptünk. S ama végzetes paták dobogását kérlelhetetlen következetességgel kopogják ki a jambusok — ez a vers egyetlen sora, ahol ritmusukat semmilyen más versláb nem zavarja.[7] Mint ahogy egyedül ebben a sorban több a magas magánhangzók száma, mint a mélyeké. (Kilenc, négy ellenében.) A második és harmadik sorban arányuk kiegyenlített, de az első sor teljes egészében mély hangrendű volt. A visszafojtott szemlélődésből feljutottunk a szenvedély ormaira.

A vers második részének különállását az elsőtől leginkább az 5. sor hangsúlyozza. Mindjárt a hitvesre utaló személyes névmással indít, ezzel mintegy intonálva az utolsó négy sor lényegét. Ez az a sor, mely az értelem síkján is megnevezi a két rész között feszülő ellentétet:

Te *állandó* vagy bennem e *mozgó zűrzavarban*

És egyéb, felszín alatt rejtőző összefüggéseiben is módszeresen tagadja az előző sor paroxizmusig fokozott zűrzavarát: szinte tüntetőleg lelassítja a ritmust, létrehozva a jambikus és szpon-

[7] Érdemes felfigyelni arra is, hogy a sorközi cezúra a *hőköl* szó után következik.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

deikus lábak tökéletes egyensúlyát, (3 : 3), a magas és mély magánhangzóknak, kissé a mély hangszín felé tendáló, ünnepélyesen harmonikus arányát alakítja ki,[8] hirtelen nagy szerepet juttat a lágyan búgó nazálisoknak, sőt geminál egy *n* és egy még lágyabb *l* hangot. Végül, a különállás még nagyobb nyomatéka végett, a nibelungi sort a végén megnyújtja egy csonka lábbal. Mindez egyenletes sodrású, himnikus hömpölygést eredményez, mely átterjed a következő, ha lehet, még egy fokkal kiegyensúlyozottabb 6. sorra.[9] Tovább folytatódik az első négy sor megfelelő fogalmaira feleselő ellentétpárok kiépítése is: a 3. és 4. sor mozgásképzeteire az 5. sor *állandó* mellékneve után a 6. sor *örökre mozdulatlan* szókapcsolata válaszol, az első két sor hangeffektusaira pedig a 7. és a 8. sor angyalának és faodvába temetkező bogarának *némasága*. — Az ellentét szemmel láthatólag az első és a második négy sor között húzódó szimmetriatengely mentén a legélesebb: az első rész végén felmagasló tézisre a második rész elejének hangsúlyosabb antitézise felel. A himnikus fegyelmezettség a vers végén kissé fellazul (mint ahogy a zűrzavar képei is oldottabb krónikási beszámolóként indultak): a 7. és 8. sor végéről már elmarad a toldalék csonka láb, ismét megnő a jambusok és a mély magánhangzók aránya.

Egy dologra kell még választ adnunk: a versben hol érhető tetten annak az energiának forrása, amely a pusztulás egyre jobban elhatalmasodó képei után egyszerre megállást tud parancsolni a bomlás, az összevisszaság démoni hatalmainak, s mérnöki pontossággal tudja kiépíteni a maga ellenvilágát? — Érdemes felfigyelnünk arra, hogy a vers első négy sora a *külső* világ leírását adja: a távoli harci zajét, majd a széthullottság egyre felfokozottabb képeit. Az emelkedett, himnikus hangvételű második rész egyben helyszínváltást is hoz magával — a költő azt mondja: „állandó vagy *bennem*" ; „*tudatom*

[8] A mély és magas vokálisok aránya az ötödik sorban 9 : 5.

[9] A dinamikus—statikus verslábak aránya itt is 3 : 3; a mély és magas magánhangzóké már 7 : 7.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mélyén fénylesz." Az acsarkodó külső világ egyedüli ellenszere tehát a tartalmas emberi kapcsolatok emlékétől táplált belső tartás, a humánumon növekedett ember megrendíthetetlen hite abban, hogy a világrend egyensúlya nem borulhat fel véglegesen; ösztönszerű ragaszkodása az embertelenedett koron is túlmutató emberi perspektívákhoz. Ez lehet a hitves, a szőke Fanni; a „búvó otthoni táj"; a hit, hogy „már születőben az ország". Ez ad erőt a menetelőnek, hogy fölkeljen, ha földre rogyott, a költő enélkül nem tud „meghalni se, élni se . . . immár". A *Levél a hitveshez* írója is a rabtartók és a bombázórajok benépesítette külső világ ellen ebben a belső ellenvilágban nyer támpontot:

. . . szememre
belülről lebbensz, így vetít az elme;
valóság voltál, álom lettél újra.

Csak ez a „hátország" adhat erőt ahhoz, hogy kijelenthesse:

ha kell, zuhanó lángok közt varázslom
majd át magam, de mégis visszatérek.

Ez a mozdulatlanságba merevített álomkép már egy emberen kívüli világban találja meg költői megjelenítőjét: a dúlásba belekényszerített, de azon mégis kívülálló, „pusztulást *csodáló*" *angyal*ban. Valamint a „fának odván temetkező" *bogár* képében, mely magában hordja egyben a kitelelés elemi vágyát is.

2. Razglednica

Kilenc kilométerre innen égnek
a kazlak és a házak,
s a rétek szélein megülve némán
riadt pórok pipáznak.
Itt még vizet fodroz a tóra lépő
apró pásztorleány
s felhőt iszik a vízre ráhajolva
a fodros birkanyáj.

A második „képeslap" az első után mintegy öt héttel, október 6-án íródott, Cservenkán. A kettő között, szeptember közepén,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

megszületett az *Erőltetett menet*, még a Borba való átvonulás emlékeként. A nagy, az utolsó menetelés nemrégen kezdődhetett — ez az első híradás róla. S a költői híradás háttere letagadhatatlanul rendelkezik bizonyos sajátos, a többi Razglednica keletkezéstörténetétől elütő, de még nem kellőképpen tisztázott vonásokkal. A vers indíttatása körüli bizonytalanság a vers értelmezésében is jelentkezett. A problémát elsősorban a vers második felében található idilli jelenet okozta. Az interpretációk fő törekvése az volt, hogy — elsősorban a vers első felének segítségével — ezt a könnyedebb lírai epizódot hozzáhangolják a Razglednicák komor tónusához.[10]

Induljunk el mi is ebből az irányból, s a Razglednica-füzér második darabját vessük össze az imént tárgyalt első „képeslappal", amellyel szembetűnően rokonságot tart.

A *2. Razglednica*, bár a párosrímű nibelungi sorokat félrímes hatodfeles-negyedfeles, hatodfeles—hármas jambusokkal váltotta fel, megőrizte, sőt továbbfejlesztette az *1. Razglednica* sima lefutású mondatszerkezetét, versépítkezési konstrukcióját. Az előbbihez hasonlóan két, egyenként négysoros elemből épül fel, egy-egy rész egy összetett mondatból áll. Mindkét „képeslap" egy távolabbi háborús képpel indít: ezt bontja ki az első részben — majd a második szerkezeti elemben egy ellentétes töltésű, az előzővel termékenyen súrlódó képsor kibontakozásának lehetünk tanúi. Amellett a vers első tagja mindkét esetben dinamikusabb, valamint magasabb hangfekvésű, mint a második.[11] Ennyi a hasonlóság. Most a részletesebb elemzés segítségével tárjuk fel a különbségeket is.

A vers első két sora a háború otthonokat felégető tüzét láttatja. A házakba és kazlakba belekapó tűz száraz, pattogó hangját megfelelő hanghatású mássalhangzók érzékeltetik:

[10] Ez a tendencia pl. ORTUTAynál (i. m. 137) és BORI IMRÉnél is jelentkezik (i. m. 173—74).

[11] A *2. Razglednica* jambikus, illetve szpondeikus lábainak aránya az első tagban 13 : 3; a második tagban 10 : 6. A mély és magas magánhangzók aránya ugyanebben a sorrendben 14 : 22 és 20 : 14.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Kilenc kilométerre innen égnek
a kazlak és a házak.

(A „k" a két sorban hatszor fordul elő, maga a sor is a *k* hang alliterációjával kezdődik.) A pusztító kép tovább tágítása azonban, mely az előző Razglednicában apokaliptikus méreteket öltött, itt elmarad. Igaz, hogy a mezőkre menekült parasztok *riadt*ak, s *némán*, a *rétek szélein*, mintegy saját sorsuk perifériáján szorongva, arról lebillenőben ülnek — de mégis *megül*nek rajta, s „megülni" annyi, mint leülni valamire, s rajta ülve megmaradni. Ezek a parasztok tehát megülnek a rétjeiken, osztályuk sok évszázados keserű tapasztalatának riadtságával, de hagyományos, mindent kiváró makacsságával is, s míg égnek a porták, ők a sokat megért emberek egykedvűségével — *pipáznak*. S ezt a rejtett borzongástól sem mentes, de mégis „békebelinek", s mindenképpen nyugodtnak számító cselekvést (a városi ember és a frontkatona cigarettázásával szemben a paraszti pipázásnak van valami komótos, nyugtató hangulata) a *p* hang alliterálása és továbbvibrálása is nyomatékosítja („pórok *pip*áznak"). Valamiféle vegetatív heroizmus árad ebből a cselekvésből, mely szemben áll az égő kazlak és házak képével, tompítja annak pusztító, fenyegető hatását.

Érdemes felfigyelnünk továbbá egy, az első két Razglednica háborús képeinek megjelenítése közötti másik különbségre. Az ágyúszó és az országúti menekülés képe *közvetlen észlelés* tárgya volt, a tűz és a pipázó parasztok „kilenc kilométerre innen"-i képe viszont csak *megidézett*, legfeljebb korábbi tapasztalások alapján összeálló látvány. A különbséget még növeli, s egyben a háborúnak, a pusztulásnak közvetlenül veszélyeztető hatását gyengíti, hogy a *2. Razglednicá*ban konkrét, jelen idejű élményi háttere épp a második rész idilljének van!

Az első részben tehát találkozunk a pusztító hatalmakkal, de találkozunk az őket megzabolázó költői tendenciákkal is. Az első négy sor hangeffektusai is ez utóbbiak közé tartoznak: a meglepően nagy arányban előforduló magas magánhangzók itt nem a végzet vijjogó hangjaira hangszerelt fel-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

fokozott iszonyat érzékeltetésére hivatottak, mint az *1. Razglednica* sörényes egének képében, sőt, itt inkább a komor atmoszféra megszelídítésére. Erre mutatnak a 3. és a 4. sorban hirtelen elszaporodó nazálisok (összesen 6), és a *p* hang említett alliterálása is.

A második rész mélyebb fekvésű hangjai és meglassult ritmusa mögött sem áll már az a sötétarany tónusú háttér, amelyből az *1. Razglednicá*ban felfénylett a hitves képe — itt csak meglassít egy idilli pillanatot, s egyben meghinti a sokat szenvedett, a halált már sokszor átélt ember spontán szkepszisével. A riadalom ugyanis nem tűnt el, de mintha megenyhült volna a végzet szorítása. Nem lehet ugyanis nem észrevenni e rész oldottabb hangulatát. Rövid négy sor, telítve a bukolikus költészet minden kellékével és könnyedségével. Ortutay Gyula is figyelmeztet a második rímpár tréfás gyöngédségére és a *fodroz-fodros* játékra.[12] Fel kell figyelnünk a játékos jelzőkre *(apró, fodros)*, és a hosszabb sorok, és az ezekben megkezdett mondatot folytató rövidebb sorok váltakozásának libbenő ritmusára. (A második rész rövid sorai rövidebbek még egy szótaggal a 2. és a 4. sornál.) Könnyed, egyben törékeny szépségű a „tóra lépő" kifejezés: azáltal, hogy nem tóba lépésről van szó, a mozdulat hihetetlenül súlytalanná, libbenővé válik. Ez az illékony, szinte éterien tiszta hangulat jellemzi a „felhőt iszik" szerkezetet is; a szomjas birkák nem a vizet, hanem a vízben tükröződő felhők képét isszák. — Figyelmet érdemel még a második rész két tagmondatának paralel szerkesztésmódja is: elöl mindkét helyen egy tárgyas szerkezet áll *(vizet fodroz, felhőt iszik)*; majd igenévvel lassított, a víz felé irányuló mozdulat képei *(tóra lépő, a vízre ráhajolva)*; s végül a cselekvőt megjelölő jelzős szerkezetek következnek *(apró pásztorlány, fodros birkanyáj)*.

A képek törékenysége egyben az idill törékenységét is jelzi, s ezáltal a vers második felében is létrejön egy — az elsővel ellentétes irányú — belső feszültség. Egyensúlyuk, valamint

[12] *Ortutay:* I. m. 138.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

az idill gondosan felépített paralelizmusa, a borotvaélen kiegyensúlyozott pillanatot érzékelteti. De ez a megnyújtott, pillanat a béke pillanata: a „kilenc kilométerre innen" égő házak tüze a vers folyamán egy tapodtat sem közeledik. (Az *1. Razglednicá*ban a rombolás és zűrzavar egyre fojtogatóbb közelségbe lépett!) Természetesen azért ez a tűz is éget — a veszélyeztetettség-érzés nem szűnik meg. De ezen a tűzön még mintha erőt venne, fizikailag és pszichikailag is, a makacs kitartás, az élniakarás és talán a túlélés reménye: a póroké és a költőé. A borotvaélen kiegyensúlyozott békét sugallja az idill bevezetője, az „itt még . . ." is. De mintha ez esetben inkább azt jelentené: *itt* és *most* — béke van. Egy ilyen oldottabb pillanat jelentőségét nem szabad lebecsülnünk. És feltételezhetően ritka voltát figyelembevéve lehetett benne valami a perspektívák némi felderüléséből is. Ezért talán nem járunk messze a valóságtól, ha a *2. Razglednicát* nem annyira a vésztjósló sejtetés, hanem a fenyegető sors időleges fellazulása költeményeként értékeljük.

Az eddigi értelmezések, érzésünk szerint, a már ismert komor végkifejlet tragikumát vetítették vissza ebbe a versbe is, és ezzel megszegényítették Radnóti utolsó költői korszakának érzelmi vonulatát. És a Razglednica-füzér drámáját is: a *3.* és *4. Razglednica* végzet-tudata még tragikusabb színt kap azáltal, hogy a szelíd remény hangjai után szólal meg.

Végül felmerül a kérdés, hogy mi lehetett ennek a feloldódásnak az alapja, krónikai háttere. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a menetelés a *2. Razglednica* idején még nemrégen kezdődött, gyötrelmei még nem lehettek hatványozottak. Egyben általa a költő valóban közelebb került, földrajzilag is, a „búvó otthoni táj"-hoz. Radnóti segítőkész akció nyomán került a transzportba, melyet elsőnek indítottak, úgymond, hazafelé.[13] S hiába érezte maga fölött a végzetet, bizonyára néha

[13] A tényről többen tudósítanak. Lásd MÁRIA BÉLA idézett cikkét. Némileg más változatban SÓS ENDRE: *Radnóti Miklós* — Bibliográfia. Bp. 1966. (Bevezető) 34—35.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ő is hinni merészelte, hogy ez az út nem a halálba vezet. Legalább is az út elején. Például Cservenkán, 1944. október 6-án.[14]

3. Razglednica

Az ökrök száján véres nyál csorog,
az emberek mind véreset vizelnek,
a század bűzös, vad csomókban áll.
Fölöttünk fú a förtelmes halál.

Mohács, 1944 október 24

A Razglednicák füzére itt vált hangot. Ez már a végzet verse, a felbomlásé. De csak a fiziológiai bomlásé — a lélek és az értelem még a kristályszerkezetek fegyelmezett rendjébe kényszeríti az eluralkodó pusztulást.

Itt már nem találjuk meg az első „képeslap" hosszan hömpölygő, középen artisztikusan cezúrált nibelungi sorait, de eltűnik a *2. Razglednica* rövidebb-hosszabb sorokat váltakoztató játékossága is. Lekerekített, szűkszavú ötös jambusok sorjáznak (egy kivételt engedve a második sor hatodfeles jambusának); s a közlések súlyának, megfellebbezhetetlenségének nyomatékául a hangsúlyosabb szókezdő szótagok általában — különösen az első három sorban — egybeesnek a verslábak „erős", *arsis*os részeivel.[15] Meglassul az iram is: az eddigi két „képeslap"-hoz mérten erősen megnő a statikusabb szpondeuszok aránya.[16] A jambusok és a szpondeuszok kiegyenlítettsége az egyes verssorokon belül is érvényesül: se

[14] Az elemzés elején szóltunk a keletkezéstörténeti kutatáson hiányosságairól. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy vannak még olyafeltáratlan tények, melyek később a verset más megvilágításba helyek zik. Például többen úgy tudják, hogy épp Cservenkán az SS nagy vérengzést rendezett a foglyok között (pl. Sós Endre; uo.). Az esemény pontos dátuma azonban még nem ismeretes. Az elemzés alapján feltételezzük, hogy a vers még előtte íródhatott.

[15] Az első három sor névelőkön kívüli 14 szava közül 11-nél figyelhető meg ez a jelenség, az utolsó sorban 4 szó közül 2-nél.

[16] A jambikus és szpondeikus lábak számaránya az első három Razglednicában a következőképpen alakul: 35 : 13, 23 : 9, 12 : 8.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

túl sietős, se túl lassú nincs közöttük. Kihunynak a fények és elfakulnak a színek: az 1. *Razglednicá*ban még a mélyből felfénylett a hitves képe, a 2. „képeslap" pedig még egy tóban tükröződő felhőt láttatott. Elülnek a hanghatások is: a dübörgő ágyúszó és pattogva égő kazlak után már csak valami félelmetes, sejtető suhogást hallunk. Eltűnik a szófaj-kezelés dinamizmusa is: Radnóti verbális — meglepő, mozzanatos igéket kedvelő — stílusa,[17] mely még a Razglednicák első darabjaiban éreztette hatását, itt a megcsöndesült igéknek és az igék-névszók klasszikus nyugodtságú arányának adja át a helyét. Eltűnik az eddigi ellentétes szerkesztésmód is, hogy helyébe a gondolat párhuzamos-haladványos kifejtése lépjen. Négy súlyos tényközlő mondat (az első három laza mellérendelő szerkezetté összeállva) rakódik egymásra — mindegyikük szigorúan tartja magát a sorvégi határvonalhoz. A megfegyelmezett pokol képlete ez — alá kell szállnunk belé, hogy megismerjük rejtett bugyrait.

Az 1. sor „természeti kezdőképpel" indít, ez intonálja a végzetes emberi valóság versét. Az ökör, az állatvilág békés nyugodt egyede, mely a *Nem tudhatom* c. versben még a *szöcske*, *torony* és a *szelíd tanya* képei között a féltve őrzött honi táj békés rekvizitumaként szerepelt, most szájából *véres nyálat* csorgat.

A következő sorban az állatok világából az emberekébe lépünk. E továbblépés azonban nem lényegi, az állat—ember minőség-váltás ellenére sem minőségi: kiderül, hogy az emberek világa semmiben sem különbözik az állatokétól — az ökröknek a nyála, az embereknek a vizelete véres. A két sor haladványos, s mélyebben mégis azonosságot sugalló paralelizmusából az állati sorba taszítottság, a dögrovások légköre áll össze. Az összetartozást a szórend szigorú párhuzama is erősíti: mindkét mondat egy főnévi alannyal kezd és egy igei állítmánnyal zárul. Az 1. sor mélyebb hangjaira hiába válaszol a

[17] L. erről KURCZ ÁGNES: *A szóhangulat Radnóti Miklós költészetében* — ItK, 1960. 561.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

2. sor szinte egyöntetűen magas fekvéssel[18] — a hangrendi ellentét nem állít fel két külön alternatívát: tudjuk, hogy ugyanazon valóság két oldaláról van szó. Az ellentét, a vers szövetébe beépítve, paradox módon az azonosságot, a masszív egylényegűséget erősíti, mintha azt mondaná: így sincs, úgy sincs menekvés immár. Két változat egy témára: az animális szintre csupaszodás témájára. De ebben a világban ott él az ember, a költő, ki a rettenetet szavakba rendezi: az alliterációval is hangsúlyozott „vizelnek" ige természettudományos terminológiája az orvost idézi, aki kíméletlenül, de roppant önfegyelemmel diagnosztizálja magán a gyógyíthatatlan betegség tüneteit.

A 2. sor a vers egyetlen csonka verslábával zárul, szinte éreztetve az első két sor szoros összetartozását. A 3. sor mégsem kezd teljesen új szerkezeti egységet, a pauza inkább csak azt jelenti, hogy az 1. és 2. sor közvetlen párhuzama után a harmadik mondat haladványosan továbbfejleszti az előző sor leállatiasított ember-motívumát: itt már egy konkrét emberi csoportról, a „bűzös, vad csomókban álló" munkaszolgálatos századról van szó. A vizuális képek helyett most egy eddig hiányzó s a költészetben is aránylag ritka: a szagérzékelésünkre ható szenzuális kép lép be. Nemcsak ez okozza azonban a „bűzös" jelző meglepő és figyelemfelhívó hatását, hanem a szónak az érzéklet kellemetlenségére, visszataszító voltára utaló jelentése is. Érdemes felfigyelnünk továbbá a „vad" jelzőnek csak az *1. Razglednicá*hoz viszonyítva is lemérhető jelentésváltozására. Ott még, az ágyúszó jelzőjeként, 'szilaj', 'durva', 'romboló' jelentéssel bírt, itt már nem a pusztító erőkre, hanem a pusztítás áldozataira alkalmazza a költő, jelentése inkább: 'tépett', 'zilált', 'elvadult'. Nemcsak ez a jelző, az egész sor együttese azt sugallja, hogy a dehumanizáció itt jutott el ábrázolásának kiteljesedéséhez.

[18] Az 1. sorban a mély és magas magánhangzók aránya 6 : 4, a második sorban 1 : 10. A jelenségre, a két sor sorzáró mély, illetve magas hangjainak egymásrafelelését hangsúlyozva, Ortutay Gyula is felhívja a figyelmet (L. ORTUTAY: i. m. 138).

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Nem kis része van ebben a sor utolsó, rejtett expresszivitású képének, amelyre eddig nem fordítottunk kellő figyelmet. A század ugyanis nem „bűzös, vad" *csoportokban* (ez még ép alakzat), de nem is *csordákban*, hanem: *„csomókban* áll". — A „véres nyál" és a „véres vizelet" éles értelmi kirajzoltságú, jelentéstartalmukkal közvetlenül is riasztó hatású képek. Lényegében ez áll külön-külön a „bűzös" és a „vad" jelzőkre is, bár itt már bizonyos mögöttes jelentés-zónákkal is számolnunk kellett. De már semmiképpen sem mondható el mindez a „csomókban áll" szerkezetre. A konkrét szemléleti tény, mely ezt a képet egyfelől sugallhatta, általános kísérőjelensége és válaszreakciója a vitaminhiánytól, az alultápláltságtól, túlcrőltetéstől elcsigázott szervezetnek: az állati és emberi szőrzet, hajzat hirtelen, *csomókban* való hullása. (Gondoljunk a József Attila-i képre: „csomókban hull a hajaszála . . .") A kép önmagában is szemléletes: a pusztulás kollektívákat dezorganizáló, a csoportnál kisebb egységekre: *csomókra*, esetleges, kicsiny csoportosulásokra szétziláló hatását láttatja. A csomókban hulló szőrzet észleletéből való kiindulást mégsem tarthatjuk indokolatlannak: ott rejtőzését a szókép mélyrétegeiben korábban előforduló analóg társai: a „véres nyál", a „véres vizelet" képek is sugallják. — Az eddigiekben csak a kifejezésből áradó bomlásérzetet, széthulláshangulatot hangsúlyoztuk. Fel kell figyelnünk azonban a bomlással szemben álló, rejtett, de a hangulatban mégis jelen levő kohéziós erőkre is. A századot a menetelés apróbb csoportokra zilálja szét, de ezek az embercsomók egyben egy összetartó irányú mozgásnak, a meghajszolt egyedek *összeverődésének*, a megriasztott élőlények spontán *összebújásának* eredményei. (Magának a „csomó" szónak különböző jelentésárnyalatai is általában többesítő, koncentráló jellegűek.) Szólnunk kell még a széthullás-képzettel szintén ellentétes irányban ható statikus „áll" igéről is, mely létigei merevséggel[19] fékezi meg a bomlás felgyorsuló

[19] Az „áll" ugyanis itt — érzésünk szerint — nem azt jelenti, hogy a század valóban *áll* (pihen) — mint ahogy pl. a „harcban áll" kifejezésben sem erről van szó —, hanem a csomókba szóródás *tényét* (azt,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

(l. „vad" jelző!) folyamatát. A 3. sorban tehát elhatalmasodott a létbeli lefokozódás atmoszférája[20] — az eddigi konkrét, realista képeket egy nyugtalanítóan vibráló, a teljes felbomlás látványába táguló szókép követi, mellyel szemben azonban az emberi és költői tartás megőrizte pozícióit.

A sor megtartotta rokonságát az előbbi kettővel, melyeknek mondanivalóját továbbfejlesztette.[21] Mondatszerkezete azokéval azonos — dísztelen, rím nélküli monotóniával immár harmadszor kerül a sorvégre egy ténymegállapító ige. A három sor a mássalhangzók használatában is hasonló arculatot mutat. Az együttesükben legtöbbször előforduló hangok: a *k*, az *r* és a *v*,[22] híven festik alá a tárgyilagos, kegyetlen képek kietlen hangulatát. Különösen a *v* hangok szerepe hangsúlyos: mindnégyük szókezdő hang, kettő közülük alliterál is: „*v*éreset *v*izelnek". Emellett mind a három sorban fakó kérlelhetetlenséggel pontosan ugyanazon helyen, a — mindháromszor a versláb arsisa által is nyomatékosított — 6. szótagban bukkan fel.

A 3. sorral lezárul a vers első szerkezeti része — és vele az első három sort magába foglaló, laza szövésű összetett mondat is. Az utolsó sor: „Fölöttünk fú a förtelmes halál" — összegezés és kitágítás. A pusztulás eddigi realista képei itt mindent átfogó megfogalmazást nyernek: a „halál", a vers utolsó szavaként rárímel[23] a 3. sor végére, azéra a soréra, amelyben tetőzött, s egyben lezárult az előzmény, a krónikási tudósítás.

---

hogy *így van)* állapítja meg vele a költő. (A „harcban áll" szerkezet is lényegében behelyettesíthető a létigés formával: „harcban van".) Innen az „áll" ige lelassító, fegyelmező hatása, mely jól illik bele a tényközlő költői előadásmodorba.

[20] Ez egyben a vers legmélyebb hangfekvésű, legkomorabb tónusú sora is — a mély és magas vokálisok aránya 8 : 2.

[21] Az első három sor összetartozására, paralelizmusára Bori Imre is figyelmeztet: i. m. 174.

[22] A *k* és az *r* ötször-ötször, a *v* négyszer szerepel.

[23] A „halál" szó a vers egyetlen válaszríme. Szerepére Ortutay is rámutat: i. m. 138.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A megtett út következetes: az először az állatok, azután az emberek, majd a költő közvetlen környezetét jelentő munkaszolgálatos csoport körében láttatott borzalmak logikusan torkollnak a mindent betöltő halál képzetébe. Ezt a vonulatot inkább megerősíti, mintsem megtörné a két rész között tapasztalható szórendi disszonancia: az alany az eddigi első helyről azért kerül a mondat (s a vers) végére, hogy expresszívvé váljon a halál mindent meghatározó szerepe.

A sorkezdő szó személyragja révén („fölöttü*nk*") az eddigi *látó* költő szerepét a *részes* költő veszi át, aki azáltal, hogy (bár itt is többesszám első személy mögé rejtett) részességét közli az imént oly fegyelmezetten, tárgyilagosan megírt borzalmakban, nemcsak személyes szenvedését árulja el, hanem felmutatja számunkra az elviselés példáját is.

A „fölöttünk" egyben nyomasztó, ránk nehezedő helyviszonyt is jelöl, s ezzel a felettünk magasodó végzet képzetét intonálja. Az első résztől merőben különböző hangeffektusok is ez irányban hatnak: a zöngétlen spiráns *f* hang hármas alliterációja és a közvetlenül utána következő labiális vokálisok *(fö—fú—fö)*, valamint az egész soron végigvonuló labiális jelleg[24] borzongató légmozgást idéző végzetes atmoszférát éreztet. A „végzet szele" azonban meglepően lágy hangszerelésű. A fülnek kellemes spiránsok *(s, h)*, nazálisok *(m, n)* és sűrűn (4-szer) előforduló *l* hangok sorjáznak benne.[25] Azt jelentené ez, hogy az élet kegyetlen valóságának kontrasztjában a halál már áhított, feloldó menedék? A kérdésre maga a költő válaszol nemmel, amikor a halált „förtelmes"-nek nevezi. Az első rész kemény, a második rész lágy hanghatásának ellentéte tehát nem igazi ellentét: más-más oldalról kiindulva, de egyaránt elkerülhetetlenül a pusztulásba vezet. Azt érzékelteti, hogy nincs kigázolás, minden eszköz az erőszaké. A vers leszámol az illúziókkal, tudatosítja a végzetet. De ez nem

[24] A 4. sor labiális és illabiális magánhangzóinak aránya 7 : 3.
[25] A 4. sor 15 mássalhangzója között csak 4 keményebb, durvább hanghatású akad. (A *k*, az *r* és kétszer a *t*.)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

jelenti azt, hogy elfogadja és megnyugszik benne. A hirtelen előtérbe lépő költő a „förtelmes" jelzővel *minősíti* a rá és társaira, valamint az egész jobb sorsra érdemes világra kiosztott pusztulást. Ez a jelző a humánum vádirata az „emberforma pogányok hadserege" ellen. És a *förtelmet* a későbbi korok szülöttei — mi és az eljövendők — is átérzik, és átélik az értékek veszését. A katartikus hatású költői fegyelem megmentette a világ egyensúlyát.

4. Razglednica

Mellézuhantam, átfordult a teste
s feszes volt már, mint húr, ha pattan.
Tarkólövés. — Így végzed hát te is, —
súgtam magamnak, — csak feküdj nyugodtan.
Halált virágzik most a türelem. —
Der springt noch auf, — hangzott fölöttem.
Sárral kevert vér száradt fülemen.

Szentkirályszabadja, 1944 október 31

A Razglednicák utolsó darabjához értünk: a közvetlen halálközelség, az *átélt* (s egyelőre még túlélt) pillanat költeményéhez.[26] A vég előtti pillanat érzete nemcsak abból a tudásunkból származik, hogy a költő három-négy nap múlva halott — hangulata megkötődött a vers alaprétegeiben is. Mindenekelőtt a végsőkig feszített húr képe szuggerálja, melynek expresszivitása (elsősorban a mozzanatos „pattan" ige és a száraz, felhang nélküli *t* hangok[27] révén) szétszivárog a vers egész szövetén. Irgalmatlanul rövidre fogott, „feszes" pillanat ez, már-már nem is a pattanást *megelőző* (amit a „*mielőtt* pattan" kapcsolat sugallna), hanem azzal szinte *egyidejű*: „mint

[26] Ortutay Gyula mondja a *4. Razglednicá*ról: „A halál előtti csönd egyszerűsége, monumentális zengése ez." ORTUTAY: i. m. 139.

[27] A „pa*tt*an" szóban geminált *t* hang a vers leggyakrabban (21-szer) előforduló hangja, ezt a „pa*tt*an" mélyfekvésű magánhangzója, az *a*, majd a „tarkólövés", a „springt", a „sár" és a „vér" *r* hangja követi. (19, illetve 12 előfordulással.)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

húr, *ha* pattan". A pattanás előtti állapot azonban egyben az ajzottság, az erők végső összeszedettségének állapota is: ott feszül benne a lélek heroikus készsége a borzalmak regisztrálására.

A verset a végső pillanatok lényegre koncentráló tömörsége jellemzi: eltűnik a külvilág rajzának eddigi viszonylagos részletessége, a költő a képletek szigorúságával csak három alakot: a halott társat, a gyilkost és önmagát láttatja. Különösen feltűnő az eddigi verseken végigvonuló, a *3. Razglednicá*ban lényegivé is felnövő állat-motívum hiánya: a költő a halált, a végső pillanatban, hangsúlyozottan emberi értékben vállalja. Az eddigi „képeslapok" az észlelés, a tényközlés mellett, az észlelt valóságon való túllépés némi lehetőségének jeleként, helyet adtak a reflexiónak, a költői tágításnak (még a *3. Razglednica* utolsó sorában is felülemelkedünk a pusztulás konkrét képein) — itt már kimosódik minden oldottabb, játékosabb, reflexív elem (eltűnnek az előző Razglednicákban még fontos szerepet vivő alliterációk is) — s marad a kopár közlések szaggatott egymásutánja. Ez a szaggatottság lemérhető a verssorok rapszodikusan változó hosszúságán, a mondatok megrövidülésén és számuk nagymértékű elszaporodásán is.[28] Mégsem kelti a darabokra való szétesettség érzését, ziháló hangokat sem hallat, s nem szólalnak meg benne a téboly felhangjai sem. Ezt a szaggatottságot szigorúan megszerkesztett tömör drámaiság, „balladai homállyal" telített drámai kihagyások és dramatizált előadásmód jellemzi. Ez a dráma *egy másodperc* (a szó szoros értelmében!) történetét mondja el, kronologikus sorrendben, kitérők és megtorpanás nélkül haladva a kifejlet felé.

Ez a másodperc a vers első szavával jelzett földrezuhanás és az utolsó sor által sejtetett újbóli talpraállás között telik el

[28] A sorhosszak eddigi többé-kevésbé szabályos váltakozását a *4. Razglednicá*ban hatodfeles, ötödfeles és ötös (s néhol botló) jambusok lazább rendszere váltja fel. — Az első három Razglednica 2 (többnyire összetett) mondatból épült fel, a negyedikben a mondatok száma 6-ra emelkedik, melyek közül 3 még további (többnyire 2—3—4 szavas) mondatokra osztódik. (A vers első két sorát kitevő összetett mondatnak például 5 tagmondata van.)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

— arccal a föld sarában, közvetlen szomszédságában egy holttestnek — és a gyilkosok lába előtt.

„Mellézuhantam": magas hangszínről hirtelen mélybe váltó magánhangzóival érzékelteti nemcsak a zuhanás tényét, hanem a test elerőtlenedéséből következő intenzitását, súlyát is. (A magas „é" után mindjárt a legmélyebb fekvésű „u" következik.) A mozgás azonban nemcsak lefelé, hanem síkban is egy kijelölt pontra: a halál kegyetlen gesztusától megcsúfolt, „átfordult" holttetem mellé irányul. Az imént meggyilkolt társ merevedni kezdő testének látványa indítja a már említett, sugalló hatású hasonlatot: „feszes volt már, mint húr, ha pattan". Tehát a végső pillanaton *túli* állapot szemléleti tényét (annak az életnek a „húrja" már elpattant!) a pattanás *előtti* húr képével veti össze mint hasonlóval — s ez a feszültség egyben előreutal a költő most bekövetkező „pattanás előtti" pillanatára. A „pattan" szó emellett, mint arra Bori Imre felfigyel,[29] hangulatilag indukálja, mintegy magából „kipattantja" a következő sor csattanó rövidségű szó-mondatát: „Tarkólövés." Szűkszavú ténymegállapítás, a boncolási jegyzőkönyvek nyelvén. A közlést követő pont után kezdődik a másodperc kiemelt pillanata, a csöndé, amelynek végén a költő egy újabb lövés dörejét várja,[30] s amelyet egy elfojtott belső monológ nyújt drámaian hosszúra. A monológból kitűnik, hogy a *3. Razglednicá*ban még „förtelmesnek" nevezett halált a költő, józanságra intve magát, már valóban *várja:* „nyugodtan", halált virágzó türelemmel.[31] (Az utóbbi képben a „türelem rózsát terem" közmondás groteszken fájdalmas parafrázisát sejthetjük.) A „halált virágzik" összetétel

[29] L. Bori: i. m. 175.

[30] Erre a pillanatnyi szünetre, s ennek „halált virágzó" hangulatára Bori Imre és B. Szabó György hívja fel a figyelmet. (L. Bori: i. m. 175; B. Szabó György: *Rapszódia négy szólamra az emberről, tárgyakról, a művészetről és önmagunkról* — Híd, 1962. 7. sz. 614.)

[31] Tolnai Gábor joggal hangsúlyozza ennek a halállal szembenéző józan nyugalomnak emelkedettségét, és rokonítja a halálát zsoltárt fordítva váró Balassi gesztusával. (L.: *Radnóti Miklós Válogatott művei* — Bp. 1962. Előszó; 8.)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

végletesen ellentétes elemeinek (virágzás — halál) ily evidens kapcsolása megborzaszt,[32] egyben felfokozza az ellenpólus: a költő által élt élet rettenetét.

A csend pillanatának végén a lövés helyett — s azt híven helyettesítve — egy kurta német nyelvű mondat hangzik: „Der springt noch auf". Eddig csak áldozatait láttuk — itt lép elő először a sejtető háttérből a gyilkos. Szava fél sornyi, s mégis mindent elárul magáról. Elsősorban kegyetlenségét. Kegyetlen azáltal, hogy csöndet tör meg; kegyetlen szavai durván idegen hanghatásával (különösen a „springt" mássalhangzótorlódásaival, ideges „r"-jével, csattanó „t"-jével) — és kegyetlen azzal, amit mond. Az előbbi monológ és a parancsnak beillő kijelentés egyaránt az áldozatnak, az áldozathoz szól. Megdöbbentő paradoxon: az áldozat az, aki kívánja és előkészíti magában a halált, s a gyilkos az, aki „megmenti", nem engedi meghalni áldozatát. Ebben a világban már minden visszájára fordul, itt nem a másik, az igazi világ törvényei uralkodnak. Az ember itt kényre-kegyre kiszolgáltatott játékszer csupán. — A gyilkosról megtudjuk még azt is, hogy cinikus. Nem „feláll" vagy „felkel" — „ez még *felugrik*", mondja. Olyan emberre, aki csontig soványodott, jártányi ereje sincs már, hisz az imént is összerogyott. — És végül megtudjuk a gyilkos nemzetiségét is.[33] Ítélet hangzik el nyelvén, de általa egyszer s mindenkorra ő is megítéltetett. Mert a költő, a halál mezsgyéjén, vádol is. Az erkölcsi jóvátétel nehezebb a gazdaságinál — ezt még sokáig fogja törleszteni az a nép, melynek költői, Radnóti Miklós verseit fordítván, egy fél sorban anyanyelvükkel találkoznak.

[32] A „halált virágzik" összetételt, illetve a halállal kapcsolt „virágzik" igét értelmezhetjük úgy is, hogy a véresszegélyű lőtt sebet, a halál „virágát" lássuk mögötte. Az ellentét, bár módosult formában, itt is jelentkezik, s hatása nem kevésbé megdöbbentő.

[33] Ortutay Gyula finom meglátása, hogy a költő elhallgatja a *Nem tudhatom* című versében is oly féltő gonddal körülvett haza felelősségét sorsának alakulásában. „A legmélyebb magyar vallomások közül való ez a német nyelvű félsor" — írja. ORTUTAY: i. m. 139.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A másfél hónappal a *4. Razglednica* előtt írt *Erőltetett menet* egy kiáltással zárul: „Ne menj tovább, barátom, kiálts rám! s fölkelek!" Azt a talpraállást még belső parancs, a „búvó otthoni táj" és a feleség viszontlátásának halvány reménye mozgatta. A *4. Razglednica* utolsó sora mögött sejlő felállást viszont külső hatalom, idegen katonaszó rendeli el, azért, hogy meghosszabbítsa a cél nélküli szenvedést. Mert itt már se a menetelésnek, se a földről való felkelésnek nincs emberi perspektívája: csak a gyilkost szórakoztatja. Itt a talpra állás semmivel sem kevésbé megalázó, mint az arcra bukás a gyilkosok előtt. A versnek ezeken a tájain indokolódik meg igazán az előző sorok halálvárásának nem pánikbaeső, nem apatikus — hanem józan, emberi hangja. Ezért nincs feloldódás az utolsó sorban: a költő fülén „sárral kevert vér" szárad. Az út *sara*, az imént megölt társ *vére* — az észlelés tárgyai; konkrét realitások, nem költői képek. De az empirikus valóság azon rétegeiből valók, amelyekből a költészet őskorában az elsők között szűrte ki az ember a jelképi tartalmat.

Egy pontos, „míves" asszonánc („türelem" — „fülemen") zárja a verset, és vele Radnóti Miklós életművét. Ez az asszonánc egy külön kis világ. Ott dolgoznak benne — külön és megjelölten — mindazon energiák, melyek a költővel a halál közvetlen szomszédságában, a fentmaradás minimális esélyével, még megiratták ezt a verset — és a többi Razglednicát.

Ez az asszonánc itt, Radnóti utolsó szavaként, jelkép-értékű. A költészet legősibb és legnagyobb lehetőségének sikeres megvalósulására figyelmeztet. Arra, hogy a Razglednicákban kirajzolódó stációk szörnyűségének költői rögzítése e szörnyűségek virtuális lebírása is egyben. A varázsénekek és a halott-siratók óta ritkán volt ilyen fogható, ennyire evidens a költészet funkciója. A költészet alapképlete képződik meg itt: a hit, hogy az értő szavakkal megnevezett létezés uralmunk alá igázódik.

Radnóti ezekben a versekben eme *ars poetica*-ként vállalt képlet jegyében nevezi meg a halált (a *3. Razglednica* végén — szinte mágikus erővel — szó szerint is) — és így válik, arcrabukottan is, legyőzhetetlenné általa.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

DOKUMENTUM

RADNÓTI ÉS A MUNKA

A *Munka*, Kassák „szocialista kultúrbeszámolója" 1928 szeptemberében indult, s alig egy hónappal később az *1928* című „irodalmi, művészeti és kritikai szemle", Radnótié.[1] A magyar avantgard atyamesterének korábbi folyóirataival „költősége kezdeti állapotában", tehát már kissé előbb megismerkedett, ha ugyan nem ezek voltak — némi külföldi anyag mellett — azok a „dokumentumok", melyek közt „izgalmas és kalandos utazásokat" bonyolított le. A régi formába nem férő mondanivalók a reichenbergi élmények nyomán támadtak, a kötött formával való szakításhoz a végső lökést és biztatást a Dokumentum költészete adhatta.[2]

Ismeretes, a rövidéletű *1928* megszűnése után az 1929 novemberében induló, félig-meddig utód *Kortárs*nál talál fórumot önmagának és főleg baráti közösséget; ennek egyik tagja, Forgács Antal az új magyar líráról szólva — nyilván a többiek nevében is — hitet tesz Kassák mellett,[3] mert — úgymond — „ő az első költő, aki teljesen és világosan átlátja és átérzi a háború utáni élet adottságait, formáit és visszásságait . . . hisz az emberben, s van ereje, hogy az egész világot új ideálok felé vezesse. Kassák előtt legnagyobb érték az egészséges erő. Ellensége minden szentimentalizmusnak, gyengeségnek, sáppadtságnak és holdvilágnak." Nem pusztán egy költészet iránti erős vonzódás mindez, hanem egy igen határozott politikai, művészi, mozgalmi program iránti is, mely e költészetben fejeződött ki legszínvonalasabban, s tulajdonképpen a *Munka*-köré volt: a szellem minden eszközével az új, szocialista világszemléletű, a majdani győzelem kivívására mindenképp alkalmas embertípus kialakításán kell fáradozni, a „kollektív emberén".

Radnóti Zelk *Csuklódon kibuggyan a vér* c. kötetéről írott bírálatában vall:[4] „az új magyar líra építőinek" elsősorban „Kassák Lajost

[1] Vö. MOLNÁR F.: *Radnóti Miklós pályakezdésének körülményeiről* — ItK; 1968. 3. 343—49.

[2] CSAPLÁR F.: *Kassák Lajos folyóirata, a Dokumentum* — Tiszatáj; 1967. 3. 298—302.

[3] FORGÁCS A.: *Az új magyar líra* — Kortárs; 1930. márc. 20. Idézi MOLNÁR F.: i. m. 345.

[4] RADNÓTI M.: *Zelk Zoltán: Csuklódon kibuggyan a vér.* Kortárs — 1930. jún. Idézi MOLNÁR F.: i. m. 348.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

és vezérkarát" tartja, név szerint Déryt, Illyést, Nádass Józsefet, Németh Andort, Zelket, tehát a *Munka*-kör ez idő szerinti költőgárdáját. Amit Zelknél dicséretesnek talál — „súlyos és egyszerű", „férfiasra" „elhasznált frazeológiák" nélkül — az tulajdonképp Kassáktól eredt, s szinte programmá vált a tanítványok akkori költői gyakorlatában. A kötetből Radnótinak *A fiatal munkáshoz* c. vers tetszik leginkább, az, mely formájában és szellemében egyaránt legszembetűnőbben mutatja Kassák és a kör hatását — a „fiatal munkás" a *Munka*-csoport elképzeléseinek megfelelő pózban jelenik meg *(Uccaszéli padon . . . este / az égre bámészkodtál, könyv hevert térdeden)*, majd a költő élete következik példázatul a végső üzenet, az egymásra találás szükségességének és komoly vágyának érzelmi, logikai alátámasztására; hasonlót többen is írnak a kör költői közül, Kassák és Déry például a *Fiatal munkás* címmel. Zelk verse reichenbergi önmagát idézhette fel Radnótiban, a munkássággal való találkozás élményét és az azonosulni vágyás sokszor átélt lelkiállapotát.

A *Munká*ban ekkor még nem jelennek meg versei, bár az 1928—29 táján írottakban gyakran — Bori Imre szavaival[6] — „Kassák indázó, már-már az egész verstestet betöltő versmondatait játssza" „a Kassák-féle szabadvers képmerészségeivel", a profán vallásosság, a bukolikus hangulatok, az önfeledt erotikától izzó szerelmi líra azonban távol állt a Munka konstruktív költészetétől; alig néhány vers találhatott volna megértésre Kassák közismert szigora előtt és bebocsáttatást a folyóirat lapjaira, leginkább a *Sokan láttátok* és a *Szegénység és gyűlölet verse* címűek. Az előbbi komor, filmszerűen pergő életkép a Kassákra jellemző beszédszituációteremtéssel *(Sokan láttátok, hogy . . .)*, konstruktív szürrealista képekkel *(a járda is / elém szaladt a házaival, melyek kapualjából / kifolytak reggelenként a szeméttel és a vízzel / a hétköznap tragédiái / melyek este tíztől bezárva hörögtek a / csilláros szobák halottrugójú ágyain és / elfutottak mellettem a pénznek ordító transzparensei* stb.), a személyes vonatkozású, a vers érzelmi egyensúlyát biztosító „zárlattal" *(és én / aki sokat szerettem és aki sohasem sírtam)*. A *Szegénység és gyűlölet versé*ben az az erős hatású élmény van, melyet a *Munka* szinte minden költője megénekelt, a munkásság sorsával való találkozás, s közösség vállalása; néhány sort akár Kassák is írhatott volna *(A gyűlölet szerető, gömbölyű szavai forgatták / az áttételek lomha kerekét, mikor telthúsú / fehér álmok szorultak be a szíjak közé!* stb.); az epikai elemekből összeáll „egy ember élete" a kassáki versmodellhez hasonlóan, ugyanakkor a szenvedélyes kiáltani akarás, a dinamikusság erősebb foka elüt Kassák ekkor már elégikusabb, meditálóbb hangvételétől.

[6] Bori I.: Radnóti — Fórum; 1966. 17., 21.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Végül is a régi formák elleni lázadás, a hagyományokkal való szakítás és a munkásosztályra való rátalálás gesztusa az, melyet Kassáktól, a *Dokumentum*, majd a *Munka*-kör költőitől elleshetett, vagy melyhez legalább bátorítást nyert. Hogy jelentkezett-e a mesternél kézirattal, nem tudni, mindenesetre a *Kortárs* költői közül Vajda János már a *Munka* első számában szerepelt könyvismertetéssel, később versekkel, akár Zelk Zoltán és Mária Béla, Justus Pál pedig már 1929 januárjától Kassák vezető munkatársa volt.

1930 őszén Radnóti Szegedre került, új közösségbe, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumába, melynek egyik tagja, Hont Ferenc részt vett a *Munka* tevékenységében, 1931-ben még fellép Kassák szerzői estjén.[6] Miután a Kollégium közvetlen kapcsolatba került az illegális kommunista mozgalommal, a Kassákkal és körével való érintkezés fokozatosan leépül. A szegedi munkásotthon Hont vezette szavalókórusának repertoárjában két Kassák mű is szerepel a *Mesteremberek* és a *Munka és harc emberei vagyunk.*[7] Radnóti azonban az 1932-ből való *Most fölfújom* . . . kezdetű versében már „jótüdejű epikusnak" nevezi a mestert, aki — úgymond — „mindent otthágy a helyén". Persze egy sokáig mértéknek tekintett költészettől való elszakadás nem mehetett oly gyorsan és kategorikusan, mint a puszta megtagadás: a *Jóllakott ablakokon*, sőt a megtagadást kinyilatkoztató *Most fölfújom* . . . c. versben is — érezni — jelen van a kassáki költészet. Radnótinak a „formáról és a világszemléletről" írott „jegyzeteiben" „az anyaggal és a társadalommal való harc", „a régi forma elleni lázadás" gondolatának, valamint a „szocialista kultúra ügyét" szolgálni akaró szándék forrásai között feltétlenül meg kell említeni Kassák és a *Munka*-kör ars poetikáját, erős elhivatottságát.

A *Munka* tartózkodó magatartása továbbra is megmaradt, egészen 1935-ig; a folyóirat nem vesz tudomást Radnóti köteteiről: nemcsak a *Pogány köszöntő*ről és az *Újmódi Pásztorok Énekéről*, hanem a *Lázadó szél* és az *Ének a négerről, aki a városba ment* című*r*ől sem.

1935 decemberében aztán — eléggé váratlanul — Radnóti-írást közöl, ez alkalommal először, cikket *Füst Milán*ról,[8] a következő, 46. számban pedig verset, a *Henry Barbusse meghalt* címűt, majd gyors egymás után egy-egy műfordítás következik: Paul Fort: *Nyárréji álom* (47. sz.), *Georges Duhamel balladája az átvágott torkú férfiról* (50. sz.), Jean Cocteau: *Fénykép* (51 .sz.), Max Jacob: *Búcsúzó vers* (52. sz.), Valery Larbaud: *Múzsám* (53. sz). Radnóti jelentkezése — mint Tolnai Gábor állítja, a *Népszavá*nál is[9] — valamiféle óhajtott

[6] Hont F. szóbeli közlése.
[7] L. Csaplár F.: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma* — Akadémiai; 1967. 77.
[8] Radnóti M.: *Füst Milán. Tanulmányok, cikkek.* Összeállította Réz Pál — Magvető 1956. 122—128.
[9] Tolnai G.: *Radnóti Miklós* — ItK; 1962. 5. sz. 610.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

„egységfront" jegyében és szándékával történhetett. A vers és a műfordítások tanúsága szerint a *Munka* világirodalmi orientációjával vállalt közösséget: Kassák és köre a Szovjetunió belpolitikai és művészeti életében bekövetkezett káros, sőt tragikus fordulat után 1933—34-től Franciaországban és a francia kultúrában látta a fasizmussal, az „ellenforradalmi nacionalizmussal" szemben álló legnagyobb erőt, a „francia írók jelesebbjeiben", különösen Martin du Gard-ban (vele Havas Endre révén közvetlenül is kapcsolatba került a kör), Malraux-ban, Gide-ben, Romain Rolland-ban, Barbusse-ban — olykor élesen polemizálva is velük — „korunk szenvedélyes keresőit", „emberábrázolóit" és „megújítóit"[10]: határozott antifasiszta és németellenes jellegű és szándékú volt ez az érdeklődés. Barbusset, akinek halálára Radnóti verset írt, Kassák még a bécsi emigrációból személyesen ismerte, ő írt nekrológot *A tűz* szerzőjéről;[11] Kassák búcsúztatója kérlelhetetlenül szigorú, Radnótié fenntartás nélküli tiszteletadás.

Füst Milánról írni annyit jelentett, mint a magyar szabadvers Kassák melletti másik megteremtőjéről; Radnóti e cikkében — akár négy év múlva Kassák költészetével kapcsolatban — „világteremtést", „formateremtést" emleget és a fiatal költőket „az időmértékhez, sőt a rímhez is visszavezető szigorú törvényszerűséget" vallva saját költészete fejlődésének irányáról, melyhez ekkor már — tendenciáit tekintve — hasonlatos volt a kassáki versé is; a cikk utolsó, erősen programszerű sorainál — „Füst Milán konstruktív lázadó és ez a tény rokonunkká teszi. Tagadja ezt a világot és fölépít helyette egy másikat magának. Mi is ezt akarjuk *magunknak* . . . Szabad és lázadó, mint lázadó találkozik a közösség életével és indulataiban akaratával is." — okunk van Kassák sugalmazására gyanakodni, ha ugyan nem erős szerkesztői kézzel történt „kiegészítésre".

1936 decemberében jelenik meg a *Munka*ban először Radnótival kapcsolatos írás, Bánáti Oszkár bírálata a *Járkálj csak halálraítéltről*,[12] mely elsősorban a formateremtő próbálkozásokat elemzi végeredményben dicsérőn; olyan vonásokat emel ki — korántsem véletlenül —, mint „férfias nyugodtság", „rokonszenves szomorúság".

1937 januárja után többé nem találkozhatunk Radnóti művel a folyóiratban; a leszakadás nem volt szükségszerű, ám véletlen sem: a baloldali erők ekkor már erősen differenciálódtak, Kassák elveinél fogva nem jó szemmel nézhette Radnótinak a *Gondolat*hoz való egyre szorosabb kapcsolódását, a Szegedi Fiatalok kezdeményezésére megalakult Független Színpadtól Kassák és köre távol maradt, Hont

[10] HAVAS E.: *A mai francia regény* — Munka; 1937. 55. 1761—62.
[11] KASSÁK L.: *Henri Barbusse* — Munka; 1935. 44. 1306—8.
[12] BÁNÁTI O.: *Járkálj csak halálraítélt* — Munka; 1936. 52. 1634.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

és a *Munka* egyik vezetője, a később nyilassá lett Sellmayer Ferenc között pedig heves összeütközésre került sor.[13]

Ellenségeskedés nem támadt, sőt elhidegülés sem. A *Munka* utolsó — 1939 januári — számában Havas Endre meleg hangon méltatja a *Meredek út*at;[14] Radnóti költészetében olyan emberi magatartást lát („még bátrabban és merészebben, hószín öntudattal emelkedik a hegyek fölé ... nem hagyja el őrhelyét, vigyáz a szóra ... tiszta és csendes benne az emberszeretet is"), mely példa lehet, s nagyjából azonos a *Munka* magatartásideáljával; a „finom kulturáltság", „hagyomány tisztelete", melyek évtizeddel korábban szinte csak pejoratív értelemben lehetett volna minősítés a *Munka* házatáján, most dicséretként hangzanak el. Radnóti számára a *Nyugat*ban közölt szép Kassák-bírálat[15] megírásához annak a felismerésnek érzelmi hatása is jelentősen hozzájárult, hogy a mester költészete az ő általa is követett irányba halad.

Radnóti munkatársi minőségben való ideiglenes csatlakozása nem tudta megállítani a *Munka* elszigetelődésének lassú, de kérlelhetetlen folyamatát: kettejük kapcsolata tanulságos epizód a magyar baloldali mozgalmak egymástkeresésének inkább csak félsikerekben gazdag történetéből.

CSAPLÁR FERENC

EGY RADNÓTI-VERS KELETKEZÉSÉRŐL

(Napilapból: Farkas László, magyar proletár költő és író, 31. életévében, Bécsben a Wiedener Spital ágyán, emigrációja első esztendejében, tüdővészben elpusztult.)

Az *1932 Január 17 (Vasárnap)* című s a *Férfinapló* ciklusban közölt Radnóti-vers e mottójában szereplő Farkas László eddig ismeretlen életútjáról a Pozsonyban megjelenő Irodalmi Szemle 1968 7. számában adtunk ismertetést. A Szatmárból származó költő Radnóti- és baráti körével való kapcsolatáról előzőleg Sós Endre számolt be a Tiszatáj 1965 decemberi számában. E szerint az Erdély, Szlovákia és Budapest között vándorló „hontalan" költőt 1928—29-ben Budapesten Radnóti és barátai is támogatták, segítséget nyújtottak neki verseinek elhelyezéséhez. Radnóti például a *Nyugat*hoz

[13] HONT F. szóbeli közlése.
[14] HAVAS E.: *Radnóti Miklós: Meredek út* — Munka; 1939. 64. 2219.
[15] RADNÓTI M.: *Tanulmányok, cikkek* — 245—52.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

vitte el verseit, s ott öt meg is jelent. Így tehát a halálhír mélyebb érzelmi hatást válthatott ki Radnótiból, valamint felidézhette a közös emlékeket. — A hír a *Népszava* 1932. január 17-i számában jelent meg.

Adatik tudtára mindenkinek...

Egy ifjú emigráns halálára.
Wien, 1932. január 16.

Adatik tudtára mindenkinek, különösképpen pedig azoknak, akik útjára taszították, hogy Farkas László magyar proletár költő és író, 31. életévében Bécsben a Wieldener (!) Spital meredély ágyán, emigrációja első esztendejében tüdővészben elpusztult.

A háború utáni fiatalság sorsa, ez egymagában, amint mondani szokták maga a sorsharag. Tetézve ez sok nyomorúsággal, írói tehetséggel, mindennek hatványozásaképpen: proletár öntudattal, gondolkodással és érzéssel, nohát egész világos, hogy Farkas László útja meg volt határozva.

Szatmáron született, vidéki hírlapíróskodása alatt közben korán kitűnt tehetsége és megalkuvást nem ismerő karaktere. Egyik vidéki újság a másik után alkalmazta, de ne olyan tüzesen, mi lesz akkor a szubvencióval, szóval Farkas László vándorolt egyik helyről a másikra, a *Népszavában* több beküldött pompás írását közölte.

Egyszer aztán arra a végzetes lépésre határozta el magát, hogy ellátogat a magyar fővárosba, Budapestre. Ott volt néhány hétig, aztán detektívek mentek érte, aztán a vizsgálóbíró elé vitték, hogy itt van ni: a „Garam és Vidéke" három év előtti száma, abban egy súlyos vétséget követett el, cikket írt a kurzusszellem és emberei ellen. Aztán a bíróság elítélte a cikkért 21 havi börtönre. Aztán pofozók rögtön vitték a fogházba, elszállították a börtönbe, aztán súlyos betegen jött ki, a jó levegő, meg a jó koszt, meg a szabályszerű tisztaság, meg az emberi bánásmód ellenére megkapta a tüdővészt. Minthogy kiszabadulása után „közigazgatási eljárás"-nak volt alávetve és ezt a tébécé állapotára nem tartotta kedvezőnek: hátat fordított Magyarország urainak és Bécsbe menekült.

Két hónapig itt ette — többet nem ette — a menekültek kenyerét, míg a vörös Bécsben, állapotára való tekintettel, ingyenes ágyra felvették a Wiedener Spitalba. Négy hónapig feküdt ott, míg a börtönszag az őserejű, hatalmas szál ifjú férfinak kivirágozta a börtönben eltöltött évek következményét. Halálos ágyán sem tudott proletár poéta természetéről lemondani — mindig lehetetleneket akart — az anyját szerette volna látni. Szatmárról az anyját Bécsbe hozatni! Talán már fantáziált, mert kedden éjjel befejezte szenvedéseit.

Ködös januári nap reggel 8 órakor állták körül ravatalát a krematóriumban elvés sorstársai. Csak a „Világosság" vörös zászlaja és egy fenyőkoszorú volt a síron, szalagján a föliras: „Anyádtól és mindnyájunk nevében". Fényes László elvtárs szólt a lesüllyesztés előtt: „...mártirumod útjának végén kiaszott ifjú életed mint felkiáltó jel marad meg emlékünkben: proletárok, testvérek, készüljetek a végső harcra!"

Radnóti Miklósnak nem ez az egyetlen verse, melynek ihletője újsághír; a *Férfinapló* ciklusban is található párja. Ez esetben személyes élményeket hívott felszínre a hír, olyanokat, melyek önmagukban elegendő alapot szolgálhattak a lírai vallomásra, Farkas László alakjának költői bemutatására. A vers és a közlemény (mely stilizálatlan, nyers állapotban került a nyomdába) egybevetése azt mutatja, hogy a költő gondolatmenetet, eszmét és nyelvi fordulatot is átvett a híradás szövegéből. Az elhalt költőtárs portréja így az emlékből és a híradásból átvett adatokból kerekedik ki. Budapesti kálváriáját s benne személyes kapcsolatukat tömör, emlékező sorokban közli: *Nyáron mesélték,*

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

látták kopaszon, / börtönből szabadult, üdvözöl és / Bécsbe emigrál ; . . . A haldoklás hónapjairól és a temetésről a hír nyomán számol be: ennek alapján közli a börtönhónapok számát, a tüdőbaj, valamint a halál helyének és körülményeinek tényét. Az utolsó, lázálmos kívánságot egy félmondattal kiegészíti: *Szatmárról az anyját szerette volna / Bécsbe látni s kezét a homlokán.* Az ehhez fűzött zárójeles lírai kommentárja — *(Most minden proletárok anyja / fogja hideg fejét ; közös anyánk ! / kezén őszinte illatokkal.)* — a két költő eszmei-világnézeti közösségének kinyilvánítása. Ez nyer megerősítést — a hamvasztás és a krematórium, továbbá a megmaradt öregasszony-anya híradásból átvett képe után — a befejező sorokban, amikor a proletárköltőtől örökbe maradt „végső harcra" buzdító Fényes László szavakra reagál Radnóti: *Meghalt. Belőle fujásnyi por maradt / . . . / s a harc, mely mi vagyunk és amely / eldől nemsokára ; és akkor !*

A mellbecsapó, hirtelen halálhírre reagáló költői vallomás egy vasárnap eseményei leírásának részeként szerepel. A költő a lánnyal — „akit szeret" — töltött szabad vasárnap idilli, boldogsággal teli élményével eltelve ült fiatal elvtársával „a kávéház közepén", „s harcosan járt" a szájuk. Ez a harcos, optimista hangulat az alig több mint egy hónappal előbb személyesen megvívott osztályharc, a „Főtárgyalás" élményén is alapult. Ennek az alaphangulatnak a talaján születtek meg az „apró örömök", mint a kávéházban jelenlevő rendőrtiszt leleplezése is. Ebben a hangulatban hihetetlennek tűnt az ólombetűk ridegközlése egy fiatal harcostárs pusztulásáról, s a fájdalom az ellenséggel, a jelenlevő rendőrtiszttel asszociált:

> Kinyitottam az újságot és halkan
> mondtam, ahogy kardlap suhan a dobogó
> uccán, amikor torkokon duzzad
> a jaj még, mely később sikosan ugrik
> az égre: Farkas Laci meghalt.

Ezt követte önálló részként (csillaggal elválasztva) az emlékező és portré-festő négy szakasz. A vers előző két részének kiegyensúlyozottságot, magabiztosságot kifejező költői magatartása nem engedte, hogy a halálhír visszariassza, sőt inkább fokozta harckészségét. Tudomásul vette azonban a való világ keménységét és könyörtelenségét, mellyel tudatosságát és fiatalos hetykeségét szegezte szembe. Erről vallott a lezáró három sor:

> Ma vasárnap volt, esni akart a hó,
> de fagy fogta fönn és nem esett.
> Szervusz.

M. PÁSZTOR JÓZSEF

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

RADNÓTI MIKLÓS MINT KÖNYVKIADÓK KÜLSŐ MUNKATÁRSA

„A mű, amit a költő haláláig alkot, halálával hirtelen egész lesz, s a kompozíció, melyet életében szinte testével takar, a test sírbahullta-val látható lesz, az életmű fényleni és nőni kezd. Minden töredék, minden papírlapon talált sor adalék lesz, adalék az életműhöz, a nagy egészhez, mely lezárt, szigorúan befejezett és összetartozó immár"[1] — írja a költő József Attila töredékeiről, és ez őrá is érvényes.

A Radnóti-kutatás eddig nem foglalkozott irodalmi tevékenységének egy olyan területével, amely föltétlenül vizsgálódásra érdemes, egyrészt sokoldalú személyi összeköttetései miatt, másrészt sokféle irodalmi, illetve kiadói munkássága következtében. Nem kevesebb mint tucatnyi könyvkiadóval állt összeköttetésben kb. egy évtizedig. Itt mint lektor, korrektor, lexikon-munkatárs, kiadványszerkesztő, és természetesen mint műfordító, a könyvkiadás több műfajában dolgozott; valamennyi esetben csak mint alkalmi, ideiglenes, külső alkalmazott, nemegyszer éhbérért, hiszen mint köztudomású, baloldali magatartása miatt középiskolai tanári álláshoz sem juthatott. Írásai részben megjelentek, ncha szignálatlanul, részben pedig a kiadók levéltárában kell hogy lappangjanak. Minthogy csaknem minden vele összeköttetésben állt vállalat munkatársai közül többen élnek még, gondolni kellene meghallgatásukra, tanácsaikra és útbaigazításaikra.

Tolnai Gábor írja: „1934-ben és 1935-ben szorítóan nehezedik rá a magány; ezek az esztendők, amikor a baloldali mozgalmak támogató erejét is nélkülözi". Tolnai ezt a *Korunk* „szűkkörű, szektás szemléleté"-nek tulajdonítja, mert „1933 után értetlen, igaztalan, szektás szemléletű kritikák jelennek meg róla, amelyek bántják, elkeserítik".[2] Ehhez kiegészítésül ezt mondhatjuk: éppen ezekben az években Radnóti egy kis baloldali vállalattal kerül szoros kapcsolatba és itt szabad teret biztosítanak számára. Ez a Kosmos. A cég a Balaton utca 2. szám alatt Singer Dénes ügyvéd lakásán működött, az ő fia, Dénes Béla volt alapítója és igazgatója és egyúttal a cég által kiadott *Független Szemle* szerkesztője. Baloldali, szabadkőmíves, szociáldemokrata és kommunista körökkel tartott kapcsolatot. Folyóiratának címét is tudatosan Czakó Ambró lapjától vette át. A Hajós utca 25. szám alatt levő Radó István nyomda nyomtatta kiadványait, itt készült később az *Apollo* és a *Gondolat* is. Baloldali írók fordításait hozta ki rövid idő alatt. Coudenhove-Kalergi, Dos Passos, Erich Ebermayer, Ilja Ehrenburg, Michael Gold és Franz Werfel könyvei egymás után jelentek meg.

[1] RADNÓTI M.: *Tanulmányok, cikkek* — Összeáll.: RÉZ P. Bp. 1956. 260.
[2] TOLNAI G.: *Radnóti Miklós* — ItK; 1962. 610.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Michael Gold *Zsidók pénz nélkül* c. regényét Gaál Gábor fordította egyik álnevén (Bolyai Zoltán).[3] Magyar szerzők közül Nagy Lajos *Három magyar város*-át, Pap Károly sokat vitatott könyvét, a *Zsidó sebek és bűnök*-et, Hajnal Anna első verseskönyvét, Lukács László egy könyvét és az 1910 körül született költő-nemzedék első közös antológiáját, a *Korunk*-at adta ki. Kevésbé sikeres idősebb és ismeretlen fiatalabb írók könyveivel is próbálkozott, de ez már olyan ráfizetést jelentett, amit a kis cég nem tudott elviselni; 1935 nyarán csődöt jelentett.

A *Független Szemlé*nek figyelemre méltó munkatársi névsora alakult ki. A szélső baloldali, kommunista meggyőződésű írók közül Forgács Antal, Gelléri Andor Endre, Goda Gábor, M. Hegyi Ilona, Hollós-Korvin Lajos, Kemény Gábor, Körmendi Zoltán, Lukács László, Murányi-Kovács Endre, Nádass József, Remenyik Zsigmond, Sándor Kálmán, Sós Aladár, Totis Béla és Zelk Zoltán voltak munkatársai. Szociáldemokraták: Biró Gábor, Faludy György, Hárs László, Hort Dezső, Justus György, Justus Pál, Keszthelyi Zoltán is dolgoztak neki. Bajomi Lázár Endre, Bartók János, Enczi Endre, Erdős Jenő, Gergely Márta, Görög Imre, Habán Mihály, Hajnal Anna, Hajnal Gábor, Halmos Béla, Karczag Imre, Németh Andor, Szabados András, Szirtes Andor, Thurzó Gábor, Valér Erik, Vas István, Vass László és Weöres Sándor tarkították a névsort. A szerkesztőségbe Hamvas Béla, Jancsó Elemér és Murányi-Kovács Endre társult be. Dénes Béla a *Független Szemlé*ből, amely havi, illetve kéthavi folyóiratként indult, kombattáns hetilap-típusú orgánumot akart csinálni, tényezőt Budapest szellemi életében, az irodalmi élet vitáiba beleszólást kérve, a színházi és művészeti programot kritizálva. Visszatetszést keltett, hogy élesen Babits ellen fordult, holott munkatársainak egy része a *Nyugat*ba is írt. Radnóti Miklósnak minden számban jelent meg írása, ezek közül nem egy rendkívül jelentős, mint például az akkor vakmerőségnek számító, Lukács Györgyöt idéző tanulmánya, melyben a szocialista irodalomtól tökéletes formát követel, vagy Illyés Gyula oroszországi útinaplójáról szóló elragadtatott ismertetése. Közleményei révén ő a lap valódi főmunkatársa. Igyekezett a Szegedi Fiatalokat is bevonni.[4] Ezt a folyóiratot sokra tartotta, gondosan bekötve meg is őrizte könyvtárában.[5]

A Kosmos-szal való együttműködés másik jelentős dokumentuma a nemzedéki antológia. A *Korunk — 12 fiatal költő* c. versantológia

[3] Szilágyi A.: *Michael Gold és Gaál Gábor* — Korunk; 1968. 1688—1689. A szerző tévesen a Pantheonnak és Dormándi Lászlónak tulajdonítja a kiadást és a fordítást.

[4] Csaplár F.: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma* — Bp. 1967. 128—131; nem említi ezeket a kapcsolatokat.

[5] Radnóti Miklósné szíves szóbeli közlése.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Forgács Antal, Habán Mihály, Hajnal Anna, Jékely Zoltán, Kis Ferenc, Radnóti Miklós, Rónai Mihály András, Sértő Kálmán, Toldalaghy Pál, Vas István, Weöres Sándor és Zelk Zoltán verseit tartalmazza, Fejtő Ferenc bevezető és elemző tanulmányával. A címlap hátán a kötet szerkesztőiként Dénes Béla és Radnóti Miklós vannak feltüntetve. A kötet 1935 könyvnapjára jelent meg; a *Független Szemle* könyvnapi és egyúttal utolsó száma szemelvényeket hozott az antológiából. A kötet nemzedéki jelentősége vitán felüli. Mintaképe és ösztönzője az 1900 körül született költőnemzedéket bemutató *Forrás* c. antológia lehetett, melyben Bányai Kornél, Féja Géza, Erdélyi József, Fodor József, Sárközi György, Simon Andor és Szabó Lőrinc lépett fel együttesen. A kötetből az akkor már jó nevet szerzett, vagy feltűnést keltett, a nemzedékhez tartozó költők közül hiányzik Bóka László, Jankovich Ferenc, Képes Géza, Rónay György és Takáts Gyula. A kötet így is haladás a Vajda János Társaság első nemzedéki kísérletéhez képest; Betlen (Boldizsár) Iván, Ortutay Gyula és Szabó Zoltán, akik közben mint szociográfusok és néprajzosok tűntek fel, itt már nem szerepelnek a költők sorában. Rónay László a hiányok ellenére is úgy véli, hogy „teljes súllyal, szinte minden összetevőjével mutatta be a nemzedéket... Az 1935-ös év a Korunk antológiával lezárta a nemzedék kibontakozásának első szakaszát". Nem lehet azt állítani, amit Rónay: „A válogatás elsősorban a Nyugatra támaszkodott s ez a magyarázata, hogy a névsor nem teljes."[6] A nevek kiválasztása körül hónapokig tartó eszmecsere folyt; Bóka László például nem volt hajlandó részt venni az antológiában.

Csaplár Ferenc, bár Radnótinak a Kosmos-szal és a *Független Szemlé*vel való összeköttetéséről nem tud, ezeket az éveket pontosan jellemzi: 1933-tól költészete „az antifasiszta harc szolgálatában áll: a szocialista eszmeiség jegyében antifasiszta, nemzeti költészetté szélesedik, akár József Attiláé".[7] Ezt az állítást Radnótinak a *Független Szemlé*be írt prózai írásai is támogatják. Molnár Ferenc helyesen figyelte meg Radnóti közösség-kereső igényét és észrevette a *Független Szemle* szerepét is pályája alakulásában: „A Reichenbergből hazatérő Radnóti igyekszik — nézeteit ha csak körvonalakban is osztó — közösségbe kerülni. Ez a törekvés majd mindig valamely irodalmi folyóirat, lap vagy antológia körül realizálódott: *1928, Jóság, Kortárs*; ez a későbbi évekre is érvényes: a Szegedi Fiatalok művészeti közössége, *Független Szemle, Korunk*."[8]

Én az Apollo révén kerültem velük kapcsolatba. A fürge Erdős Jenő, aki Gulyás Pálnál Debrecenben látta a *Válasz* indulása körüli

[6] Rónay L.: *Az Ezüstkor nemzedéke* — Bp. 1967. 54—61.
[7] Csaplár F.: i. m. 128.
[8] Molnár F.: *Radnóti Miklós pályakezdésének körülményeiről* — ItK; 1968. 343.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

levelezésemet vele és Németh Lászlóval — egy időben a *Tiszántúli Figyelő* c. lapot akarta az *Apollová* átváltoztatni —, fölhívta Dénes figyelmét az *Apollo* gárdájára. Dénes Béla hajlandó volt a Radó nyomdában levő folyószámlája terhére engedélyezni az *Apollo* I. és II. kötetének szedését és nyomását, de a nyomdaköltség kiegyenlítését kinyomtatás után megkövetelte. Dénes Béla az *Apollo* első számának megjelenése után Bókát és engem összehozott Radnótival abban a reményben, hogy a Szegedi Fiataloknak az *Apollo*ba való beolvadása, illetve a közös föllépés megvalósítható. Hosszas, főként Baróti Dezsővel és Tolnai Gáborral folyó levelezés és tárgyalás után, ez nem valósult meg és végül is csak Ortutay Gyula és Reitzer Béla írt a lapba, bár a Szegedi Fiatalok folyóirataival, mint a *Magyarságtudomány*, *A Színpad* és a *Független Színpad*, együttműködtünk.

A második könyvkiadó, ahol mint „bedolgozók" Radnótival együtt dolgoztunk, éspedig tartósan és intenzíven, a Révai volt. Vadász utca 16. sz. alatti cégüket a fiatal, dinamikus kiadó, Lantos Kálmán akkor szervezte újjá és frissítette fel. 1935 őszén Lantos Kálmán elhatározta a könyvpiacon régóta nélkülözött egykötetes lexikon kiadását. Ebben apja, Lantos Adolf hagyományát követte, aki a húszas évek közepén vállalatával, a Géniusszal kiadta a nagy közönségsikert aratott *Világlexikon*t. Ennek szerkesztői Braun Róbert és Pikler Blanka, Szabó Ervin hajdani munkatársai, az átszervezett Révainál is fő lektorok voltak. Schöpflin Aladár börtönből nemrég szabadult fia, Schöpflin Gyula és ennek egy Eötvös-kollégiumi barátja, a szlavista Koroknay István lett a két ügyvezető lektor és titkár. Schöpflinnek jóbarátja volt Radnóti, Bálint Györgyék és a mozgalom révén ismerték egymást. A *Révai Kis Lexikon* négy-öt havi intenzív munkával készült el. A szerkesztőségben naphosszat körmöltünk: haza is vittünk munkát; bár teljesítménybért, sordíjat kaptunk, akkori diákkori szerény viszonyainkhoz képest horribilis összegeket kereshettünk. Varjú Elemér, a Magyar Nemzeti Múzeum volt főigazgatója lett a lexikon főszerkesztője; olvasó szerkesztője az enciklopédista Braun Róbert, a *Huszadik Század* munkatársa, Jászi Oszkár barátja, az egyik első falukutató. A lexikonba sok efemer értékű címszó is került, a közélet összes szereplői benne voltak, ennek ellenére, egyes munkatársainak radikális beállítottsága következtében, mégis voltak benne merész kezdeményezések. Egy ilyen egykötetes lexikon a megtestesült objektivitás kell hogy legyen stílusában is. Mégis a címszavak kiválasztásában, értékítéletekben és jelzők kiemelésében itt-ott fel-felcsillan az egyéni állásfoglalás és az érzelmi beavatkozás. Radnóti címszavait stíluskritika segítségével, egyéb prózai műveinek vallomásával, emlékezetből igyekszem megközelíteni; lehet, hogy a Révai cég irattárából a kéziratok vagy legalább tördelt korrektúrák

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

még előkerülhetnek. A világirodalmi címszavak között a franciákon látszik meg legjobban kezenyoma (pl. Francia irodalom, Szimbolizmus, Verlaine), és természetesen a klasszikus és modern magyar írókon. A magyar klasszikusok között Zrínyi, Gyöngyösi, Kazinczy, Dayka, Csokonai, Virág, Berzsenyi, Vörösmarty valóságos kis Radnóti-versek; a modern magyarok közül Babits, Juhász, Kaffka, Kassák, József Attila, Sík Sándor utalnak rá[9]. A korabeli sajtó figyelmét elkerülte, hogy az 1918—19-es emigránsok szép névsora szerepel a lexikonban. Sikerült az emigráció egész sereg kiválóságának külföldi, nemegyszer moszkvai létezését regisztrálni és így tudatosítani; ilyenek: Antal Sándor, Balázs Béla, Barta Sándor, Bölöni György, Fényes László, Gaál Gábor, Gábor Andor, Kahána Mózes, Lányi Sarolta, Lukács György, Madzsar József, Mannheim Károly, Mészáros László, Pogány József, Polányi Mihály, Pór Bertalan, Rónai Zoltán, Szántó Béla.[10]

Átellenben levő lakásából gyakran megjelent Kőhalmi Béla, Szabó Ervin jóbarátja, a kitűnő bibliográfus, aki éppen az *Új Könyvek Könyve* megvalósításán dolgozott; a Szegedi Fiatalok bőséges reprezentációja a kötetben innen ered; Radnóti is egyik legszebb vallomását ide írta.[11] Itt dolgozott Fenyves Sándor, a kitűnő fiatal grafikus, a modern magyar könyvcímlap egyik mestere. Schöpflin Gyula szobájában nemegyszer kis kaszinó alakult ki, a *Gondolat* nem egy közleménye ide vezethető vissza. A költő valószínűleg olyan lektori és korrektori munkákat is kapott Schöpflin Gyula révén, mint jómagam; ma ellenőrző szerkesztésnek nevezik, akkoriban ez kiadóknál eléggé ismeretlen volt.

A Franklin Társulat-nál hosszú évek során sokféle tevékenységet fejtett ki. Írásai jelentek meg a *Tükör*ben; ő szerkesztette, disszertációja nyomán, Kaffka Margit kiadatlan verseit;[12] Halász Gábor nagyrabecsülése révén a *Kétnyelvű Klasszikusok* részére fordította Lafontaine verses meséit és az ő révén kapott megbízást Shakespeare *Vízkereszt*jének fordítására a Halász gondozásában készülő új Összes Shakespeare részére. (Ez végül is Ruttkay Kálmán gondozásában jelent meg Zádor

[9] *Révai Kis Lexikona.* A mindennapi élet és az összes ismeretek enciklopédiája — Révai. Bp. 1936. 1095 oldal. A magyar klasszikusok és modernek sorrendben a következő oldalakon találhatók: 1079, 411, 533, 231, 217, 1054, 129, 1060, 88, 510, 514, 520, 508, 891.

[10] Lelőhelyük: uo. 50, 95, 108, 154, 325, 366, 366, 514, 592, 617, 622, 650, 671, 803, 804, 807, 860, 926.

[11] R. M.: *Tanulmányok* ... 142—145.

[12] KAFFKA M.: *Összes Versei* — Sajtó alá rendezte Radnóti Miklós Bp. 1944. A kötet már régebben készen állhatott, ezt igazolja kiegészítő cikke: *Kaffka Margit kallódó verse* — It; 1943. 4. sz. 177. Új kiadása KOZOCSA SÁNDOR gondozásában, Magyar Helikon 1961. A kísérő tanulmány Radnóti Kaffkáról írt munkájának részlete 181—218.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Anna igazgatása idején 1948—49-ben.) Az ügyvezető igazgató Péter András és a fő-fő lektor Schöpflin Aladár kívül Komor András volt itt Radnóti legjobb barátja. A Franklin Társulathoz hosszú éveken át több szál fűzte. Zádor Anna így emlékszik vissza:

„Amikor 1935 végén a Franklinhoz kerültem, Radnóti már ahhoz a bizonyos baráti körhöz tartozott, amelyet elsősorban Péter András, aki 1932—34 között vette át egyfajta irodalmi igazgató ügykörét a Franklinnál, alakított ki. Nem hinném, hogy Radnótit Schöpflin ajánlotta volna be, noha ő minden fiatal tehetséget figyelemmel kísért és pártolt. Őt vagy Péter András ismerte meg Ortutay vagy Bálint Györgyék révén, vagy mintha egyenest Ortutay hozta volna őt oda, aki valóban a Franklin belső köréhez tartozott.

A Franklin lektorai közül valóban Komor András volt a legjobb barátja, a két házaspár összejárt, helyesebben Komorék — akik nehezebben mozdultak el hazulról az asszony lábbaja miatt — számos fiatal barátjukat látták maguknál. De természetesen jóban volt Péter Andrással is, nem beszélve Schöpflinről és a többiekről. Péter, Bálinték egy szorosan összetartozó kör volt, Schöpflin már koránál fogva is a tisztelt főnök. Radnóti gyakran feljárt a Franklinhoz, nagyon sokszor csak beszélgetésre, klubszerűen. Erejét, idejét nagyon féltette, hogy minél inkább költészetére koncentrálhasson. A Kétnyelvű Klaszszikusok, valamint a teljes magyar Shakespeare kifejezetten Péter András nehezen megvalósított ötletei voltak. Bizonyára lektorált olykor, de semmi konkrétumra nem emlékszem és arra sem, hogy értett-e angolul. Franciából is fordítottunk, lehet, hogy ezek ajánlásában, noha ez általában Komor resszortja volt, ő is tevékeny részt vett."[13]

Rendszeresen részt vett a Tükör-teákon Péteréknél. Péter András, illetve a Franklin részére készült az a tervezete, amelyben a Magyar Könyvtár, az Olcsó Könyvtár és a Tevan Könyvtár mintájára világirodalmi és magyar klasszikusokat tömegesen, olcsón, ponyván szeretett volna kiadatni.[14] A kiadó próbálkozott is két sorozattal, az egyik Olcsó Könyvtár — Új folyam címmel az értelmiségnek jelent meg, de túl konzervatív külsővel; ennél sikeresebb volt egy falusi vásárokra készült sorozat, voltaképpen a paperback első magyar formája, ebben magyar klasszikusokon, Petőfin stb.-n kívül bombasiker volt Boldizsár Iván *Dánia, a gazdag parasztok országa* c. útinaplója (40 000 példány).

Az Athenaeum munkatársi gárdájába Radnóti *Az európai kultúra története* című sorozat barokk kötete révén került be. A. Gleichen-Russwurm Reitzer Béla által fordított műve részére 11 versfordítást készített Ariosto-tól a barokk költőkön és népdalokon át Rilké-ig.[15]

Cserépfalvi fémjelezte 1938-ban *Meredek út* c. kötetét. Ekkor kapott megbízást a József Attila tanárának, Galamb Ödönnek visszaemlékezéséhez csatolt József Attila-töredékek sajtó alá rendezésére s ez alkalmat

[13] Zádor Anna levele hozzám 1968. nov. 18-ról. — Ortutay Gyula hivatott a költőnek a Franklinnal való kapcsolatát feltárni.

[14] *Klasszikusok és modernek a ponyván* (1940.), Tanulmányok . . . 253—255.

[15] Gál I.: *Radnóti Miklós ismeretlen és elfelejtett műfordításai* — Fil. Közl.; 1961. 171—174. Botka F.: *Egy elfeledett Radnóti fordítás* — ItK; 1968. 235—236.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

adott neki, hogy a nagy költő teljes életműve kiadását sürgesse.[16] Cserépfalvi adott megbízást Henry de Montherlant *Lányok* c. regénye első kötetének fordítására. Radnóti egyik legnagyobb stílusmutatványának (279 oldal!) eddig még nem akadt elemzője és méltatója, pedig Illés Endre legutóbb Gyergyai magyar Proust-ja és Hevesi András magyar Huxley-ja mellett emlegette.[17] Fennmaradt a nyoma annak, hogy Radnóti egy nagy európai lírai antológiát tervezett. Ez eredetileg a József Attila által Cserépfalvival kezdeményezett *Európai Költők Antológidjá*nak megvalósítása lett volna. (Faludy György ilyen című munkája lett a végeredmény.) Cervantes *Don Quijoté*jának átdolgozása egyik dédelgetett munkája volt.[18]

Az Officinát óhajtotta Radnóti végül is rábeszélni erre a kiadványra, de az ilyen méretű munkákat nem tervezett. Részt vett viszont Radnóti Cs. Szabó László nagy olasz antológiájának (*Márvány és babér*. Versek Itáliáról, 1947.) fordítói munkálataiban. Du Bellay, Goethe, Landor, Meyer és Wordsworth-fordításai ide készültek. Az Officina egyik kiadványa, a Trencsényi-Waldapfel Imrével közösen gondozott *Pásztori magyar Vergilius* Radnóti nagyjelentőségű eclogáinak forrása.

Az Almanach, egy lábonjáró könyvkiadó vállalat, A Toll megszűnése után a szerkesztő-kiadó Kaczér Illés szerény vállalkozása, két könyvét adta ki Radnótinak 1940-ben: a *Válogatott verse*ket és *Ikrek hava* c. önéletrajzi töredékét.

A Hungária karácsonyi könyvajándék-sorozata részére készült 1942-ben a verses Naptár. A vezérigazgató Bródy László nyomdaművészetben járatos nejének, Bródy-Maróti Dórának sorozatában évről évre a legváltozatosabb nyomdai műremekek láttak napvilágot; a *Haldl Himnusza*, Karinthy, Márai, Ortutay, Fitz József könyvei között lírájával kimagaslik Radnóti részvétele. Ortutay és a Szegedi Fiatalok Haiman-Kner Györgyhöz fűződő kapcsolata sugallhatta ezt a kiadványt, de talán a Franklin Társulat könyvkereskedésének vezetéséből a Hungária Könyvkiadó lektorának átment Rába Leó is közrejátszhatott benne.

A Vajda János Társaság Flora Mundi sorozatában megjelent bibliofil szépségű Apollinaire-kötet a főtitkár, Plätz Rudolf hozzájá-

[16] Újra: *Tanulmányok* ... 256–261.

[17] Jelenkor 1969. jan. 28.

[18] SONNEVEND PÉTER: *Fejezetek a Cserépfalvi Könyvkiadó Vállalat (1934–1949) történetéből* – Magyar Könyvszemle 1968. 324. A Cervantes-kiadást kivéve más Radnóti-kapcsolatokat nem említ.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

rulásán kívül a két fordító, Radnóti és Vas István költségén látott napvilágot.[19]

Szukits szegedi könyvkereskedőnek, Radnóti diákkori barátjának elfelejtett kiadványa a Képes Gézával, Szemlér Ferenccel és Vas Istvánnal együtt fordított *Szerelmes Versek* c. antológia.

A Pharos c. bibliofil-kiadót Szécsy János és Szabó-Froreich Antal alapította és tartotta fenn. Itt jelentek meg Radnóti gyönyörű műfordításai az *Orpheus nyomdban* c. kötetben. De akárcsak Montherlant-fordítása, a Pharos-sorozatába készült remek *Huizinga-fordítása* és *Karunga a holtak ura* c. 262 oldalas néger mesegyűjteménye szintén nem találta meg még méltatóját. Ezt a kevés, de nagyon megszűrt műsorú kiadványt produkáló kiadót a Szegedi Fiatalok látták el fordító gárdával. A cég lektora, Szécsy János az ellenállási mozgalom és a háború utáni szellemi megújhodás érdekes alakja.[20]

A Bárd-kiadónak 1940 körül fordított egy *Ördögsziget* c. francia krimit; dehát Petőfi prózai fordításai sem a világirodalom nagyjaitól származtak.

Szenvedélyesen érdeklődött a könyvnek mint ipari-művészeti alkotásnak minden problémája iránt. Sajátmaga tervezte könyvei külső kiállítását, válogatta ki a papírt, a betűtípust, az illusztrátort. Nyomdászokkal, mint Antos Istvánnal, az utóbbi évek pénzügyminiszterével, és Müller Lajossal, az ismert illegális nyomdásszal szoros baráti kapcsolatban állt. „Miklós személyesen ott volt a szedésnél, a nyomdászok között, valahányszor csak könyve készült és hozzáértő figyelmét, tapintatos észrevételeit mindig szívesen fogadták" — írja Radnóti Miklósné.[21] Frankl Sándor, az írók könyvkötője, a szép kötések szerelmese, sokat foglalkoztatott jóbarátja volt.[22]

A harmincas években fiatal költők kiadókra nem számíthattak és nehogy „A szerző kiadása" éktelenkedjék a címlapon, vagy valamely folyóirat, társaság vagy munkaközösség, vagy egyszerűen csak egy nyomda szerepelt. Radnóti műveinek kiadástörténetével érdemes lenne a jövőben többet foglalkozni. A *Kortárs* és a *Fiatal Magyarország* c. folyóiratok szerepelnek az 1930-as *Pogány köszöntő* és az 1931-es *Újmódi pásztorok éneke* c. könyvein, a Szegedi Fiatalok az 1933-as

[19] Vas István szíves szóbeli közlése.

[20] Szécsy 1945-ben a Révai vezérigazgatója és a Magyar Enciklopédisták Társaságának szervezője; pár éve Közép-Amerikában halt meg. Érdekes könyvei: *Az erőszak kora* 1943, *Az ittfelejtett nép* 1945, *A láthatatlan hadsereg* 1945.

[21] 1969. febr. 9-i leveléből.

[22] Cs. Szabó László: *A könyvkötő, Frankl Sándor emléke.* Két part. Bp. 1946. 273—278.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Lábadozó szél-en és az 1935-ös *Újhold*-on, a *Nyugat* emblémája azonban az 1936-os *Járkálj csak haldlraítélt*-en szintén nem jelent többet, mint a Gyarmati nyomda cégjelzése az 1934-es *Ének a négerről* c. könyvén.

Radnóti Miklósnak a magyar könyvkiadókkal való összeköttetései nemcsak politikai és társadalmi kapcsolatai miatt érdekesek, hanem eddig életművébe be nem vont prózai és műfordítói munkái miatt is. Minden sora igazolja a magyar irodalomban annyira érvényes „jó költő = kitűnő prózaíró" mondást. Ideje lenne összes prózai műveit, valamennyi szétszórt sorát méltó módon összegyűjteni; ezek költészetére is fényt vetnek állásfoglalásai, ízlésalakulásai és kultúrpolitikai koncepciója miatt.

GÁL ISTVÁN

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

SZEMLE

VEZÉR ERZSÉBET: ADY ENDRE

(Szépirodalmi, 1968. — Arcok és vallomások)

Az *Arcok és vallomások* sorozat, a maga sajátos célkitűzéseivel és műfaji jellegével, mindenképp próbára teszi szerzőit, de különösen nehéz ez a próba, amikor olyan káprázatos gazdagságú pálya és életmű a téma, mint az Adyé. Vezér Erzsébet alighanem a bőség zavarával küzdött legtöbbet könyve összeállítása közben. Társadalmi és irodalomtörténeti korképet, biográfiát, író-portrét és fejlődésrajzot kellett egységes kompozícióban szerkesztenie úgy, hogy mindez főképp a költő saját műveiből és személyes vallomásaiból bontakozzék ki. Feladata nehézségét nagyban növelte az is, hogy nem támaszkodhatott a költő pályájának semmiféle (nemhogy korszerű) igazán átfogó feldolgozására.

Hogy egy sűrített irodalomtörténeti monográfia és egy Adybreviárium szerves összeolvasztása sikerülhetett neki az adott, a tárgyhoz képest szinte reménytelenül szűk terjedelemben, annak szilárd koncepció kialakítása s következetes érvényesítése volt az alapfeltétele. Csakis ez tehette lehetővé a fegyelmezett és hatékony válogatást, a legjellemzőbb kiemelését az életrajzi mozzanatok és az idézés után kiáltó versek és prózai művek rengetegéből. Csakis ez képesíthette arra is, hogy a könyv rendkívül szétágazó és heterogén anyagát jól áttekinthető rendszerben, világos szerkezetben fogja össze. Népszerűsítő műtől nem várunk eredeti koncepciót, Vezér Erzsébetnek nem is volt célja ilyen kidolgozása, könyvével mégis hozzájárul Adyképünk finomításához, sokoldalúbbá tételéhez. Különösen az ötvenes évek forradalmár pózú ércszoborrá merevített Adyjával szembesítve tűnik ez ki. Természetesen Vezér Erzsébet is a forradalmas Adyt állítja központba, de heroizálás nélkül rajzolja meg a kora és saját személyisége ellentmondásainak poklait megjáró költő arculatát.

Különösen kidolgozottnak és meggyőzőnek érezzük annak az 1913 körüli válságnak a jellemzését, amelynek tényezői között a radikális mozgalom akkori megtorpanása éppúgy ott van, mint a költő eltárstalanodása a Lédával való szakítás után, az elhatalmasodó betegség vagy a közelgő öregségtől való félelem. Kitűnő ez a rezignációhoz közeljutó költőről szóló fejezet, aki mégsem következetlen korábbi önmagához, tudatosan ragadja ki magát a szemlélődő hangulatokból, újra és újra forradalmat hirdet, „csak a harc fiatalos formáit

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

cserélte fel meggondoltabbakkal, csak a csatazajt halkította le." Kevésbé árnyalt az ifjú Ady jellemzése, aki mintha túlságosan is zökkenőmentesen jutna itt el a szocializmus oldalára, noha voltaképpeni forradalmi költészetének kezdetét maga a szerző is későbbre teszi, hiszen annak még a *Vér és arany* pénz-verseiben is csak előképét látja. Ezzel függ össze az az apologetikus módszer, ahogyan a korai Ady-köteteknek túl nem becsülendő, de kétségkívül jelenlevő dekadens-szecessziós elemeivel foglalkozik. Pontról pontra kísérli meg annak bizonyítását, hogy ezeknek valójában nincs közük a dekadenciához, illetve a kötetek egészébe beépülve elvesztik ilyen jellegüket. Alapjában igaz például, „hogy a halál Ady számára nem romantikus kaland, nem beteges lemondás az életről . . ., melynek jelenlétével az élet értékét hangsúlyozza még jobban", mégis, úgy gondoljuk, életnek és halálnak ez az erős kontrasztozása s ugyanakkor egységben látása, ami helyenként valódi halál-kultuszba csap, nemcsak dekadens eredetű, hanem dekadens természetű is. Maga a szerző is utóbb ellentmondásba kerül némileg önmagával, amikor többek között azzal jellemzi a teljes beérés korszakának költészetét, hogy lemállottak róla a felszínes elemek. Nyilván a dekadens-szecessziós mozzanatokra gondol. Az ötvenes évek Ady-szemléletének maradványa a könyvben a kissé mentegető hang is az istenes versekkel kapcsolatban.

Mindez nem változtat azon, hogy a könyv hitelesen sűrít össze szinte minden igazán fontosat, amit a mai irodalomtudomány szintjén a költőről tudunk és gondolunk. Vezér Erzsébetet ebben kitűnő stílusérzéke és elemzőkészsége segíti. A terjedelemből természetesen csak a legjelentősebb vagy legjellemzőbb versek miniatűr analíziseire futja, mégsem válnak ezek szinte sehol sem elnagyoltakká, sőt nem ritkán mondanivaló és forma egészen finom összefüggéseit tárják fel villanásszerűen. Igen találó például, ahogyan a *Hídba hideg a Hold*-ban az időszemlélet különböző síkjainak egymásba játszását s a költő élményanyagának különböző rétegeivel való összefüggését elemzi. Vagy ahogyan meghökkentő, de végül is meggyőző módon von párhuzamot Ady öregség-lírája és Arany őszikéi között, rámutatva egyúttal legfontosabb megkülönböztetőjükre is, az Adynál hiányzó öniróniára. Ért ahhoz is, hogy az olvasó szemét a versek rejtettebb szépségeire nyitogassa, mint többek között *Az elhagyott kalózhajók* méltatásában, ahol arra utal, hogy a nem is túl eredeti alap-szimbólumnak hogyan ad a költő a maga sajátos ízű jelzőivel (vihar-hajó, csók-hajó) új értelmet, új varázst.

Mostohábban bánik Ady szépprózájával. A szakmai körökön kívül még mindig nem eléggé méltányolt novella-termésének értékére nyomatékosan hívja ugyan fel a figyelmet, de az erre szánt aprócska alfejezet túlságosan vázlatos, s a néhány kisterjedelmű novella-idézet

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

sem fogja különösebben olvasásra ösztönözni az Ady-szépprózába még bele nem kóstolt olvasókat.

Az a műfaj, amelyet az *Arcok és vallomások* képvisel, többféleképpen is felfogható és művelhető a monografikus feldolgozás és az életrajzi dokumentum-gyűjtemény mint két szélső határ között. Vezér Erzsébet munkájáról szólva azért is vettük előbb szemügyre az értékelő-esztétikai mozzanatokat, mert ha terjedelmileg talán nem is dominálnak nála, a könyv jellegét, felépítését inkább ezek határozzák meg, mintsem az életrajzi vonatkozású művekből, levelekből, „vallomások" különféle fajtáiból bizonyos spontaneitással kifejlő írói-emberi portré. Nem mintha az utóbbi háttérbe szorulna, egy monográfia illusztráló és bizonyító anyagává vékonyodnék. Plasztikus, életszerű a személyes Ady-kép, ami egyébként a gazdag és sokoldalú szemelvényanyagból kibontakozik, amelyben sok a kevésbé ismert vagy sohasem idézett. A válogatás szempontjai azonban sehol sem engednek az anekdotikus érdeklődésnek, szigorúan alárendelődnek a fejtegető részletek gondolatmenetének. Ezzel a könyv egysége nyer, s csökken a műfajnak az a veszélye, hogy költői alkotások mint puszta életrajzi dokumentumok jelenjenek meg az olvasó tudatában. A szemelvényekkel mindig szinkronban haladó világnézeti és esztétikai interpretálás, értékelés elsősorban Ady értő olvasására tanít. Egy kissé csapongóbb válogatással, az élet apróságaira jobban figyelve viszont lehetett volna a költő-portrét még közelebb hozni, melegebbé tenni. De komolyabban csak azt kifogásolhatjuk, hogy a költő emberi környezetének felidézése halvány. Léda egyéniségéről, a költővel való kapcsolatának természetéről alig tudunk meg valamit, és bizonyosan nem valami álszemérmes takargatás miatt, hiszen a könyv másutt nem kerülgeti a kényesebb kérdéseket. Vészi Margitról még kevesebbet olvashatunk, semmit azon kívül, hogy Margita modellje volt. Barátai szinte testetlen árnyakként lengik körül a költőt. Ha azonban arra az aránytalanságra gondolunk, amely a könyv anyagának kimeríthetetlensége és nyilván kényszerűen kis terjedelme között van, arra kell gondolnunk, hogy igazságtalan dolog bármi tekintetben többet követelni ettől a szép és hasznos munkától, mert az csak annak csonkítása révén kaphatna helyet, ami benne van, márpedig abból semmi sem fölösleges.

JULOW VIKTOR

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

POMOGÁTS BÉLA: KUNCZ ALADÁR

(Akadémiai, 1968. Irodalomtörténeti Füzetek, 61.)

Kuncz Aladárral szemben adós a 20. századi irodalomtörténetírás. Pomogáts Béla tanulmánya voltaképpen az első olyan vállalkozás, amely sokat törleszt ebből az adósságból. A Kunczról eddig megjelent írások ugyanis főként híres remekét, a *Fekete kolostor*t elemezték. Van ebben valami természetes. Vonzó mű, századunk prózájában már tárgyánál fogva is különálló, szinte egyszeri, nehezen besorolható alkotás. Szerzőjének más szépirodalmi munkája csak kísérlet e memoár-regényhez képest, nem viseli magán a megszenvedett élmény múlhatatlan jeleit. Mindezek következményeként — egy-két régi írástól eltekintve — nem fordult a figyelem Kuncz irodalomszervezői és kritikusi tevékenysége felé, s már-már azt lehetett gondolni, ami egyébként az ún. „egykönyvű" írók balsorsa, hogy minden más, az irodalom körül végzett tevékenységük jelentéktelen. Pomogáts Béla korrigálta az irodalomtörténet művelőinek ki-kihagyó emlékezetét. Tanulmánya monografikus igénnyel készült s azon a kétségtelen érdemén túl, hogy Kuncz Aladár emlékét megidézte, több olyan kérdést is felvetett, vagy legalább érintett, amelyek az irodalomtörténet szakemberei s a századunk irodalma, irodalmi élete iránt érdeklődők számára egyaránt érdekesek, sőt izgalmasak is lehetnek.

A *Fekete kolostor*ral nem foglalkozunk; ami a regényre vonatkozóan több eddigi ismereteinknél, a szépíró Kuncz pályarajza, a regény hazai és külföldi fogadtatásának bemutatása, azt Pomogáts tanulmányának harmadik, zárófejezetében olvashatjuk. Ezért inkább a tanulmány első két fejezetéről szólunk, amely az életrajzot, az író kritikusi, irodalomszervezői tevékenységét s a romániai magyar irodalomhoz fűződő kapcsolatait tárgyalja.

A szépen megírt életrajzi fejezetben különösen árnyalt, érzékeny fogalmazásban tárja fel a szerző annak a négy esztendőnek (1903—1907) a történetét, amelyet Kuncz az Eötvös Kollégium diákjaként töltheteti el. Itteni tanulmányainak s baráti környezetének hatására került szorosabb kapcsolatba 1910 táján a radikális Jászi Oszkárral és körével. Pomogáts helyesen utal arra, hogy Kuncz e kapcsolata nem formálódott „egységes és határozott világnézetté", inkább egy fiatal, gondolkodó fő illúziókkal tarkított morális érzékenysége tiltakozott a polgári erkölcs s társadalmi következményei ellen. Kuncz e tanulóévekben, Bóka Lászlót idézve: „A demokratikus polgári Európa ábrándjával együtt kapta valamiféle európai humanista közösség ábrándját is." Ezt a tiszteletre méltó, de csak igen szűk értelmiségi körben ható humanista ideált élete végéig megőrizte.

Pomogáts ugyanitt szól Kunczról, a kritikusról. Nemcsak regisztrálja, de bírálja is ezt az ötletekben gazdag, részleteiben sokszor igaz,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

lényegében azonban mégis kiforratlan, impressziókra építő kritikusi tevékenységet, főként azért, mert Kuncz fölmentette magát „a filológia szigorú fegyelme" alól, mert „a tudományos igazság" érvényesülését ő maga nem szolgálta, bár másoktól megkövetelte.

Kuncz életének tragikus fordulatát, a francia fogság közel öt esztendejének rövid történetét bensőséges, szinte lírai együttérzéssel, sok érdekes idézettel gazdagított leírásban közvetíti Pomogáts. Fejtegetéseinek konklúziója a Kunczban meggyökeresedő elidegenedés motívuma. Ezzel magyarázza azt az ellentmondást, hogy az 1919 májusában szinte csak önmaga árnyékaként, meggyötört-betegen hazaérkező író „haladó eszményei ellenére a proletárforradalom igazi jelentőségét sohasem ismerte fel, később is értetlenül nyilatkozott róla a Fekete kolostor utolsó lapjain". Ez az ellentmondás végigkísérte egész eszmei fejlődését.

Pomogáts tanulmányának legizgalmasabb fejezete a második, amelyben Kuncz és az erdélyi magyar irodalom problematikáját összegezi és elemzi. Ez a fejezet talán az első összefogott, dokumentált, adatokkal alátámasztott kritikai értékelése az erdélyi magyar irodalomnak. Éppen ezáltal válik a tanulmány lényegesen többé, mint egy író és irodalomszervező pályarajza. Nem érezzük nagy túlzásnak azt állítani, hogy Pomogáts az erdélyi magyar irodalom történetét legalább egy gazdag alapanyagot tartalmazó bő vázlat erejéig megírta, a részletkutatásokra alkalmassá tette, s ez munkájának kétségtelen érdeme. Rendszerezi és feltárja azoknak az írónemzedékeknek, írói rétegeknek, csoportoknak a működését, amelyeknek léte és szándékai: műveik és irodalompolitikájuk az erdélyi magyar irodalmat létrehozták. E „hőskor" a feladatok légióját követelte az irodalomtól, hiszen „a kisebbségi magyarság kereste öntudatát, eszményeit, helyét a megváltozott hatalom alatt". Nincs mód s szükség sem arra, hogy itt neveket soroljunk. Elég, ha Pomogáts részletes fejtegetései nyomán annyit rögzítünk, hogy egy árnyalatokban, egyéniségekben s súlyos ellentmondásokban gazdag irodalom bontakozott ki radikális vagy konzervatív oldalon. 1926-tól pedig tovább gazdagodott a színkép a *Korunk*kal, amely a marxizmus legrangosabb magyar fóruma lett Erdélyben.

Az 1923-ban Kolozsvárra költöző Kuncz törekvéseivel az erdélyi magyar irodalom autonómiáját kívánja szolgálni, mint az ún. „transzilvanizmus" más képviselői. Kuncz — ezt Pomogáts helyesen fejtegeti — a maga elvei szerint csatlakozik az „erdélyiség" kiemelt eszméjének szolgálatához, de elhárítja magától az „extra Transylvaniam" túlzó, óhatatlanul mítoszba, provincializmusba, ködös ideológiákba bonyolódó és bonyolító elvét. Ő említett humanizmusának következményeként európai módra „kaput akar nyitni a hazai magyar irodalom, a román literatúra és a nagyvilág felé".

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Kuncz szembehelyezkedve a csak Erdély-központú, lényegében nacionalista vagy a nacionalizmushoz vezető tendenciákkal, a *Nyugat* esztétikájának meghonosítására ösztönzi a legjobbakat, s száll szembe minden konzervatív törekvéssel, akár Erdélyben, akár Magyarországon képviselik azokat. Az Erdélyben kibontakozó új irodalmat az egyetemes magyar irodalom szerves részének tekinti, hangsúlyozva, hogy egyiket sem lehet a másik előnyére vagy hátrányára kijátszani. Szellemének, humanitásának s a szerkesztési elvekben megnyilvánuló igazi erdélyiségének bizonyítéka, hogy például a *Nyugat* liberális hagyományainak védelmében szembefordul Szabó Dezső kártevéseivel, mértéktelen egocentrizmusával, egy európaibb s ezért „erdélyibb" — tehát felfogása szerint magasabb rendű — irodalmiság érvényesítése érdekében, harmóniát keresve a diszharmóniával szemben. „Színvonalpolitikájának" — Pomogáts Béla szava — szerves része a klasszikus és kortársi román és szász irodalom rendszeres ismertetése is. Nem belterjes, hanem a „népek hazája, nagy világ" eszményei felé tájékozódó irodalompolitika ez, amely az „erdélyiséget" úgy kívánja érvényesíteni, hogy igyekszik lépést tartani az európai irodalom modern jelenségeivel is. Így érthető, hogy az *Ellenzék* című lap Kuncz-vezette irodalmi rovata elismeréssel nyilatkozik például Gorkij és Leonov műveiről, ami akkor nem volt se természetes, se veszélytelen.

Hasonló igénnyel s gazdagon tárja fel adatokban s kommentárokban egyaránt Pomogáts az Írói Helikon, az Erdélyi Szépmíves Céh megalakulását, s az 1928-ban útjára induló *Erdélyi Helikon* történetét, mindenütt műve főalakjának előtérben tartásával, szerepének elemzésével. Kutatásaiból azt a megfigyelést szűrte le, hogy „Kuncz mindig messzebbre lát az erdélyi magyar irodalom érdekeinél, átfogó kategóriákban gondolkodik". Az *Erdélyi Helikon*-t is a nemzeti irodalom egységének szolgálatára szánja s az a célja, hogy a lap az egyetemes magyar irodalom független folyóirata legyen. Pomogáts nem írja, de úgy gondolom, e tiszta szándékú utópiában s az ehhez hasonló utópisztikus, a valóságtól elszakadt irodalompolitikai elvekben is rejtezhetett az oka annak, hogy az *Erdélyi Helikon* végül is nem állta az idők próbáját, hanem a belső, mind több ellentmondást és indulatot hordozó vitákban megfáradva elsorvadt. Ezt különben Gaál Gábor, a *Korunk* szerkesztője már a lap üdvözlésekor is sejtette. Reméli — írta —, hogy „... az összetoborzott tehetségek után jön a nagy tisztázások és leszámolások napja, nem pedig az ismétléseké". Ezt a folyamatot persze csak szilárd szerkesztői elvek s erőteljes elvi-kritikai élet biztosíthatta volna. Sajnos, bármily kiváló szerkesztő is volt Kuncz, a legtöbb tehetséggel büszkélkedő irodalom is megsínyli azt, ha gyenge, ha elvtelen a körötte burjánzó kritika. Ez történt — mint Pomogáts bizonyítja — az *Erdélyi Helikon*nal is, ahol bírálat szinte csak a teljes dilettantizmust érhette.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Pomogáts tényekre alapozva állapítja meg, hogy a *Helikon* irodalompolitikája azokat az eszményeket vallja, amelyeket a háború utáni *Nyugat* képviselt, röviden szólva: az öncélú irodalom elvét, eszményeit. Következésképpen az olyan elvek érvényesítése, mint a politikai elkötelezettség például „alacsony szempont" az irodalmi életben. Ennek az *Erdélyi Helikon*nál érvényesülő szerkesztési elvnek eleven cáfolata mégis az a tény, hogy a társadalom különböző osztályait, rétegeit s ezek különböző világnézetét képviselő írói csoportok egy olyan közös eszme — Pomogáts „kötőanyag"-nak nevezi —, olyan ideológia elfogadását szorgalmazták, amellyel a *Helikon* tagjai egyetértenek. Ez a közös eszme a *transzilvanizmus* volt, Kuncz fogalmazásában „... nemzetek, vallások, világszemléletek, népi szokások, társadalmi osztályok és külső hatalmi érdekek bölcs és eszes kiegyensúlyozása". Ő ezt a gondolatot — naiv módon — filozófiai szintre próbálja emelni, az erdélyi vadregényes táj s az ott élő ember valaminő kohéziós egységében, művekben és műveltségben megvalósítandó szintézisében. Mások a történelemből, a táj jellegzetességéből, költői atmoszférájából vagy — ez a legbizarrabb — politikai szükségszerűségből, a magyar, román és szász kultúra együttélésének tényéből vezetik le ugyanezt az ideológiát, az egymással küzdő akaratok kiegyenlítődésének reményében, s mindezt az öncélúság esztétikai elvén nyugvó irodalom szolgálata érdekében. Pomogáts nem szól arról, hogy ez a — talán helyzeti okokkal némileg magyarázható — ideológiai egységre törekvés, de ugyanakkor az erdélyiségben, mint életformában megtestesülő elv-feladás (világos, hogy az öncélú irodalom steril elvét kimondatlanul is feladták) szükségszerűen ideológiai elbizonytalanodáshoz vezetett. A transzilvanizmus, nemcsak „úgy tűnik", mint Pomogáts Béla érzékeli, hanem a valóságban, „inkább a múltba fogódzik, mint a jelenbe" s ez romantikus, ábrándos tartalommal tölti meg. A szerző maga is meggyőződéssel írja: „... az erdélyiség ködös gondolat, ahányan vallják, annyiféle jelentése van ... Nincs határozott arculata, inkább összekötő erő, mintsem ideológia. Ez gyengesége, de előnye is: ha elvek rendszere lenne, aminek legtöbb bírálója látta, fegyelmet követelne és elzárhatná az utat más eszmék felé. Így viszont nem akadályozza meg híveit abban, hogy új és régi égtájak felé tájékozódjanak." Ez a gondolatmenet erősen vitatható. Mert az „elvek rendszere" ez esetben abszurd feltételezésénél semmivel sem jobb az „inkább összekötő erő" gondolata sem. Mert ha az összekötő erőben éppen a gondolat a bizonytalansági tényező — s szinte kizárólagos az emocionális elem —, akkor semmi a világon nem tarthatja össze. Akkor az a zűrzavar következik, amely valóban a szélrózsa minden irányába lehetővé teszi a tájékozódást. Ezt mutatja egyébként Pomogáts előbb idézett konklúziója is a transzilvanizmus lényegét illetően. Egy eszme ugyanis, amely tájba,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

lélekbe, történelmi emlékekbe menekül, vagy ezekbe fogódzik s a társadalom minden osztályának képviselőit egybeöleli, nem tekintve a politikai meggyőződést, a világnézeti hovatartozást, amelyben elvileg a forradalom és ellenforradalom lehetősége együtt és egyszerre van jelen, amelyben a polgári nacionalizmus és kozmopolitizmus egy közös harmadikért testvérként szeretik egymást, egy ilyen eszme nem lehet még egy regionális irodalom összekapcsolója sem. Véleményem szerint a *Helikon* irodalompolitikája hosszabb távra nem tervezhetett s csak egy adott történelmi helyzetben — ideig-óráig — lehetett reális és eredményes vagy látszhatott ilyennek. Ady ennél messzebbre ment a *Magyar jakobinus dalá*-ban s József Attila kijelölte az utat is, amelyen népeink elindulhattak „rendezni végre közös dolgainkat". A társadalmi rendszer megváltozása kellett ahhoz, hogy megkezdhessük tisztázni az egyetemes és a romániai magyar irodalom viszonyát.

Pomogáts az *Erdélyi Helikon* gondosan és rendkívül alaposan megírt és végigelemzett történetének sommázását kissé rezignáltan végzi el. Nem lehet elítélni a Helikont — írja —, mert valódi irodalmat teremtett, létrehozta a romániai magyar irodalom máig legértékesebb fórumát, az Erdélyi Helikont, s mert a transzilvanizmus ábrándja egységbe fogta az erőt, óvott a nacionalizmustól, szövetséget szerzett az egymásra utalt népek között. A két utolsó következtetést: az erőket egyesítő ábrándról s arról, hogy a transzilván gondolat óvott a nacionalizmustól — nehéz elfogadni. Egyébként nincs szó a *Helikon* elítéléséről, de Pomogáts részéről lehetett volna szó elvibb bírálatáról. Mert e vonatkozásban nem Kuncz emberi tisztasága, szerkesztői morálja, szándékainak sokféle megvalósulása a fő probléma. Az ő „erdélyisége" valóban az, aminek Pomogáts tudja: „... a humanizmus, a türelem és az európaiság elveinek foglalata". Ám ez a magatartás csak e sokat szenvedett, nemes egyéniség tudatában hordozhatta „a minden párt feletti tiszta irodalom" eszményét, tagadhatta az elkötelezettséget, a politikai befolyás érvényesülését a művészetben. Mégis, Pomogáts maga is arra az eredményre jut, hogy az erdélyi magyar irodalom ügye „valóban az öncélúság elvére alapozott irodalompolitikát követelt, a széthúzó és marakodó csoportokat így könnyebben lehetett a magasabb művészi színvonal szolgálatába állítani". Lehet, hogy ez volt a helyes, sőt az egyedül járható út Kuncz irodalompolitikájában, de ezzel a művészi öncélúság elvére épült irodalomszervezői elgondolással szemben áll — néhány sorral utóbb az az ugyancsak Kunczra értett megállapítás —, hogy az irodalmi öncélúság elvi platformján „realista és közhasznú írásokat kíván". Ellentmondás ez Kuncz gondolkodásában, amelyet Pomogáts is átvesz, noha az *Erdélyi Helikon* története a bizonyság rá, hogy nem lehet ún. „tiszta irodalmat" művelni légüres térben, figyelmen kívül

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

hagyva a társadalom mozgásának tendenciáit. Mert az az igaz, amit Pomogáts Béla félreérthetetlenül így fogalmaz: „... a transzilván modell, a virtuális Európa elképzelése eleve megbukott a román és magyar sovinizmus ádáz harcaiban. Olyan eszme volt, amely nem képviselt semmiféle gyakorlati erőt, csupán néhány magányos idealista hite lehetett." Ezért lehet ott Kuncz Aladár helye az európai humanizmus képviselőinek, magányos idealistáinak sorában Thomas Mann, Romain Roland és Babits Mihály mellett.

Pomogáts tanulmánya a 20. századi hazai irodalomtörténetírás nagy nyeresége. A szerző a művelt filológus tárgyilagosságával tárja elénk Kuncz Aladár életét és pályáját, szerteágazó, mindig tiszta törekvéseit. Kuncz-tanulmányában egy, az erdélyi irodalom sok vitatott kérdését tisztázható monográfia lehetősége is benne rejlik. Reméljük, hogy tovább folytatja kutatásait századunk irodalomtörténetének e sok ellentmondást hordozó problematikájában, s újabb eredményeit mielőbb olvashatjuk.

PÁLMAI KÁLMÁN

CSANDA SÁNDOR: ELSŐ NEMZEDÉK

A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR IRODALOM KELETKEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE.

(Tatran, 1968. Bratislava)

A „kettős kötöttségű" külföldi magyar nemzetiségi irodalmak múltjának és jelenének történeti—kritikai elemzése egyre több és mélyebb tanulmányt eredményez. A kortársi felvidéki magyar irodalom figyelemmel kísérése most már végre hazai sajtónkban is méltó kritikai fórumot kap, a múlt történeti felmérésének első szintéziskísérletei azonban — érthetően — csehszlovákiai magyar irodalomtörténészek tollából valók.

E törekvések egyik legsikeresebbike Csanda Sándor könyve, amely a két világháború közötti kisebbségi magyar irodalmat alkotóegyéniségeinek portréi felől közelíti meg: mintegy 80 író és költő életművét vázolja fel a rövid bevezetőkkel ellátott, műfajonként összeálló fejezetekben.

„Még csak meg sem próbálkozott senki a csehszlovákiai magyar irodalom termékeinek rendszeres, történeti jellegű feldolgozásával — írja. — Könyvem is ... inkább úttörő próbálkozás a legfontosabb irodalmi jelenségek bemutatására, kézikönyvszerű összefoglalására". Valóban — szerénytelenség nélkül — Csanda Sándor helyesen jelöli ki

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

monográfiájának helyét a magyar irodalomtudományban. Ahogy neki sem volt szándékában, nekünk sincs jogunk — itt és most — a teljes szintézist követelni tőle, anélkül persze, hogy ennek szükségességéről lemondanánk. (Ugyanakkor szerencsésen kiegészíti Csanda portrékötetét Turczel Lajos *Két kor mezsgyéjén* c. 1967-ben megjelent könyve, mely elsősorban történelmi, politikai, szociológiai szempontból elemzi a szlovákiai magyar irodalom 1918 és 1938 közötti fejlődésének feltételeit.)

Csanda Sándor könyvének nem a legfontosabb, de mégis kiemelkedő érdeme a kézikönyvhöz nélkülözhetetlen bibliográfiai apparátus mértéktartó, de jelentős terjedelemben való felvonultatása, valamint a sajtó- és könyvkiadástörténeti fejezet.

E monográfia portréi, fejezetei mögül a csehszlovákiai magyar irodalom első két évtizedének nemcsak legjelentősebb alkotói és művei bontakoznak ki éles kontúrokban, hanem a főbb összefüggések, a közös eredmények és ellentmondások egésze is világos összképben jelenik meg az olvasó előtt.

A Csehszlovákiában kialakult magyar nemzetiségi irodalom nem támaszkodhatott olyan többévszázados kulturális hagyományra, mint az erdélyi. A háború utáni feszült légkörben született, megfosztva a magyar irodalmi központokkal való állandó kontaktustól. Értelmiségiek ezrei vándoroltak át az új Szlovákiából Magyarországra, bár ugyanakkor számos kiemelkedő magyarországi emigráns művész is tevékenykedett itt évekig. A Horthy-fasizmusnál lényegesen fejlettebb berendezésű polgári demokrácia — alkotmányban is biztosított — viszonylag kedvező feltételei mellett bontakozhatott ki ez a kisebbségi kultúra; viszont a legtöbb jog csak papíron volt meg, a hatóságok ügyesen kijátszották nemcsak a paragrafusokat, hanem a magyarságon belüli politikai nézetkülönbségeket, osztályellentéteket is. Ellentmondások sorozata jellemezte a helyzetet. Legális kommunista párt tevékenykedhetett, alkalom nyílt a „valóságirodalom", sőt a forradalmi szocialista irodalom — a magyarországinál — szabadabb művelésére; ugyanakkor újságok, kiadók, egyesületek s egyéb haladó törekvések tucatjait buktatta meg e polgári demokrácia. Fábry Zoltán kárpát-ukrajnai riportkönyvét pl. a cenzúra teljesen elkobozta. A stószi irodalmi vezér így írt erről *Az Út* c. kommunista lapban, Slávik belügyminiszterhez küldött nyílt levelében:

„A kor lelkiismerete akartam lenni. Az eredmény: börtön, cenzúra, elkobzás. És mindez a paragrafusok nevében. Az *Éhség legendájá*-t elkobozta a demokrácia valósága. A létező valóságot — a munkátlanok éhségét — semmivé tagadta egy fikció: a demokrácia. Az éhség valósága ellen tehát ki kell játszani a demokrácia legendáját."

Ebben az irodalmi életben mintha újjáéledt volna a magyar irodalom hagyományos „nemzet és haladás"-ellentmondása, egy nemzeti

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

létében elnyomott, heterogén osztálystruktúrájú közösség védekező-reflexe naiv és idealista vátesz-képzeteket kezdett irodalmi felépítményében kitermelni. Nem tisztázódott az értelmiség nagy részében, sőt a kommunista pártban sem rögtön a lenini nemzetiségi elvek lényege, a kérdések osztályalapon történő szemlélete, s ennek megfelelően kezdetben nem látták a kettős eszmei-művelődési kötöttség aktuális követelményeit sem. Mégis itt bontakozhatott ki a marxista szociográfia műfaja és általában a magyar nyelvű forradalmi szocialista irodalom, kiemelkedő egyéniségek és folyóirataik jóvoltából; lényegében előbb, mint Magyarországon.

Csanda Sándor könyvének legsikerültebb része a publicisztika és az irodalomtudomány képviselőivel foglalkozik. Nagyszerű portrét rajzol a „stószi remete"-ről, Fábry Zoltánról, akinek hallatlanul gazdag élete az egész szlovákiai magyar irodalomnak szinte jelképévé kezd válni. Fábry a lírai indítástól a radikális antimilitarizmuson, a humanista „emberirodalom" megfogalmazásán keresztül a kommunista pártosságot hirdető marxista álláspontig jut el s a kor legkiemelkedőbb publicistájává válik. Ő szerkeszti *Az Út* c. kommunista folyóiratot, ő vezeti a II. világháború alatti antifasiszta és háborúellenes magyar értelmiségi mozgalmat, hangot adva a „vox humana" szocialista tartalmának; erkölcsi magatartásával, széles körű tájékozottságával és jó tollával valóban ő a szlovákiai magyar irodalom legjelentősebb képviselője.

A 20-as évek elejének nagy dilettáns-hulláma idején Fábry és társai indítottak harcot az értéktelen irodalom ellen, ami igen nehéz volt az egységes kritikai közszellem hiánya, a szakmai tapasztalatlanság, a „fraternizálás" és „kvaterkázás" miatt. Fábry volt az is, aki megfogalmazta a kisebbségi messianizmus, az ún. „szlovenszkói küldetés" lényegét, a tiszteletre méltó, de gyökértelensége és elvi ellentmondásossága miatt megvalósulatlan elképzelést: példát mutatva átvállalni a magyar szellemi élet vezetését, melyet — véleményük szerint — az elnyomott Magyarországon vegetáló többség már nem tudott megvalósítani. Így ír: „Volt egy hitünk, volt egy álmunk: a szlovenszkói magyar szellemiség lesz az az archimedesi pont, amely kiforgatja sarkaiból az addig volt tespedt, konok, elmeszesedett, beteg magyar életet . . ."

Új, az eddiginél lényegesen árnyaltabb megvilágításba helyezi Csanda Sándor a radikális egyetemista cserkészfiatalok regős-járásaiból a kommunista párt soraiba vezető Sarló-mozgalom történetét, nem hallgatva el eszmei-politikai ellentmondásait; s e kérdés kapcsán Balogh Edgár pályáját is igen szemléletesen vázolja föl.

Ugyancsak gondolatgazdag a drámakísérletekről és az epikáról szóló fejezet. Az akadémiai kézikönyv 6. kötetének — általa írt — megfelelő részét arányaiban is újragondolva, jelentős — és itthon alig

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

számontartott — regényteljesítményekre hívja fel a figyelmet, ha hangsúlyozva is, hogy „nem tarthatunk számon olyan kiváló alkotásokat, mint a magyarországi és erdélyi magyar irodalomban". De Fábry kritikái s általában a nemzetközi szocialista művészet hatására igen erősen fellendült szociográfikus vagy riportszerű „valóságirodalom", melynek legjelentősebb képviselője Bányai Pál, a *Felsőgaram* és a *Fakó földek* c. regények szerzője.

Részletesen elemzi Barta Lajos csehszlovákiai munkásságát, s ezzel kapcsolatban *A magyar proletárirodalom platformtervezeté*-nek nálunk eddig alig ismert összefüggéseit tárja fel: *Az Út* és az *Új Szó* egyetnem-értését a moszkvai magyar írók számos tévedésével, szektás nézetével. Külön említésre méltó még a Sellyei Józsefről és Szenes Piroskáról adott portré.

A legkevésbé sikerült a lírikusok fejezete. Bár kétségtelenül közelebb hozza olvasóihoz a „kisebbségi lélek és géniusz" legjelentősebb költőjének, Győry Dezsőnek alakját és eszmeileg-történetileg lényegében helyesen mutatja be Forbáth Imre, Vozári Dezső, Földes Sándor, Berkó Sándor, Mécs László és a többiek líráját — nem ritkán új értékelésmozzanatokra is rámutatva —; mégis bántó a lírikus életpályák elemzésének korszerűtlen, iskolás módszere, a költemények gyakori parafrázisszerű ismertetése. (Például: „Másutt azt is kifejezi, hogy a szerelemben nem igen válogatós.")

Gyakran dobálódzik helytelenül ideológiai—politikai kategóriákkal, néhol — talán éppen a József Attila-i csúcs kellő figyelembe nem vétele miatt — bizonytalan az esztétikai értéket jelentő forradalmi proletárköltészet és a proletkultos líra szétválasztásakor. „Utánozhatatlan művészi tökéletességről" beszél Vozárinál, s az egyébként találó Mécs László-elemzés is meg-megbicsaklik. S vajon mit jelent ez: Győry „nacionalizmusa nem mentes (!) bizonyos korlátoltságtól . . .", különösen, ha Csanda néhány sorral lejjebb internacionalizmusát említi?

Könyvének hibájául ezeket a pontatlanságokat, s általában az esztétikai bizonytalanságot róhatjuk fel. Pl. Sellyei Józseffel kapcsolatban említi, hogy „művészi eszközei szegényesek, s írásaiban nem a formán, hanem a mondanivalón van a hangsúly, ami egyébként megfelel az akkor kibontakozó proletárirodalom programjának is". A tartalomközpontú művészet nem a proletárirodalom sajátja, hanem az egész többévezredes haladó irodalomé, a művészi eszközök szegényessége, nem primér szerepe ezért nem azonos azzal, amire itt Csanda gondol. (Egy bántó magyartalanság mellett sem mehetünk el említetlenül: „azt a következtetést akarjuk megállapítani . . .")

Mindezek az elírások és tévedések — melyekből még jócskán idézhetnénk — azonban nem tesznek kérdőjelet a könyv lényegi érdemei mellé. Alapmű ez, nélkülözhetetlen kiindulás nemcsak a

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

csehszlovákiai, hanem a hazai magyar irodalom XX. századi összefüggéseinek megértése szempontjából is.

A természetes nemzeti forrásaitól elszigetelt, súlyos akadályokkal és gátlásokkal küzdő csehszlovákiai magyar irodalomnak a két világháború közti évtizedekben nem volt elég ereje ahhoz, hogy a magyarországi színvonalat elérje; nem mutatott fel egyetlen olyan szépírót sem, aki a maga műfajában klasszikusnak számíthatna és egyenrangú társként szerepelhetne az itthoniak legjobbjaival. Mégis elvitathatatlanul pozitív funkciót vállalt ez az irodalom: továbbéltek itt olyan forradalmi tendenciák, amelyek Magyarországon 1919 után megszakadni kényszerültek és előbb is jelentkezhettek olyan eszmei-esztétikai törekvések, irodalmi műfajok (minden ellentmondásukkal együtt), amelyek itthon csak a kommunista mozgalom megerősödésével, a 30-as években kaphattak — ha egyáltalában kaptak — teret.

AGÁRDI PÉTER

FENYŐ ISTVÁN: KÉT ÉVTIZED
(Magvető, 1968)

Az *Elvek és Utak* sorozatban jelentette meg Fenyő István válogatott tanulmányainak és kritikáinak gyűjteményét. A válogatás ezúttal azt jelenti, hogy kötetébe felvette eddig önálló kiadványban meg nem jelent írásainak zömét. Tizenkét esztendős irodalomtörténészi-kritikusi pályafutás után, egy vaskos monográfia s néhány karcsúbb füzet mellé egy hatszáz oldalas tanulmánykötetet az olvasó asztalára tenni — mindenesetre nagy szorgalomra és tiszteletre méltó termékenységre vall. Fenyő munkáira meglepő módon mégsem jellemző az általánosságokban mozgó, impresszionon alapuló esszéstílus, írásai — kritikái és tanulmányai egyaránt — nagy anyagismeretről, s részletekbe menő, gondos vizsgálódásokról tanúskodnak. Termékenységének, sokoldalúságának oka tehát nyilvánvalóan nem valami könnyedség és ötletgazdagság, hanem az átlagon felüli munkaszeretet és a kutatói szenvedély elszántsága.

Műveinek minőségét és értékét illetően sem lehet mást mondani, mint azt, hogy alaposak, igényesen fogalmazottak, s némely munkája fontos kérdéseket tárgyal, s hasznos adalékokkal gazdagítja irodalomtudományunkat. Különösen a szorosabban irodalomtörténeti tárgyú tanulmányai dicsérhetőek. Alkatához és érdeklődéséhez nyilván e témák állnak közelebb, még ha a *Két évtized*, a reformkori és az 1956 utáni magyar irodalom közötti jelképes rokonságra utaló, külön magyarázat nélkül némileg rejtélyes kötetcím a kritika és a filológia

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

iránti egyforma elkötelezettséget hirdeti is. Elemző módszereinek, műveltségének erényei sokkal szembetűnőbbek kutatómunkát összegező-publikáló írásaiban, mint amikor elsősorban esztétikai minőségeket kell megállapítania.

Feltétlenül a szakirodalomban számon tartott munkák közé sorolható *Az orosz irodalom fogadtatása a reformkor magyar hírlapirodalmában*, *A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt*, a *Korai szocialista eszmék jelentkezése a reformkori magyar sajtóban*, valamint *A lipcsei Grenzboten és a reformkori Magyarország* c. tanulmánya. Eggyelkettővel még növelni is lehetne ezt a sort. Mindenesetre valamennyi itt felsorolt tanulmány közös tulajdonsága, hogy megírásukhoz szükségeltetik a jobbára tekintélyes mennyiségű anyag felkutatása és rendszerezése, a kor magyar és külhoni irodalmában jól tájékozódó szakismeret, módszertani járatosság a kutatásban és az anyagfeldolgozásban, s egyfajta, a tényeket és adatokat szakszerűen és világosan előadó kommentáló-képesség. Fenyő mindezekkel a tulajdonságokkal és képességekkel rendelkezik. Paradox módon azt is állíthatnám, ha munkáinak zöme ilyen típusú tanulmányokból állana, s kritikáiban is elsősorban a szakkritika régióiban mozogna, sokkal markánsabb egyénisége lehetne szakmánknak, mint jelenlegi sokoldalú érdeklődésével.

Ezt az állításomat meg kell magyaráznom. Míg irodalomtörténeti-filológiai dolgozataiban, s különösen az érdeklődésének és tudományos alkatának megfelelő témákban elsősorban kedvező adottságai dominálnak, addig modern tárgyú szépirodalmi műveket elemző kritikáiban már kirajzolódnak ismereteinek, irodalomértésének, elemzőkészségének, esztétikai érzékének határai is. Tévedés ne essék: Fenyő többnyire jó kritikákat ír, olyanokat, amelyeket a szerkesztők nyugodtan bocsáthatnak közre, mert igényesek tartalmilag és stílusukat tekintve egyaránt. Fenyő ismeri a kritika-írás fortélyait, s olvasottsága imponáló, s ha meg lehet tanulni ezt a mesterséget, ő megtanulta. S talán éppen itt van a hiba. — Kritikáinak gondolati íve sokszor elmosódott, nem rajzolódik ki elég határozottan az ízlés, amelyet képvisel, noha szempontjai elméletileg mindig megbízhatóak, korrektek.

Mostanában eléggé szűkében vagyunk a kritikusoknak, nem volna sem bölcs, sem hasznos dolog tehát más foglalatosságra csábítani a műfaj olyan jó színvonalú képviselőit, mint Fenyő. Mégis, úgy vélem, a nagyobb intenzitású koncentrálás bizonyos műfajokra, irányzatokra, egyáltalában modern irodalmunk körülhatároltabb területeire, az olyanfajta, elsősorban analitikus hajlandóságú szerzőket, mint Fenyő csak segítené talentumuk kibontakozásában. Kötete mindenesetre ilyen tanulságokat sugall. Szinte egyformán jó írásokat olvashatunk Veres Péterről és Weöres Sándorról, Illés Endréről és Galambos Lajos-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ról, s még sorolhatnók az ellentétpárokat csakúgy, mint az elemzett, valóban rangos szerzőket és műveket. Fenyő minden penzumot jó eredménnyel old meg, s ezért marad homályban saját ízlése és irodalomszemlélete (azokon az általánosságokon túlmenően persze, hogy a haladó, szocialista irodalmat támogatja, irodalmunk és irodalompolitikánk viszonyainak kifogástalan ismerete alapján).

Némileg zavaró, hogy a kötet szabályszerű irodalomtörténeti tanulmányok mellett tartalmaz elemző, szakmai kérdéseket taglaló kritikákat, s régebbi és újabb recenziókat, amely utóbbiak megfelelnek az ismertetés követelményeinek, ám alkalomszerűségük már eleve kétségessé teszi, hogy ezeket feltétlenül kötetben kell megörökíteni. A válogatásnak ezekben az esetekben jóval szigorúbbnak kellett volna lenni (ha nem a szerzőnek, akkor a kiadónak). E kérdés kapcsán, Fenyő gyűjteményes kötetével nem szorosan összefüggően, néhány elvi és gyakorlati jelentőségű problémát kell érintenem.

Tanulmánykötetek kiadását több körülmény indokolhatja. Például egy életmű időtálló eredményeinek összegyűjtése, vagy eleve meghatározott témakörben mozgó, egységgé kerekedő tanulmánysorozat kötetbe foglalása, vagy valamilyen más okból közérdekű (vitatott kérdésekben állást foglaló, aktuális problémákat felvető) munkák kötetben való publikálása (akár egyéni, akár kollektív tevékenység termékei) — mindenképpen indokolt. Mindegyik típusú kiadványnak persze feltétele egy szűkebb vagy szélesebb olvasó-, illetőleg szakközönség szükségleteinek reális kielégítése. E téren érvényes hagyományaink szerint tehát önmagukban értékes, sok vonatkozásban aktuális és tanulságos, de viszonylag frissen megjelent, s a számbajöhető olvasók számára könnyen hozzáférhető munkák tanulmánykötetben való megjelentetése erőteljesen megszaporítja, presztizskérdéssé avatja, majd eredeti céljaitól eltéríti ezt a józan mértékben valóban közhasznú műfajt.

E megjegyzések persze már nem érintik Fenyő István tanulmányainak eredményeit és minőségét, s nem kisebbítik értékeiket. Írásainak színvonala, témái érettek egy majdani kötetbe foglalásra. Összetételükből, arányaikból azonban egyelőre nem kerekedik ki sem a közérdekűségnek, sem a maradandóságnak az a gyakorlatiasan megállapítható bizonyossága, ami az egyes írások erényeinél magasabb szinten ad rangot műnek és szerzőnek. A szorgosan és irodalomtudományunk számára haszonnal kutató irodalomtörténész, az igényes kritikus tevékenységéről mindenképpen kedvező képet nyújt e kötet. Ezt elismerve, sőt aláhúzva is fenntartom azt a véleményemet, hogy mint tanulmánykötet nem mindenben harmonizál a fentebb vázolt feltételekkel.

WÉBER ANTAL

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

HATVANY LAJOS: A TUDNI-NEM-ÉRDEMES DOLGOK TUDOMÁNYA

(Gondolat, 1968.)

Az először hat évtizede, németül megjelent s most *Szőllősy Klára* remek fordításában magyarul közzétett pamflet tárgya: a klasszika filológia — pontosabban szólva: az a mikrofilológiai, pozitivista módszerű, élettelen és életellenes ókortudomány, amely a századvégi Németországban élte „virágkorát". Az ifjú Hatvany Lajos kitűnő tárgyi felkészültséggel és sistergő indulatokkal szállt szembe azzal a szikkadt konzervativizmussal, szellemi sterilitással, arányvesztéssel és — mind az iskolai latin- és görögtanításban, mind a tudományos búvárkodásban tenyésző — formalizmussal, amely a német filiszterek ókorszemléletét nyomorította. Burckhardt, Taine, Renan és — az egocentrikus fellengzőssége miatt némi kritikával is illetett — Nietzsche átélési és megelevenítő készségét választotta kultúrfilozófiai és módszertani vezércsillagául, a lelketlen adathalmozással az esztétikus elsajátítást konfrontálva, lényegileg az újhumanizmus interpretációs módszerének folytatási lehetőségét keresve.

Ragyogó stílusú és fontos részigazságokat tartalmazó invektívák sorozata a könyv — bizonyos tanulságait *mutatis mutandis* korunk formalista irányzatainak bírálatában is lehet hasznosítani —, s évtizedek múltán is tiszteletet ébreszt az író későbbi munkáit és irodalomistápolási szenvedélyét már ekkor megalapozó tudományos és társadalmi radikalizmus. Alapvető hibája viszont, hogy a mikrofilológiai módszert magával a klasszika filológiával azonosítva, elveti azt az analitikus, tényfeltáró és összegező vagy összehasonlító módszert, amely az objektív megismerésnek és a történeti vagy esztétikai szintézisnek nélkülözhetetlen bázisa. Ennek a szemléleti hibának feltárása és kritikai hasznosítása nem kevésbé fontos; az az impresszionista-szubjektivista ókorszemlélet — egyáltalán: irodalom- és művészetfelfogás — ugyanis, amely Hatvanynál még csak kiegészítő mozzanatként társult az eredeti műveknek eredeti nyelven való ismeretéhez, miközben a lírizáló szövegelemzéseket is *malgré lui* alapozta meg a filológiai felkészültség, a manapság sajnálatosan dívó dilettantizmusnak igazolásául szolgálhatna.

Janus-arcú könyvről lévén szó, nemcsak méltánytalanság, de oktalanság is lenne szemet hunyni csillogó részigazságai vagy említett radikalizmusának érvényesítése fölött. *„A kritikus kötelessége, hogy a múltból kiérezze a jelent és a jelenből a jövőt"* — vallja Hatvany (10. o.), s amikor Goethe szellemében ostorozza azokat, akik a részletekbe fulladva vesztik szem elől a lényeget (pl. 29. o.), s ezzel-azzal érvelve tagadják a biztos megismerés lehetőségét (67. o.), ugyanolyan lényeges

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

igazságokat fogalmaz meg, mint amikor a „tiszta tudományosság"-ot támadja (pl. 74. o.), éles szemmel véve észre, hogy ez is a társadalmi reakciót (76. o.) és a polgári-klerikális iskolarendszert (85. o. stb.) szolgálja. Frappáns és lelkes hitvallások sorában fogalmaz meg szép, igaz gondolatokat mind a szövegvariánsokkal játszadozó mikrofilológia terméketlenségéről (pl. 31., 39. o.), mind a régi és új humanizmus történeti szerepéről (72. o.), különösen pedig arról a nyárspolgári irodalomfelfogásról, amely hitvallóinak képmására gyúrná át a görög és római irodalmat. Ő maga azt a kutatót (esztétát) tekinti eszményének, aki „*a görög—római ókorban nem lát sem normát, sem magot, sem okot, sem célt, sem elérendőt, sem meghaladottat — hanem egyszerűen soha vissza nem térő alkalmat, melyet megragadva tágra nyílt szemmel csodálhatja az emberiségnek mindig önmagából alkotó, tehát minden művében maradéktalanul bennefoglalt, tartalom és forma harmónidjában tündöklő munkásságát*" (99. o.). A reprodukálhatatlanság és történetiség már-már materialista gondolata ott törik meg, hogy Hatvany a „tágra nyílt szemű csodálkozást" olyan múzsai adománynak tekinti, amelynek alig-alig van bármi köze is a tudományos objektivitáshoz, s a lelkes átélést kínálja egyedüli lehetőségként a klasszikusokra redukált ókornak és — általában — az örök szépség birodalmának visszahódításához.

Ne akadjunk fenn azon tehát, hogy Catullus-, Platón-, Homérosz- vagy Szapphó-interpretációi „csupán" egy szellemes, érzékeny szívű és pompás műveltségű olvasó impresszióit és lírai továbbköltését nyújtják; ne kritizáljuk amiatt se, hogy az újabb filológia bizonysága szerint tárgyi tévedések is ékelődnek a már-már nietzschei szabadossággal szárnyaló kis fejtegetésekbe (pl. a Parmenidész-értelmezésbe vagy Erinna korának datálásába, ami persze a Szapphó-kör jellemzését is elrontja). Hasonlóképpen lenne a szakemberek számára szükségtelen, a laikusok szemében pedig semmitmondó, ha a görög-római irodalom értelmezéséhez alapvető fontosságú, nélkülözhetetlen lexikonok vagy akár pozitivista kézikönyvek gúnyos lebecsülését utasítanánk vissza. De talán a könyv szelleméhez maradunk hívek, ha akár csak egy példán is érzékeltetjük, hogy miképp fut zátonyra Hatvany bátran szökellő hajója.

Bárhogy csepüli is a filológiát, természetszerűleg kényszerül arra, hogy számos — egyáltalán nem impresszionista módon vagy esztétizálva; hanem szikár szövegelemzésekkel feltárt — adalékot és analógiát hasznosítson. Catullus egyik versével érvel, hogy Szapphó jelképét (alma = a menyasszony szüzessége) megmagyarázva, a leszboszi költőnő lírájának rejtett rétegét is megmutassa. Az ő Aphroditéhez intézett himnuszáról pedig ezt mondja: „*a versben úgy rebben a pelyhes érzelem, mint az Aphrodité fogatát a levegőégen át húzó verebek földet beárnyékoló szárnya*" (141. o.). Fordítsuk most meg a Szapphó és

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Catullus lírájának motívumelemzéséből adódó bizonyítást, vagy akár csak lehetőséget — a könyv legelső fejezetei kapcsán, ahol Hatvany csillogó stílusban figurázza ki a Catullus veréb-verseit laposan és primitíven interpretáló Woepke professzort. Valóban, Catullus *passer* szava jelölhet szürke verebet is, de talán kanárit is — csak annyi biztos, hogy valamiféle madárkáról van szó. A gyűjtemény 2. versében kedvese szemefényének nevezi e madárkát a költő, kit Lesbia gyakran vont az ölébe, élvezve, amint heves harapásra ingerli. A 3. versben pedig a Venusok és Cupidók sírását kéri gyászához a költő: meghalt a drága kis madárka, aki sosem röppent más asszonyhoz, most pedig leszállt az Alvilágba, ahonnan senkise tér a földre vissza . . .

Csakugyan furcsa madárka ez, hogy éppen a szerelem és vágy istennőinek illik elsiratniuk. Veréb vagy nem veréb — nagyonis emberi érdemei voltak! Nos, akárcsak Szapphó alma-szimbóluma esetében, itt is van egy rejtett rétege és célzata a Catullus-versnek — illetve, óvatosabban fogalmazva: lehet, hogy van. Ez a madárka ugyanis (mint Hatvany jól utal rá, köszönetet sem mondva e „felfedezésért" a filológusoknak) Aphroditének volt szent kísérője, a szárnyaló szerelem vagy szeretkezés képzete pedig nagyonis ősi, ma is eleven gondolat — a római bordélyok szárnyas phallosz-t ábrázoló belépőjegyein át a német *Vogel* főnév pikáns mellékértelméig. Bizonyítani persze nem lehet, hogy Catullus a szerelem — mondjuk ki magyarán: a hímtag — szimbólumaként dalolta meg a madárkát, Lesbiának benne lelt örömeit és halálba szállásának siralmát. Fenntartva azonban ezt az értelmezési lehetőséget — amely a különféle analógiákon túl, Catullus játékos verseinek *(nugae)* hangulatával és stílusával is valószínűsíthető —, bizony más szemmel fogjuk olvasni a költeményeket, mint Hatvany tette.

Ismét hangsúlyoznunk kell, hogy a szikkadt agyvelejű, csak adalékhalmozásra vagy spekulatív analízisre képes filológusok nagyképűségét, reakciós felfogását, formalizmusát és az egész korabeli iskolarendszert joggal tette nevetség tárgyává: a lelketlen grammatizálás — a *lateiner* szellem sajátos mozzanata — nemcsak a bismarcki Németország gimnáziumaiban uralkodott, hanem a magyar oktatást is a demokratikus iskolareformig fertőzte. Hatvany azonban — jogos és haladó szellemű felháborodásában — mintegy a fürdővízzel együtt öntötte ki a gyereket is; bár itt-ott analízis és szintézis, illetve történeti és esztétikai szemlélet közös érvényesítését szorgalmazza, valójában hamis alternatívát fogalmaz meg, amikor a mikrofilológia és az impresszionista-szubjektivista irodalomélvezés közötti választást mondja szükségesnek.

Ma is találkozunk hasonlóképpen hamis alternatívákkal, illetve a kutatási módszerek merev szembeállításával. A századforduló német filológiájának pepecselő módszere — amely vagy képtelen volt tör-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

téneti s esztétikai szintetizálásra, vagy féligazságú és képtelen összefüggéseket *is* konstruált, szövegkiadásokon, lexikonokon stb. kívül — manapság, a technika újabb vívmányainak birtokában, a „matematizáló" módszerekben él tovább, abban az irodalomszemléletben, amely ilyen-olyan statisztikai képletekkel próbálja helyettesíteni a műélvezetet. Más a megalapozás vagy megtámogatás, és más a „helyettesítés": az adatok, tények, analógiák stb. mind teljesebb és sokoldalúbb feltárása s minél egzaktabb eszközű csoportosítása — az irodalmi szövegek, életművek és kultúrák tudatos megismerésének és élvezésének szellemi emeltyűi, de semmiképp sem pótolhatják a megismerőélvező ember szubjektumát; lélektől lélekig, s nem lélektől gépig vezet az irodalom, különösen az irodalmi esztétikum. Másfelől viszont: a tények (nem mellékesen, az eredeti szövegek) ismerete és tisztelete — mindenfajta tudományos elemzésnek és általánosításnak követelménye s feltétele; az olvasói műélvezésben vagy letűnt korok művészi eszközű újjáteremtésében gyakorlati okokból — a megismerőkészség természetszabta korlátozottsága és a munkamegosztás differenciáltsága miatt — kényszerülünk rá, hogy mellőzzük a filológiai alaposságot, ez azonban egyetlen kutatót (irodalomtörténészt, esztétát, filozófiatörténészt stb.) sem jogosít fel efféle „nagyvonalúságra" a maga választotta témakörben.

A mikrofilológiai-pozitivista szűklátókörűség és matematizáló mechanikusság, illetve az impresszionista-szubjektivizáló esztétizálás — egyaránt egyoldalúvá rombolja az irodalom szemléletét, különösen pedig a századokkal-ezredekkel korábbi vagy más kultúrszférákba tartozó műalkotások megismerését és hasznosítását.

Hatvany Lajos könyvének tudománytörténeti érdekességét számunkra nem utolsósorban a kutatómunka dialektikájának — munkamegosztás és általánosítás, analízis és szintézis kapcsolatának — mindig megújuló átgondolása adhatja meg.

Falus Róbert

GALLA ENDRE: A VILÁGJÁRÓ MAGYAR IRODALOM. A MAGYAR IRODALOM KÍNÁBAN

(Akadémiai, 1968. — Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 5.)

A magyar irodalom recepcióját vizsgálva majdnem mindenütt azt tapasztaljuk, hogy némileg véletlenül, mintegy „melléklépcsőn" kerül be egy-egy nagy irodalom áramlatába. Egy-egy lelkes hívünk (Magyarországon járt vagy baráti-rokoni kapcsolatok révén tájékozódó

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

fordító) lehetőségeitől, egyéni ízlésétől függ: mit és mennyit ismernek meg egy adott országban a magyar irodalomból? Így történhet meg, hogy Ady jóval kisebb szerephez jut, mint — mondjuk — Molnár Ferenc. Pár éve csak, hogy átgondoltabb a választás, ez azonban nagyrészt a *mi* hivatalos szerveinktől kiinduló kezdeményezéseknek köszönhető.

Galla Endre könyve azért is izgalmas olvasmány, mert Kínában központi problémákat érint a magyar irodalom megjelenése. Jól mutatja ezt már az is, hogy a magyar irodalom térhódítását csak úgy tudja magyarázni, hogy közben a kínai irodalom fejlődésvonalát is felvázolja.

Ez a térhódítás viszonylag újkeletű — de ez nem sajátos magyar probléma. Kína magába fogadott ugyan idegen kultúrákat (az indiai hatás szinte felmérhetetlen) az európai áramlatok előtt azonban csak a XIX. század végén nyílt meg, a polgári forradalom előkészítő stádiumában. Ettől kezdve szinte állandósul a forradalmi helyzet, a politikai-társadalmi kérdések majdnem mindig előtérben állnak; a „tiszta művészet" programja Kínában csak a forradalomtól való *tudatos* menekülés útjaként merül fel. A világirodalom asszimilálásánál ennek megfelelően két szempont dominál: mi az, amit legalább részben rokonnak éreznek saját hagyományaikkal (jobbára a Robin Hood-történetek és a kurtizán-regények), s mi az másrészt, amit politikai küzdelmeikben hasznosítani tudnak. A két első siker — logikusan — a *Kaméliás hölgy* és a *Tamás bátya kunyhója.*

A magyar irodalom recepciójára a második szempont a jellemző. Elsősorban történelmünk hat; Kossuthra figyelnek fel a szabadságharcukhoz példát keresők. Kossuth korai népszerűségéhez egy tévedés is hozzájárul. Egy hangtani egyezés miatt Kínában máig komolyan veszik a hun—magyar rokonságot, s 1902-ben Liang Csi-csao a sárga faj hősét dicsőíti Kossuthban. Ebből az időből idézi Galla Kang Ju-vej sorait is, aki Magyarországon járva sem ábrándult ki illúzióiból. Versében azt írja rólunk, hogy hiába „fehér a bőrszín" és „piros az orca", „megismerszik mégis a fajta"...

A hun rokonság persze tévedés — a 48 iránti érdeklődés viszont már nem az, s így nem is múlékony jelenség. Máig is a feudalizmus és az idegen elnyomás ellen küzdő magyar írókat olvassák a legszívesebben Kínában, filmjeink közt a *Ludas Matyi* köszönhette sikerét ennek.

A középpontban Petőfi áll. Nem kisebb ember említi elsőnek, mint a modern kínai irodalom máig legjelentősebb képviselője: Lu Hszün. Megindító hangon meséli el: hogyan ismerkedett meg Japánban töltött diákévei közben Petőfi költészetével, akinek nagyságát a Reklambibliothek rossz válogatásából is megérezte. Már 1908-ban a neki oly kedves „sátáni költők" közé sorolja (Byronnal és Lermontovval együtt), később pedig le is fordítja pár rövidebb versét.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Petőfit a forradalmár költők szerették és tették népszerűvé. Azt vették át, ami a kínai szellemhez legközelebb állt: a folklor-hangulatú *János vitézt* és a híres epigrammát a szabadságról és a szerelemről. A felszabadító harc Kínában rendkívül egyértelmű helyzeteket teremtett, amelyekben Petőfi világos és egyenes válaszai korszerűen hathattak. Élete példája még csak erősítette ezt a hatást s van annak valami szimbolikus jelentősége, hogy a — Galla által is említett — Huang Aj-regény hősei jelszóul választják ezt az epigrammát; egy széles körben elfogadott életeszményt képviselve.

A Petőfi-rajongó ifjú költőt és műfordítót Petőfinél is korábban ragadta el a halál; 22 esztendősen végeztette ki a Kuomintang. Pályájának, életművének ismertetésével máig is adósak vagyunk.

A válogatás másik jellemzője, hogy — különösen a felszabadulás előtti kiadásokban — nagy arányban szerepelnek a Szovjetunióban élő emigránsok s jelentős hangsúlyt kap a Magyarországon kívüli magyar irodalom elkötelezett része. Itt is a maguk kérdéseire kerestek választ s érthető, hogy például a kínai internacionalistákról nagy szeretettel író Zalkát szívesen fordították. A véletlen szerepe ennek ellenére is meglehetősen nagy maradt s így történt (ami sajnos más országbeli recepciónál sem ritka), hogy Herczeg vagy Pekár is megjelent kínaiul, Ady és József Attila viszont alig szerepelt. Súlyosbította a helyzetet, hogy a baráti kapcsolatok legjobb korszakában kultúrpolitikánk nem törődött eleget irodalmunk külföldi népszerűsítésével s hagyta, hogy a magyar irodalmat Mándi Éva és Csizmarek Mátyás képviselje. Galla annál jogosabban tesz ezért finom szemrehányást, mert annak idején épp az ő kultúrattasei munkássága próbált ezen segíteni (amit egyébként könyvében elhallgat).

Ady recepciója kissé nehéz: nemcsak érzésvilága idegen Kínától, hanem gyönyörű bibliás nyelve is túl sok magyarázatot igényel. József Attila fogadtatásához már jóval több reményt fűznek; *közvetlenül* forradalmi verseinek hangja nem ismeretlen a harmincas évek kínai lírájában, amit Galla is urbánus jellegűnek tart. A német expresszionizmus kínai hatása is előkészítette a talajt egy ilyenfajta költészet befogadásához. Ez persze még csak lehetőséget ad, a megvalósuláshoz sok minden szükségeltetik: többek közt az élő kínai költészet kitágulása is.

Értékes része a tanulmánynak a fordítási problémák elemzése is. Avult előítéletekkel szemben bátran szögezi le, hogy (miután magyar eredetiből csak egy ember fordított és sajnos az is gyatrán) legalkalmasabbnak a sokat szidott eszperantó közvetítése bizonyult. Érthető: épp mert könnyen hajló, saját klasszikus nyelvezettel nem rendelkező idióma: ez változtat a legkevesebbet az eredeti szövegen.

A fordító személye természetesen döntő lehet: Lu Hszün egyenértékű kínai verset ad. A konkrét verselemzésekben *(Érik a gabona*

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

és a Szun Jung által fordított *Füstbe ment terv)* Galla kiemeli a kínai prozódia meghatározatlansága okozta nehézségeket, ami miatt a rímen és a szótagszámon kívül szinte nincs eszköze a *modern* kínai műfordítónak a vers zeneiségének visszaadására. Meg kell mondjam, hogy mi ebből a szempontból kissé el vagyunk kényeztetve, hiszen Shakespeare-t vagy Baudelaire-t műfordítóink szinte nemzeti költőinkké tették, viszont például a franciák annak idején nyugodt lélekkel kiadtak egy prózában fordított *János vitézt*. Ezzel szemben emlékezetem szerint zeneiségében is nagyon szépen sikerült a francia verskultúrán nevelkedett Lo Ta-kang Juhász Ferenc-fordítása.

Ami végül a prózát illeti: Móricz paraszti világa megértésre talált (ez nem mond ellent nyugati fogadtatásának, csak másfajta tapasztalatokat nyújt), de háború utáni prózánkból, különösen a legújabból már nehezebb megfelelő anyagot találni: ez a korszak a kínai irodalomból egyelőre még kimaradt.

A kötet végén érdekes jegyzetanyagot találunk, a kínai fordítások bibliográfiája pedig önmagában is rendkívül hasznos és gondolkodásra ösztönző. Összegyűjtése mögött évek munkája áll.

MÉSZÁROS VILMA

SÜKÖSD MIHÁLY: A KÍVÜLÁLLÓ

(Szépirodalmi, 1968)

Három hosszabb elbeszélést gyűjt kötetbe Sükösd Mihály legújabb könyve. Közülük kettő témában és feldolgozásmódban közel áll egymáshoz. A harmadik, Vancsura Mihály „igaz története" — mint a szerző írja — „más műfaj és más világ". Ám a kötet — nem véletlenül — épp e harmadik, *A kívülálló* címét kölcsönzi.

A színhely és az időpont különbözősége ellenére mindhárom elbeszélés azonos kérdést boncolgat. A társadalmi környezet s a szituáció szerepét az első történet — *A megérkezett* — még csak felvillantja. A második írás — *Útközben* — már egészében is azt fejezi ki, hogy a környezet s a közvetlen külvilág meghatározza létünket és gondolkodásunkat. Egy más világból jött ember, Tege Károly magánosságának és idegenségérzetének finom rajzát kapjuk.

A harmadik elbeszélés a kötet csúcsteljesítménye. Szintén a determinizmus kérdésével foglalkozik. Hősével, Vancsura Mihállyal, a történet elején Pest határában, vöröskatonaként találkozunk. A Tanácsköztársaság bukása után azonban múltját megtagadva a hírhedt

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Prónay-különítmény szolgálatába áll. Ám Prónayék neki sem kegyelmeznek. Amikor feleslegessé válik, Prónay habozás nélkül végez vele. Vancsura tragédiája, hogy sem fizikai lényét, sem személyiségét nem tudta megmenteni. Pedig azt hitte, ha énje egyik felét, egyéniségét eladja, cserébe megkapja érte a másikat, az életét. Nem vette észre, hogy ez lehetetlen: személyiségét feladva nem „munkatársa", hanem „foglya" lett Prónayéknak. Eszköz gátlástalan terveik megvalósításában. Báb, akinek gyilkolni és rabolni kell, s így még méltatlanabb halál vár rá, mintha önmagához és eszméihez hű marad.

A kívülálló történetének az ad különös izgalmat, hogy Vancsura csak konstatálja, nem értékeli, s ezért félreismeri helyzetét. „Gondolkodnom sem kell, mert megmondják a dolgomat" — nyilatkozik. Azt már nem látja — pedig nagy különbség —, hogy nemcsak nem kell: nem is lehet gondolkodnia. Azt kell tennie, és azt is teszi, amit mondanak. Csak hiszi, hogy jutalmat érdemlően teljesíti a parancsot. Ezért reménykedik — hiába —, hogy szolgálatai végeztével feleségével együtt Olaszországba utazhat.

Feleségét, Máriát mégis ő teszi a különítményesek ágyasává. A szabadulás reményében s a szerelem erejével olyan szituációba hajszolja, ahol e gyenge, tudatlan asszony számára nincs ellenkezés. Máriában azonban több erkölcsi érzék van, mint férjében. Amikor ráébred tettének — Vancsura tettének! — súlyára, öngyilkos lesz. Ez már a bukás előjele. De Vancsura ezt sem veszi észre, csak későn: a halálos lövések valósággá érlelik a most már ki nem mondható szavakat.

Vancsura irreális világban él. Nem érzékeli, hogy fogoly. Hisz a különítményesek az ő segítségével, sőt: vezetésével rabolják el egykori elvtársait, a rejtőző vagy emigrációban élő kommunistákat. Raboskodnia sem kell, ellátása kifogástalan, időről időre feleségéhez is ellátogathat. De az egyenrangúság csak látszólagos. Vancsurát megfosztották akaratától, szabadságától és gondolkodásától, mindattól, ami emberi. Emberségével kell fizetnie az életért, ez pedig nem nevezhető emberi életnek. Az állatokhoz hasonlóan Vancsura éppoly kiszolgáltatott az erősebbnek, mint neki a gyengébbek. Erre azonban csak Prónay pisztolycsövével szemközt ébred rá. Csak ekkor sejlik fel, hogy fogoly. Ekkor lép ki a valóságba. Most már tudja: halál várja.

Magától ajánlja fel szolgálatait Prónayéknak. Tehát nem parancsra, hanem a maga elhatározásából öl-rabol. Először önmagát „ölte meg", és csak ezután másokat. Az elembertelenedés megelőzi az ölést. Nem azzal vesztette el emberségét, hogy — mint a háborúban oly gyakori — gyilkolni-rabolni kényszerült. Itt az elembertelenedés az ölés motívuma — mint a gonosztevőknél. Ám nem az ösztönök vagy a körülmények kényszeréből: Vancsura hideg megfontolásból („én . . . nem akarok örökre vesztes maradni"), tudatosan lépett az árulás, az elembertelenedés útjára.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Bűnét tragikus illúziók táplálják. Úgy véli, élet és emberség elválasztható. Azt hiszi szabad, pedig fogoly. És végül azt vallja — ez legnagyobb tévedése —, hogy ki lehet térni a történelem kérdései elől, hogy nem kell választani és választolni. Hogy kívülállók is lehetünk. Pedig vagy új öltözetet, új ént kell magunkra vennünk, vagy az állatok módjára meztelenek maradunk. Vancsura megtagadja múltját, mezt cserél. Az embertelenség mezét ölti magára. Vannak olyan történelmi helyzetek, amikor a mezcsere mezlevételt jelent. Amikor az árulás, a hűtlenség emberéletet követel. Amikor személyiségünk védelme egy életünk védelmével. Amikor kívülállónak lenni még nagyobb bűn, mint ellenségnek lenni.

Vancsura alakjának, sorsának bemutatásával erre figyelmeztet Sükösd. A mezcsere, az árulás, a hűtlenség ellen szólal fel. Személyiségünk, emberségünk nevében. Egy olyan történelmi helyzet kapcsán, melyben az árulás, a hűtlenség, azaz: a kívülállás igazi tartalma világosan megmutatkozik, hisz közvetlenül emberéleteket fenyeget. Sükösd írásának nagy erénye, hogy nemcsak szavakkal harcol az árulás és a kívülállás ellen: láttatni tudja: a valóság roppantja össze Vancsurát. Hogy ezzel bebizonyosodjék: illúzió, tragikus illúzió a kívülállóság. Az emberi lét determinált: „... attól függ (hogy a dolgokat), ki nézi és honnan" — ahogy a tételt Sükösd Vancsura szájára adja. De Vancsura ezúttal sem vonja le a következtetéseket. Nem látja, hogy Prónay személyében máshonnan és másvalaki nézi pálfordulását. És hogy ez a máshonnan-másvalaki által való nézés más sorsot jelent Vancsurának, mint ahogy ő gondolja. Prónay szemében Vancsura továbbra is „vörös", akit meg kell semmisíteni. Még akkor is, ha használható adatokkal szolgál.

Vancsurát azonban nemcsak kora, az utókor, a történelem is elbuktatja. Ha Prónay szemében vörös, akkor a mi szemünkben Vancsura áruló, gyilkos és ellenforradalmár. Tehát mi is elbuktatjuk s vele együtt a kívülállás etikáját, a dolgokon való képtelen felülemelkedni akarás olykor tragikus, de mindenképpen veszedelmes illúzióját. Ezért oly teljes és könyörtelen ez az elbukás.

Vancsura a maga sorsán érzékeli, hogy a kívülállás nem ad menedéket. Maga is áldozat. Nemcsak másokat, magát is elpusztította. Feleségét is, aki ha nincs, talán sohasem jelentkezik Prónayéknál. Ez ad emberi arányokat Vancsura alakjának. Ő nem született gonosztevő, nem vérszomjas ellenforradalmár, „csak" azzá lesz. Nem látja, hogy az ölés mechanizmusának része lett. Csak azt veszi észre, hogy ezt nem tudja befolyásolni, s hogy innen nincs szabadulás. Ahogy ő fogalmaz: „Azt hiszem, leginkább azért csinálom, mert nem lehet abbahagyni." Sükösd bizonyítja is, hogy Vancsura képtelen szabadulni az ölés mechanizmusából: pontról pontra letapogatja a világot. Ezt szolgálja a dokumentalista stílus: az anyag (kár, hogy nem ismerjük

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Sükösd valamennyi forrását) kezelése dokumentumhoz illő távolságot tartva, dokumentumnak kijáró tisztelettel mondja el Vancsura Mihály történetét. Ez a szenvtelen tárgyilagosság fokozza döbbenetté a szokványosnak is mondható történetet.

Sükösd kisregényét az emeli az utóbbi évek legjobb magyar kisregényei sorába — akár a *Húsz óra*, a *Hideg napok* mellé —, hogy olyan kérdést boncolgat — ha nem is hiánytalanul, de izgalmasan —, melyhez a magyar irodalomban ő nyúl először. Azt mutatja be, hogy a háború, forradalom és ellenforradalom borzolta légkörben megszületik az erkölcsében frigid, fasisztoid embertípus. Ez az ember — hiába műveltebb, okosabb Máriánál — képtelen az erkölcsi értékmegkülönböztetésre. S ezért az ő útja az ölés mechanizmusához vezet. Ez pedig könyörtelen mechanizmus, ami Vancsurát is elpusztítja: ide embersége feladásával kellett belépnie, innen élete árán tud csak szabadulni.

VADAS JÓZSEF

MÁNDI PÉTER: A KÖNYV ÉS KÖZÖNSÉGE

(Közgazdasági és jogi, 1968)

A könyv és közönsége — ez a cím már önmagában olyan széles és elmélyült társadalmi, irodalmi és művelődéstörténeti vizsgálódást ígérhet, amely a könyv „készítésétől" társadalmi hatóerejéig a legkülönbözőbb témaköröket ölelheti fel. Mándi maga is érzi a cím mögött rejlő sokféle megközelítési lehetőséget, ezért témáját a bevezető sorokban körülhatárolja: „E munka a magyarországi könyvolvasással és vásárlással mint komplex közgazdasági-társadalmi-kulturális jelenséggel foglalkozik."

Napjainkban egymás után látnak napvilágot irodalomszociológiai művek, tanulmányok, egyszerű helyzetjelentések irodalmi állapotainkról, felmérések kedvenc írókról: olvasmányokról, könyvtárak és olvasók kapcsolatairól, klasszikus és élő irodalmunk viszonyáról vagy az irodalmi művek hatásáról olvashatunk. Legtöbbjük egy-egy részletkérdést vizsgál. Mándi Péter is az ígért komplex elemzést csak korlátozottan valósítja meg. Szándékai is eltérnek mások elképzeléseitől: mint a Könyvkiadók és Terjesztők Tájékoztató Központjának piackutatója korábbi tapasztalatait összegezve a magyar könyvpiac helyzetét és jövőjét kívánta elemezni. E szűkítő tendenciák ellenére az irodalommal foglalkozó tanár, történész, kritikus is hasznosan forgathatja könyvét, ha napjaink irodalmi ízlésének legfontosabb vonásait, adatait szeretné figyelemmel kísérni.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A bevezető sorokban ígért komplex vizsgálódás, mélyreható társadalmi elemzés, bizonyos tartalmi jegyek, műfaji specifikumok — a körülhatároltabb kiadványfajták és közönségük szigorúbb egységének, hatásvizsgálatának — figyelembevétele nélkül aligha oldható meg. Inkább csak jelenségeket regisztrál, az olvasás, könyvvásárlás, tájékozódás, könyvkiadás adataihoz fűzött kommentárjait elsősorban piackutatói, könyvkereskedői szempontok irányítják. Az olvasónak — aki az irodalmi ízlésvilág, hatáselemzések kérdései iránt is érdeklődnék — jórészt magának kell a közölt adatokat egyeztetni és a következtetéseket levonni. Mándi nem azt elemzi, hogy mit, miért olvasnak, hanem az olvasóknak a személyes körülményeit (iskolázottságát, jövedelem, foglalkozás, életkor, lakóhely stb.), amelyek meghatározóak lehetnek az irodalomszociológus számára is, de a piackutató a könyv közönségén elsősorban a vásárlókat érti. A közoktatás fejlődésében, a jövedelmek emelkedésében, a szabad idő növekedésében bízva az olvasás várható *mennyiségi* jellemzőit kutatja, de a remélt *minőségi* igényváltozások már kevésbé foglalkoztatják. Felsorolja a legnépszerűbb írókat (a magyar írók közül Jókai, Mikszáth népszerűsége közismert), persze, érdekes lenne egyszer már azt is kitapintani, miért ők vezetnek szinte évtizedek óta (ha kérdőíveinken a „kedvenc írója" rovat után, egy szerény „miért?' szócska is szerepelne). Mándi Péter figyelmeztet ugyan, nagyon találóan, hogy ezeket a „népszerűségi listákat" igen erősen befolyásolják a korábbi könyvkiadás nagy példányszámú kiadványai. A jelzett időszakban például Fejes Endre a legolvasottabb élő magyar író. Napjainkban ez a kép már valószínűen változott.

Mándi könyvében felméri a könyvolvasás a sajtó, és az egyéb művelődési lehetőségek — filmnézők, televíziónézők, rádióhallgatók, színházi előadások közönségének — kapcsolatait. Országos méretekben a rendszeres olvasók 24,3%-ával szemben a rendszeres napilapolvasók százalékaránya 60,1%. De a Ganz-MÁVAG-ban végzett felmérés 90,2%-os újságolvasói arányt mutatott fel. Ez a magas szám a napilapjainkban közölt szépirodalmi anyag fontosságára figyelmeztet. A novellák, versek jórészt csak az ünnepi számokban kapnak helyet — legújabb irodalmunk jeleseinek tollából. De talán irodalomtörténeti szempontok figyelembevételével is kialakítható lehetne klasszikus műveknek olyan programszerű megismertetése, amelyek egy határozott olvasó-nevelési célt szolgálnak. Irodalmi folyóirataink ezt aligha végezhetik el, hiszen éppen Mándi megállapítása szerint például a Ganz-MÁVAG-beli munkások között a jelzett időszakban az „Élet és Irodalom említése sem a megkérdezettek, sem házastársuk válaszaiban nem fordul elő. . . . és az irodalmi folyóiratok gyakorlatilag nem jutnak el a megkérdezett munkásréteghez". Mindenesetre a napilapjainkban megjelenő kritikák és recenziók

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

hatékonyságáról vallott illúzióink is megfogyatkoznak, ha tudomásul vesszük, hogy a tájékozódóknak mindössze 11,6%-a értesül a sajtóból a megjelent kiadványokról.

Mándi tisztában van a kérdőíves kikérdezési módszer buktatóival, a számok esetlegességével, a szubjektív körülmények erejével és csak a fő tendenciák vázolására törekszik. Könyvében nem új adatokat közöl, hanem a régebbi felmérések eredményeit összegezi. Kiegészítésként közli a magyar könyvkiadás, terjesztés és könyvtárügy szervezetét, adatait. Így az olvasó, ha tájékozódni akar az 1960-as évek magyar olvasási kultúrájának állapotáról, a legfontosabb adatokat és jelenségeket Mándi könyvében megtalálhatja.

VOIT KRISZTINA

H. SAS JUDIT: EMBEREK ÉS KÖNYVEK

(Akadémiai, 1968.)

Elgondolkoztató, hogy az irodalomszociológia mily nehezen talál legfontosabb tennivalójára, a művek társadalmi fogadtatásának vizsgálatára. Pedig az irodalom társadalomformáló hivatása szinte már közhely nálunk. Az irodalomtudomány mégis megáll az alkotások értékelésénél, történelmi és esztétikai vonatkozásaik feltárásánál, s megelégszik azzal, hogy következtetéseit a társadalmi háttér figyelembevételével tegye meg. Maga az irodalomszociológia is szívesebben időz az alkotásszociológiai vizsgálatoknál vagy az igényeknek a művekben kimutatható jelentkezésénél. Az alkotások *terjedése és társadalmi funkcionálása* csak az utóbbi években kap figyelmet — de bizonyos határig: az olvasás mennyiségének és az olvasmányok kiválasztásának erejéig. A *befogadás minőségének* felderítésére néhány alkalmi kísérleten túl komolyabb erőfeszítés nem történik, noha nyilvánvaló, hogy enélkül az irodalom társadalmi élete, azaz használati értékké válása nem minősíthető.

Ezért jelentős munka H. Sas Judit könyve, mely végre bátran kísérli meg az irodalom hatásának vizsgálatát. Kiinduló pontja az a meggyőződés, hogy az irodalom társadalmi funkciójában *az alkotás és befogadás egysége* a döntő. S mert a befogadás viszonylag önálló alkotó folyamat, a „mit olvasnak?" kérdésre kapott válaszok még csak a felületet érintik. A hatás felderítésében mélyebbre kell hatolni, tudva, hogy *azonos művek eltérő szerepet töltenek be* különféle embereknél.

Kutatása három Gyöngyös környéki faluban végzett szociológiai felvételére épül. Nem a művek esztétikai jegyeinek hatáselemzését

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tekinti feladatának, hanem a befogadás *társadalmi meghatározóit* keresi. A hatások tartalmáról persze ez még mindig keveset mond. De eljuthatunk-e az emberben lejátszódó gondolati és érzelmi asszociációk teljes feltérképezéséig? S az olvasmányokról adott vallomások vajon hű kifejezői a tudatban történő hatásoknak?

H. Sas Judit megelégszik azzal, hogy a tipikusnak mutatkozó *igényeket* és a *hatásra utaló* jellegzetes emlékezéseket csoportosítja, elemzi és értékeli. Már ez is fontos dolgokat tár elénk arról, mennyire fedik az igények a társadalmi szükségleteket, s hogy milyen jellemző kapcsolatok mutathatók ki igény és hatás között. A megnyilatkozások fő típusai eszerint: a csupán szórakoztató időtöltés, kikapcsolódás és a problémáktól való elfordulás igénye; a szenvedés és boldogság küzdelmének keresése; az erkölcsi döntések uralkodó szerepe; az önfelismerés, magakeresés igénye; az ismeretszerzés szándéka; a társadalmi problémák iránti érdeklődés; a művészi forma iránti érzékenység.

Nem meglepő számunkra, hogy a többség csak szórakozást, kikapcsolódást vár és kap az irodalomtól. A tanulmány helyesen állapítja meg, hogy ha ez az igény nem kapcsolódik másféle igényhez (s a felmérés szerint többnyire nem), akkor csak igen egyoldalú, felületi hatást ér el. Ennek ellenére mégis fontosnak tartja megjegyezni, hogy a szórakoztatás az irodalom lényegi sajátossága, mert segíti az ember erőinek regenerálódását. Úgy tetszik, itt határozottabban lehetett volna utalni az irodalom sajátos jegyeinek dialektikájára, s arra, hogy a szórakoztatás és gyönyörködtetés nem *feladat*, hanem *járulékos elem*, *módszer* a művészet és irodalom társadalmi szerepében. S amennyiben önállóan jelentkezik, csak az emberi-társadalmi célokkal való szembefordulást jelentheti. Ezt igazolják különben a felvétel adatai is: a problémák elől való menekülés igénye mindig együtt található a szórakozást kereső kikapcsolódás motívumával. S csak itt akadt olyan, mégpedig az irodalmat szórakozásnak tekintők 52,9%-a, aki gyermeke számára feleslegesnek tartotta az olvasást mint haszontalan időtöltést. Feltehető tehát, hogy a szórakoztató elemek magasabb szinten *más minőségben* hatnak, s nem azonosíthatók a tartalmatlan kikapcsolódással.

H. Sas Judit meggyőzően bizonyítja, hogy a befogadás minőségében elsősorban az *iskolázottság*, az *életmód* és a *munka jellege* a döntő. A kizárólagosan kikapcsolódást várók nagyobb része a felmérés szerint alacsonyabb képzettségű, s nem felelős munkakörben dolgozó. Itt él elevenen a boldogságkeresés motívuma is. Náluk tapasztalható az igény és hatás eltérő, inhomogén volta, a nem tudatosult igény alapján történő választás és reagálás. A magasabb iskolázottság — mely a hatás tekintetében a 8 általános és az érettségi közt húzható határvonalat jelenti —, valamint a nagyobb társadalmi felelősséget kívánó munka viszont az erkölcsi és társadalmi problémák iránti

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

érzékenységet mutatja. A két pólus közt az önfelismerés, magakeresés motívuma eléggé általánosnak látszik mindegyik olvasótípusnál.

A szerző nem rangsorol ugyan az igény- és hatástípusok közt, mégis érzékelteti, hogy a partikuláris életmód és a szűklátókörűség szükségszerűen hozza magával a befelé forduló érdeklődést, az életmód és látókör nyitottsága az ismeretszerzés növekvő igényén keresztül pedig a társadalmi kérdések iránti érzékenységet. E kétségkívül jogosnak látszó fejlődésívet azonban egy vonatkozásban talán finomítani kellene. A vizsgálat adatai ugyanis nem mindenben támasztják alá ezt a viszonyítást. Bár az igények tekintetében nem, de a hatások közt *az erkölcsi problémákkal való foglalkozás* áll második helyen, közvetlenül a szórakozást jelentő hatástípus mögött. Igaz, hogy az erkölcsi természetű érdeklődés egyenes arányban nő az iskolai végzettséggel, de még a legalacsonyabb végzettség mellett sem szorul hátra, csupán a boldogságkeresés motívuma előzi meg. S még a legalacsonyabb szinten sem bizonyul gyengébbnek a magakeresés motívumánál, noha az etikai problémák felismerése — a tanulmány megállapítása szerint — kifelé tekintést, tehát szélesebb látókört jelent.

Valószínűleg arról van itt szó, hogy az individuumban való gondolkodást megelőzi egy kollektívabb szemlélet, amelyet a boldogságkeresés és a siker igénye, s ennek a „jó-rossz" naiv viszonyításban kifejeződő erkölcsisége jellemez. Nagyobb tudatosság kell már ahhoz, hogy valaki képes legyen *magát elkülöníteni*, s a világ dolgait saját szerepe felől magyarázni. Természetesen további előrelépés a nagyobb közösség, a társadalom érdekeinek a felismerése, ahol az erkölcsi problematika már magasabb fokon bontakozik ki.

A minőségben mutatkozó eltérés ilyen megkülönböztetésének hiányával magyarázható talán az, ha nem jelentkezik szignifikáns különbség az alkotások eltérő típusai közt az erkölcsi érdeklődés vonatkozásában. Pedig tudjuk, mennyire más a szerepe a romantikában az erkölcsi problémáknak, mint pl. a mai modern irodalomban. S még ha el is fogadjuk e könyv tételét: „az etikai tartalom minden alkotásnak alaprétege", akkor is hozzá kell tennünk: — de nem egyformán! Más kérdés az, mit vesz ebből észre az olvasó. Fontos figyelmeztetés az, amit a tanulmány írója Sánta Ferenc egyik elbeszélésének hatásvizsgálatához fűzött: sokan a könyvet *élethelyzetnek* veszik, s nem alkotásnak. Ennek megfelelően ítélkeznek is, ahogy azt a csoportjukban kialakult erkölcsi normatívák engedik. Nem feltétlenül szélesebb érdeklődés ez, ha mindjárt *közösségi* is.

Tanulságosak a könyvnek azok az utalásai, amelyek feltárják, hogy az olvasás egy új, iparosodó, urbanizálódó életforma szimbóluma a falusiak szemében, s ha ez a minőséget még nem, de presztizsét már feltétlenül növeli. A kötet legizgalmasabb megállapítása azonban az, ahol a műalkotások új népi interpretálásáról, egy újfajta szájhagyo-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mány kialakulásáról értesülünk. Arról van szó, hogy a vizsgált községekben meg lehet figyelni, mint válik szokássá — a kérdezettek 85%-ánál! — az olvasmányok elmesélése, megbeszélése a családokban, baráti körben és a munkahelyeken. A rendszeresen olvasók ennek ösztönzői, irányítói, de nincs benne szerepük a hivatalos kultúraközvetítő intézményeknek. Egyetértünk a szerzővel abban, hogy itt kiaknázatlan lehetőségek vannak: az irodalom propagandája sokat javulna, ha megpróbálna „a nem hivatalos véleményformálókra" építeni. S még inkább abban a következtetéseit szinte összegező észrevételében, hogy *a jó művek kézbeadása*, még ha jól alkalmazkodik is az adott réteg műveltségéhez, kevés az irodalom hatásának növelésére. Az olvasmányokban fellelhető döntések értelmezése, a művek szépségének felismertetése és általában *a hatás tudatosítása* vezethet csak igazán eredményre.

H. Sas Judit igényes tanulmányát meg kell ismerniük mindazoknak, akik az irodalmi művelődés ügyében illetékesek. Nemcsak azért, mert alapvető jelentőségű, de azért is, mert továbblépésre kényszerít.

MARÓTI ANDOR

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1969. II. 28.
Példányszám: 3500 — Terjedelem: 11,4 (A/5) ív
69.67247 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL (KHI, Budapest V., József nádor tér 1. sz.) közvetlenül vagy csekkbefizetési lapon (csekkszámlaszám: egyéni 61257, közületi 61066), valamint átutalással a KHI MNB 8. sz. egyszámlájára,

az AKADÉMIAI KIADÓnál, Budapest V., Alkotmány u. 21. telefon: 111-010, csekkszámlaszám 05. 915—111—46, MNB egyszámlaszám 46. és az
AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22. telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre: 48,— Ft

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárusítóhelyen vagy az AKADÉMIAI KIADÓnál, Budapest V., Alkotmány u. 21. és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22.

Példányonkénti ára: 12,— Ft

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

TARTALOM

Radnóti Miklós *(Buday György* fametszete, 1968.) 237
Tolnai Gábor: A *Meredek út* végső szakasza I. 239
Baróti Dezső: *Talán vihar jön...* 271
Pándi Pál: Jegyzetek Petőfi gondolatvilágáról 290
Fehér Ferenc: Balázs Béla és Lukács György szövetsége a forradalomig I. 317

VITA

A Magyar Irodalom Történetének periodizációs elveiről 347
Aradi Nóra, Barta János, Bán Imre, Nemeskürty István, Orosz László, Szabad György, Szabolcsi Miklós írása, Beszélgetés Lukács Györggyel 377

FÓRUM

Gereben Ferenc: Radnóti Miklós Razglednicái 394

DOKUMENTUM

Csaplár Ferenc: Radnóti és a *Munka* 416
M. Pásztor József: Egy Radnóti-vers keletkezéséről 420
Gál István: Radnóti Miklós mint könyvkiadók külső munkatársa 423

SZEMLE

Vezér Erzsébet: Ady Endre *(Julow Viktor)* 432
Pomogáts Béla: Kuncz Aladár *(Pálmai Kálmán)* 435
Csanda Sándor: Első nemzedék *(Agárdi Péter)* 440
Fenyő István: Két évtized *(Wéber Antal)* 444
Hatvany Lajos: A tudni-nem-érdemes dolgok tudománya *(Falus Róbert)* 447
Galla Endre: A magyar irodalom Kínában *(Mészáros Vilma)* 450
Sükösd Mihály: A kívülálló *(Vadas József)* 453
Mándi Péter: A könyv és közönsége *(Voit Krisztina)* 456
H. Sas Judit: Emberek és könyvek *(Maróti Andor)* 458

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Ára: 12,– Ft
Előfizetés egy évre 48,– Ft

INDEX: 25

politikusok
forradalmárok
orvosok
mérnökök
utazók
művészek
írók
újságírók
sportolók
királyok
artisták
kalandorok
betyárok
hadvezérek
papok
üzletemberek
tudósok

Egy ezredév tanúja

MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON

Két kötetben
Főszerkesztő Kenyeres Ágnes

I. kötet — A—K
1039 oldal — 864 fotó — 17×25 c
Kötve 190,— Ft

Tartalmazza mindazoknak a ma m
nem élő személyeknek a rövid életrajzo
akik a honfoglalástól napjainkig szerepe
játszottak hazánk életében.

A mintegy 12 000 címszó között számo
olyan adatot találunk, amely egyetle
más kézikönyvben sem szerepel.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A digitális változatot a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.